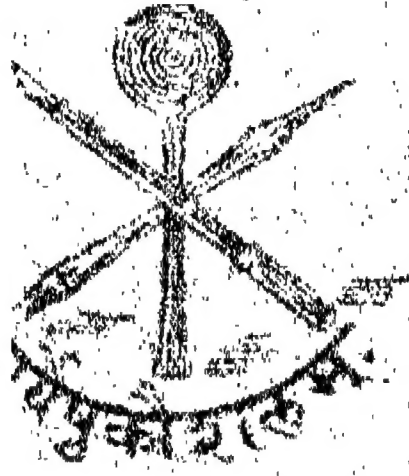


वेद्यजीवन वेद्यावतंस



कृ. गो. देवाश्रयी.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી વર્ગીકરણ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

29537

વિષય

ગ્રંથનામ

વૈદ્ય નવન

વૈદ્યપત્રં ૨૧

વર્ગીક

૬૬

મહાકવિશ્રી લોલિચ્છરાજ પ્રણીત

વૈદ્યજીવન

(શ્લોક સહિત ગુજરાતી પદ્ય ને ગદ્ય)

અને

વૈદ્યાવતંસ

(શ્લોક સાથે ગદ્ય ભાષાંતર.)

પ્રકટ કરનાર

કૃષ્ણલાલ ગોવિન્દરામ દેવાશ્રયી.

“જે છે શિષ્યો ગુરુચક્રી મહુ વૈદ્યશાસ્ત્ર
ક્રીયાવિષે કુશલ, હસ્તપિયૂષપાત્ર;
ને જે કૃપાળુ વળિ નિરપૃહિ, ધૈર્યધારી,
શુદ્ધાધિકારિ, પદ વૈદ્યનું તે જ ધારી.”

બીજી આવૃત્તી.

(સર્વ પ્રકારના હક્ક પ્રકટ કરનારે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મોનાર્ક પ્રિન્ટરી, રીડરોડ, અમદાવાદમાં
પટેલ હોટાલાલ જીવાલાલએ છાપ્યું.



— श्री श्री १८३ २०२२२२२२ —
— श्री १८३ २०२२२२२२ —

श्री १८३ २०२२२२२२

श्री १८३ २०२२२२२२

श्री १८३ २०२२२२२२

श्री १८३ २०२२२२२२

अर्पणपत्रिका ।

व्याधिपीडितभूतानामवतीर्य सुखाय कौ ।
अग्रन्थीत्कविलोलिम्बो भिषग्वर्य इमां कृतिम् ॥१॥

क भिषकुलश्रेष्ठोऽसौ क चाल्पविषया मतिः ।
उच्छ्रितफलप्राप्त्यर्थमधः स्थितस्तरोरहम् ॥२॥

साहित्यार्पितसेवाय कृष्णाय सदितात्मने ।
समर्पिता मया तस्मै कृतिरियमिन्द्रेण सा ॥३॥

लयं सद्यः सर्गाद्यान्ति जगन्त्येतानि पंडित ।
नैति तथा यशः शुभ्रं दिगन्तगीतकीर्ते ते ॥४॥

પ્રસ્તાવના.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સાધવા માટે માણુસનું શરીર એ એક સાધન છે. જો શરીર નિરોગી હોય તો જ સધળું થઈ શકે. બીજી બધી વિદ્યા કરતાં શરીર નિરોગી રાખવાની વિદ્યા દરેક માણુસે જાણવી જોઈએ. સહજ સહજ વ્યાધિ માટે દેશી કે વિદેશી વૈદ્ય કરનારને ત્યાં જવા અથવા તેમને પોતાને ઘેર બેલાવવા કરતાં જો કોઈ વૈદ્યકની ભરોસા રાખવા લાયક ચોપડી પાસે રાખી તેમાં લખેલા ઉપાયો સમજીને કરવામાં આવે તો તેથી ઘણો ફાયદો થાય અને એ હેતુ આ નાની ચોપડીથી પુરો પડશે જાણીને તે પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

આ ચોપડી મહુમ વૈદ્યરાજ ઝંડુભટ્ટજીએ સુધારી આપેલી છે તેથી તેમાં લખેલી દવાઓ કરવામાં કોઈ જાતનો સંદેહ રહે તેમ નથી. તથા અને તેટલી તેમાં સ્પષ્ટ સમજુતી પણ આપેલી છે.

ભાઈશંકર-ભવન, અસારવા માર્ગ,

અમદાવાદ,

તા. ૧-૧૦-૧૯૦૭.

કૃ. ગો. દેવાશ્રયી.

વૈદ્યજીવન માટે

વૈદ્યરાજ ક્ષણ્દુભટ્ટજી કહે છે કે:—“પુસ્તક ધણું સારું ને ભોક્ષાપયોગી થયું છે એમાં સંદેહ નથી. ”

વૈદ્યરાજ પ્રસુરામ જીવનરામ કહે છે કે:—“એની અંદરના ક્રેટલાક ઉપચારોનો ખાસ અનુભવ મેં લીધેલો હોવાથી હું તે ઉપચારો અતિ ઉત્તમ સમજુ છું.”

પ્રસ્તાવના

બાકરણ, સંગીત, શબ્દકોષ વગેરે વિષયોને લગતા અન્યો સંસ્કૃત કાવ્યમાં લખાયા છે; તેમજ વૈદ્યક વિષયને કાવ્યમાં ઉતાર્યો છે. વિષયને કાવ્યમાં ઉતારવાનું કારણ એકજ છે કે તે સહેલાઈથી કંઠસ્થ રહી શકે છે. વૈદ્યક વિષયને કાવ્યમાં ઉતાર્યો તો છે પણ તેમાં કેટલીક ઉણપ રહી ગઈ. મહાકવિ અને ભિષગભૂષણ લોલિમ્બરાજે તે ઉણપની પૂર્તિ પોતે લખેલા 'વૈદ્યજીવન'માં કરી છે. શ્લેષ, ગોમૂત્રિકા જેવા ચિત્રબંધથી 'વૈદ્યજીવનને' અલંકૃત કર્યું છે. આ અન્ય માત્ર વૈદ્યલોકોને પ્રિય નથી પરંતુ સાહિત્ય રસિકોને પણ મુગ્ધ કરી મૂકે છે.

લેખન શૈલી સાધારણ વૈદની નહિ પણ કવિની હોવાથી બીજા સામાન્ય વૈદ્યક અન્યો વાંચતા શુષ્કતા લાગે છે તેવો અનુભવ આ પુસ્તકના વાંચનથી વાચક વર્ગને થતો નથી. આ ઉપરથી અન્ય ખરીદી વાંચનારને એવડો લાભ થાય છે. તેનું રસજ્ઞાન કેળવાય છે એટલુંજ નહિ પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વોની સમ્પૂર્ણ માહિતી મળે છે. કવિવર્ય લોલિમ્બરાજનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત આપ્યું છે અને તે પછી દિનચર્યા, ઋતુચર્યા, રાત્રિચર્યા સંસ્કૃત વૈદ્યક અન્યોને આધારે વિસ્તાર પૂર્વક અને બોધપ્રદ શૈલીમાં તથા અસરકારક ભાષામાં આપી છે. ત્યારબાદ દેશી અને વિદેશી વૈદ્યની હાલની સ્થિતિ વિષે વિવેચન કર્યું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકનો આ ભાગ સૌથી પ્રથમ વાંચવાની અમે ગુર્જર વાચક વર્ગને ભલામણ કરીશું. કેમકે તે ભાગમાં કિમતી બોધ અને સૂચના આપેલાં છે.

સમયના અભાવને લઈને પુસ્તક પ્રકાશિત કરવામાં વિલમ્બ થયો છે.

અમદાવાદ.

તા. ૩૦-૬-૩૯

ઈન્દ્રપ્રસાદ રામનાથ દેવાશ્રી

શુદ્ધિ પત્રક

પાનુ	ફેકરો	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨	૮	પાણી	પાણી
૯	૨	૪	સૂકો	સુકો
૧૦	૪	૧	કાપથી	કાપથી
૧૩	૪	૧	ટુકડા	ટુકડા
૧૫	૩	૫	જૂદિ	જુદી
૧૫	૪	૧	મનુષ્ય	મનુષ્ય
૧૬	૧	૬	ન્યુનાધિક	ન્યૂનાધિક
૨૧	૧	૨	પડ	પડે
૩૪ નોટ	૩	૮	પાઈણીયો	પોઈણીયો
૪૦	૪	૩	તોલાથી	તોલા
૫૩		૬	આપધી	ઔપધી
૫૪	૧	૬	સવ	સર્વ
૭૩		૭	વૈદાનું	વૈદાનું
૭૬	૧	૫	વેદાને	વૈદાને
			પોનાના	પોતાના
૮૦	શ્લોક ૨	૪	કૃપાથી	કૃપાથિ
	૨	૩	શક્તિ પાત્ર	શક્તિ મને પ્રાપ્ત
૮૨	શ્લોક ૭	૩	નિરલોભી	નિરલોભિ
૮૪	૨	૧૬	કષ્ટસાધ્ય	કષ્ટસાધ્ય
૮૫	શ્લોક ૧૦	૧	રોગીરે	રોગીને
૮૬	ચિત્ર	૧	પથ્ય	પથ્યે
૮૮	શ્લોક ૧૪	૨	મૃગાક્ષી	મૃગાક્ષિ
૯૫	શ્લોક ૧૯	૧	પિષેત્પ	પિષેત્પ

शुद्ध पत्रक.

पातु	इतिरे।	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६६	२	१,५	पीयूष	पीयूष
११४	२	२	रुचि	रुचि
१२१	श्लोक ६२	२	तो	भूतो
१२४	श्लोक ६७	१	युतस्त	युतस्य
१२५	श्लोक ६८	२	नस्य	नस्यं
१२८	श्लोक ७३	१	कलकात	कलकात्
१८८	नोधि	२	सुन्दरीणाम	सुन्दरीणाम्
२०२	२	७	वैद्या	वैद्यो

અનુક્રમણિકા.



લોલિમ્પરાજ	૧
સૂચના:—						
યોગ્ય અને અયોગ્ય વિચાર	૩
ઔષધ લેવાનો વખત	૪
ઔષધાદિકનું માપ...	૪
દવાના વજનનું કોણક	૫
કવાથાદિક કરવાની વિધિ:—						
ઉકાળો	૬
દાંટ અને હિમ	૬
કદક	૬
ચૂર્ણ	૭
સ્નેહપાક	૭
રોગની આઠ પ્રકારની પરીક્ષા:—						
નાડીપરીક્ષા	૮
મૂત્રપરીક્ષા	૯
મલપરીક્ષા	૯
જીભપરીક્ષા	૯
આંખની પરીક્ષા...	૧૦
રૂપપરીક્ષા	૧૦
શબ્દપરીક્ષા	૧૦
સ્પર્શપરીક્ષા	૧૦
ઔષધપ્રતિનિધિ...	૧૧
ધાતુ ઉપધાતુઓનું શોધન મારણ:—						
પારાની શુદ્ધિ ...	—	૧૨

ગંધક	૧૨
હિંગળોક	૧૨
હરતાલનું શોધન	૧૨
મનશીલનું શોધન	૧૩
ખાપરીયાનું શોધન	૧૩
સોમલની શુદ્ધિ	૧૩
વછનાગની શુદ્ધિ	૧૩
નેપાળાની શુદ્ધિ...	૧૩
ઝેરકચોલાનું શોધન	૧૩
ધંતુરાનાં બિયાંની શુદ્ધિ	૧૩
અશીણની શુદ્ધિ...	૧૩
ભાંગની શુદ્ધિ	૧૩
મોરથુથાની શુદ્ધિ	૧૩
લોહશુદ્ધિ અને ભસ્મ	૧૪
ત્રાંબાની શુદ્ધિ અને ભસ્મ	૧૪
અબ્રક શોધન મારણ	૧૪

ઋતુચર્યા:—

આયુર્વેદ એટલે શું ?	૧૬
આયુર્વેદને રચનાર કોણ—તેનાં કેટલાં અંગ છે ?	૧૬
સવારે ક્યારે ઉઠવું ?	૧૭
બ્રહ્મમહર્તમાં નાકે પાણી પીવાના ફાયદા	૧૮
નહાવાનું પાણી અને તેને લગતાં સાહિત્ય	૧૯
વસ્ત્રો પહેરવા વિષે	૨૦
બ્યાયામ—કસરત	૨૧
રહેવાના ઘરની રચના વિષે	૨૨
રહેવાનું ઘર ચારે તરફથી ખુલ્લું જોઈએ	૨૨

દિનચર્યા:—

મળ ત્યાગ સમય અને સ્થાન	૨૩
દાતણ કેવું પસંદ કરવું?	૨૩
દાતણ કોણે અને ક્યારે ન કરવું?...	૨૪
આંખમાં ઘોળો સુરમો આંજવા વિષે	૨૪

રાત્રિચર્યા:—

રાત્રિએ ભોજન કરવાનો સમય	૨૬
અજવાળી અને અંધારી રાત્રિના ગુણ અવગુણ	૨૬
શયનગૃહ અને શય્યાની રચના	૨૭
સ્ત્રી પ્રસંગ વિષે	૨૯
ઋતુમાન પ્રમાણે સ્ત્રીઓની યોગ્યતા	૩૦
અનુક્રમે ગુણ અને અવગુણ...	૩૦
ભાગવા અને ઉંઘવા વિષે	૩૧
એક અહોરાત્રમાં છ ઋતુના દેખાવ...	૩૧

વર્ષાઋતુ:—(અષાઢ અને શ્રાવણ)

આ ઋતુમાં કેવા પદાર્થો સેવવા ભોધ્યે ?	૩૫
બહાર કેવી રીતે ફરવું-હરવું ?	૩૫
વર્ષાઋતુમાં કેવા ઘરમાં રહેવું ?	૩૬
વર્ષાઋતુમાં શું શું તજવું ?	૩૭
લુગડાં કેવાં પહેરવાં ?	૩૭
આ ઋતુમાં સ્ત્રી સંગનો નિયમ	૩૭
સર્વ ઋતુમા સ્ત્રી સંગ પછી કરવાનો વિધિ	૩૭

શરદ્ઋતુ:—(ભાદરવો અને આસો.)

પિત્તપ્રકોપ શમવાના ઉપાય	૩૮
ત્રણ અવસ્થા, ક્રમે કરીને તેના ઉપાય.	૩૯
આ ઋતુને અનુકૂળ આહાર	૪૧

આ ઋતુમાં સ્ત્રી સંગતો નિયમ	૪૧
આ ઋતુમાં તજવા લાયક શું છે?...	૪૧
હિમંત ઋતુ:—(કાર્તિક અને માગશર)	૪૨
આ ઋતુને યોગ્ય આહાર—વિહાર	૪૩
આ ઋતુમાં સ્ત્રી સંગતો નિયમ	૪૪
આ ઋતુમાં રહેવા લાયક સ્થળ	૪૪
આ ઋતુમાં પહેરવાનાં વસ્ત્રો વિષે	૪૪
આ ઋતુમાં તજવા યોગ્ય શું છે?...	૪૫
નહાવા વિષે	૪૫
શિશિરઋતુ:—(પોષ અને માઘ)	૪૬
વસન્તઋતુ:—(ફાગણ અને ચૈત્ર.)...	૪૬
કફ છૂતવાના ઉપાય	૪૬
આ ઋતુમાં નહાવા વિષે	૪૭
વસન્તમાં બપોરે કેવા સ્થાનમાં રહેવું?	૪૭
આ ઋતુમાં મૂકી દેવા લાયક રસ	૪૮
ભોજન પ્રકાર.	૪૮
ગ્રીષ્મઋતુ:—(વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ)	૪૮
આ ઋતુમાં કેવા પદાર્થનું સેવન કરવું ?	૫૦
પહેરવાના વસ્ત્ર અને રહેવાનું સ્થાન ?	૫૦
આ ઋતુમાં સ્ત્રી સમાગમનો નિયમ	૫૧
પ્રત્યેક ઋતુમાં ઉદ્ભવ પામેલા દોષનું મોચન...	૫૧
વિશેષ વિચાર	૫૧
રોગ થવાનું મુખ્ય કારણ...	૫૨
નિરોગી રહેવાનો ઉપાય	૫૨
દેશી અને વિદેશી વૈદ્ય	૫૪

વૈદ્યજીવનની અનુક્રમણિકા.

પ્રથમોલ્લાસઃ ।

મંગળાચરણ	૭૯
દેવીની ભક્તિ અને કવિની શક્તિ	૮૦
ગ્રંથપ્રયોજન	૮૦
નિન્દાથી બહીષ્ણું નહિ	૮૧
રસિકજનો વાંચીને આનંદ પામશે	૮૧
ગ્રંથનો ઉપક્રમ	૮૨
વૈદ્યનું લક્ષણ	૮૨
વૈદ્યનું કૃત્ય	૮૩
રોગીને શિખામણુ ..	૮૫
પથ્ય પાળવાની જરૂર	૮૫
પથ્ય પાળવું જોઈએ	૮૬
પથ્ય નહિ પાળો તો રોગ નહિ મટે... ..	૮૭
ગ્રંથકર્તાનો વિનય... ..	૮૭
આ કાવ્યનું ઉપયોગીપણું	૮૮
જ્વરના પ્રતીકાર	૮૯
જ્વરનું નિદાન	૮૯
જ્વરનું પાચન ઔષધ	૯૨
જ્વરનો પાચન ક્વાથ	૯૨
વાતાદિ જ્વર ઉપર ક્વાથ	૯૩
વાતજ્વર ઉપર ક્વાથ	૯૪
વાતજ્વર ઉપર બીજો ઉપાય (દષ્ટકૂટ).	૯૫
વાતપિત્તજ્વર ઉપર 'પંચભદ્ર' ક્વાથ	૯૬
પિત્તજ્વર ઉપર ક્વાથ	૯૭
પિત્તજ્વરનો બીજો ક્વાથ	૯૭
„ „ „ (અંતર્હાપિકા)	૯૭

એજ ઔષધનું બીજો પ્રકારે કથન	૯૮
ઉપદ્રવયુક્ત પિત્તજ્વરનો ક્વાથ	૯૯
પિત્તજ્વરનો બીજો ક્વાથ	૧૦૦
દાહજ્વર ઉપર 'પડંગ' ક્વાથ	૧૦૧
પિત્તકંઠજ્વર ઉપર ક્વાથ	૧૦૨
દાહજ્વર ઉપર લેપ	૧૦૩
બીજો ઉપાય	૧૦૩
પિત્તજ્વર ઉપર ક્વાથ	૧૦૩
,, જીતવાનો ઉપાય...	૧૦૪
દાહનો ઉપાય	૧૦૫
,, બીજો ઉપાય	૧૦૫
,, માટે લેપ	૧૦૬
દાહવાળાને સુવાની જગા	૧૦૬
અંતર્દાહ ઉપર હિમ	૧૦૭
કામપિત્તજ્વર માટે કરવાનો ઉપાય	૧૦૮
બીજો પ્રકારે કથન	૧૦૮
કામજ્વરનો ઉપાય	૧૦૯
,, બીજો ઉપાય	૧૦૯
વાતપિત્તજ્વર ઉપર ક્વાથ	૧૧૦
કંઠજ્વરમાં અવલેહ	૧૧૧
તાવ અને શ્વાસવાળાને રુચિકર ઉપાય	૧૧૨
મેાંની કડવાસ કાઢનાર ઉપાય	૧૧૧
વાતકંઠમાં કટ્ફલાદિ ક્વાથ	૧૧૨
અરુચિનો ઉપાય	૧૧૩
બીજો પ્રકારે કથન	૧૧૩
ત્રીજો પ્રકારે કથન...	૧૧૪
બીજો ઉપાય	૧૧૪

સન્નિપાતનો ઉપાય	૧૧૫
બીજો ઉપાય	૧૧૬
ત્રીજો ઉપાય	૧૧૭
સન્નિપાત અને મોતમાં તફાવત નથી...	૧૧૮
સન્નિપાત મટાડનારને જે ન અપાય તે ઓછું	૧૧૮
સન્નિપાત મટાડે તે જ વૈદ્યરાજ	૧૧૮
ત્રિદોષ સંબંધી કર્ણશોથનો ઉપાય	૧૧૯
જીર્ણજ્વરનો ઉપાય	૧૨૦
બીજો ઉપાય	૧૨૦
ત્રીજો ઉપાય	૧૨૧
ચોથો ઉપાય	૧૨૧
એકાંતરીયા તાવનો ઉપાય	૧૨૨
બીજો ઉપાય	૧૨૩
ત્રીજો ઉપાય	૧૨૪
ચોથીયા તાવનો પ્રતીકાર	૧૨૪
બીજો ઉપાય	૧૨૫
ત્રીજો ઉપાય	૧૨૫
શીતજ્વરનો ઉપાય	૧૨૬
બીજો ઉપાય	૧૨૭
વિષમજ્વરનો ઉપાય	૧૨૭
બીજો ઉપાય	૧૨૮
ત્રીજો ઉપાય	૧૨૯
ચોથો ઉપાય	૧૨૯
પાંચમો ઉપાય	૧૩૦
છઠ્ઠો ઉપાય	૧૩૦
સાતમો ઉપાય	૧૩૧
આઠમો ઉપાય	૧૩૨

નવમો ઉપાય	૧૩૨
જ્વરનાશક ધૂપ	૧૩૩
ફરીને આવેલા તાવનો ઉપાય	૧૩૩
વિષમજ્વરાદિ ઉપર સારીવાદિ ધૃત	૧૩૪
બધા જ્વરમાં દાન ધર્માદિ ઉપચાર	૧૩૪
જ્વરવાળાને ઉપદેશ	૧૩૫

દ્વિતીયોલ્લાસઃ ।

અતિસાર ચિકિત્સા	૧૩૬
અતિસારનું નિદાન	૧૩૬
જ્વરાતિસારનો ઉપાય	૧૩૭
બીજો ઉપાય	૧૩૮
ત્રીજો ઉપાય	૧૩૮
ચોથો ઉપાય	૧૩૯
શોષાતિસારનો ઉપાય	૧૩૯
અતિસારનો પ્રતિકાર	૧૪૦
પિત્તાતિસારનો ઉપાય	૧૪૧
અતિસારનો સામાન્ય ઉપાય	૧૪૨
બીજો ઉપાય	૧૪૨
ત્રીજો ઉપાય	૧૪૩
રક્તાતિસાર અને આમાતિસારનો ઉપાય	૧૪૪
જીર્ણાતિસાર ઉપર મહાગંગાધર ચૂર્ણ.	૧૪૫
રક્તાતિસારનો ઉપાય	૧૪૬
બીજો ઉપાય	૧૪૬
ત્રીજો ઉપાય	૧૪૭
અસાધ્ય અતિસારના લક્ષણ	૧૪૭
આમરકતાતિસારનો ઉપાય	૧૪૮
ગ્રહણીરોગ	૧૪૯

અહણી રોગમાં દીપન પાચન	૧૫૦
અહણી ઉપર ક્વાથ	૧૫૧
બીજો ઉપાય	૧૫૧
ત્રીજો ઉપાય	૧૫૨
ચોથો ઉપાય	૧૫૨
પાંચમો ઉપાય	૧૫૩
બીજો પ્રકારે કથન	૧૫૪
છઠ્ઠો ઉપાય-ક્ષારાદિ ગુટિકા	૧૫૫
સાતમો ઉપાય	૧૫૬
આઠમો ઉપાય	૧૫૬
ઝાડાની કઠિનતાનો ઉપાય	૧૫૭
અહણીનો ઉપાય	૧૫૭

તૃતીયોલ્લાસઃ ।

આમઅહણીનો ઉપાય	૧૫૭
શ્વાસ અને કાસ	૧૫૯
કાસનો ઉપાય	૧૬૦
શ્વાસ તથા ખાંસીનો ઉપાય...	૧૬૧
કાસ અને શ્વાસ ઉપર અવલેહ	૧૬૧
કાસાદિ ઉપર આર્દ્રકાવલેહ	૧૬૨
શ્વાસાદિ ઉપર ચૂર્ણ	૧૬૩
શ્વાસ ઉપર વાસાદિ ક્વાથ	૧૬૩
કાસ ઉપર લવંગાદિ વટિ	૧૬૪
કાસાદિ ઉપર શુંડી ક્વાથ	૧૬૪
શ્વાસનો ઉપાય (અંતર્જહિર્લાપિકા)	૧૬૫
શ્વાસનો બીજો ઉપાય	૧૬૬
શ્વાસ અને ખાંસીનો ત્રીજો ઉપાય	૧૬૬
ખાંસીનો ચોથો ઉપાય (નિરોષ્ટ્ય)	૧૬૭

શ્વાસ અને ડાસનો પાંચમો ઉપાય (દષ્ટકૂટ)	૧૬૭
શ્વાસનો છઠ્ઠો ઉપાય	૧૬૮
ખાંસીનો સાતમો ઉપાય	૧૬૮
ખાંસીનો આઠમો ઉપાય	૧૬૯
શ્વાસ અને ખાંસીનો નવમો ઉપાય	૧૬૯
,, ,, દશમો ઉપાય	૧૭૦
બીજો પ્રકારે કથન	૧૭૦
અગિયારમો ઉપાય (ખાંસીનો)	૧૭૦
બારમો ઉપાય (ખાંસીનો)	૧૭૧
તેરમો ઉપાય. (ખાંસીનો).	૧૭૧
આમવાત	૧૭૨
આમવાતનો ઉપાય	૧૭૨
બીજો ઉપાય.	૧૭૩
ત્રીજો ઉપાય.	૧૭૩
નેત્ર રોગ	૧૭૩
આંખનો ઉપાય.	૧૭૪
બીજો ઉપાય.	૧૭૫
બીજો પ્રકારે કથન	૧૭૬
આંખમાં પડેલા અણુનનો ઉપાય.	૧૭૬
આંખમાં પડેલા ફૂલનો ઉપાય.	૧૭૭
આંખના રોગનો સામાન્ય ઉપાય.	૧૭૭
પાંડુ અને કામળારોગ.	૧૭૮
પાંડુ અને કમળાનો ઉપાય	૧૭૯
કમળાનો ઉપાય.	૧૭૯
બીજો ઉપાય.	૧૮૦
ત્રીજો ઉપાય.	૧૮૦
સ્ત્રીરોગ તથા બાળરોગ	૧૮૧

સ્ત્રીરોગ—આર્તવદોષ.	૧૮૧
રક્ત પ્રદર	૧૮૧
યોનિદોષ	૧૮૨
યોનિકંઠ...	૧૮૨
ગર્ભરોગ	૧૮૨
સૂતિકાવાત રોગ	૧૮૩
સૂતિકારોગ.	૧૮૩
સ્તનરોગ...	૧૮૩
બાળરોગ	૧૮૪
બાળ રોગ જાણવાની યુક્તિયો	૧૮૪
સ્ત્રીરોગ તથા બાળરોગની ચિકિત્સા	૧૮૫
યોનિશૂળનો ઉપાય.	૧૮૫
બીજો ઉપાય.	૧૮૫
ધાવણ સુધારવાનો ઉપાય.	૧૮૬
પ્રદરનો ઉપાય.	૧૮૬
બીજો ઉપાય.	૧૮૬
રજઃપ્રાપ્તિનો ઉપાય.	૧૮૭
ગર્ભિણીની ચિકિત્સા	૧૮૮
ગર્ભવતી, સુવાવડી અને બાળકના ઉપચાર.	૧૮૯
બાળકના અતિસારનો ઉપાય.	૧૯૦
બાળકના જ્વરાતિસાર ઇ. ના ઉપાય...	૧૯૦

ચતુર્થોલ્લાસઃ ।

ક્ષયરોગ...	૧૯૧
ક્ષયરોગની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ.	૧૯૧
ક્ષયનો ઉપાય.	૧૯૨
બીજો ઉપાય.	૧૯૨
પ્રણયરોગ...	૧૯૩

પ્રણુરોગનો ઉપાય...	૧૯૩
મેદોરોગ.	૧૯૪
મેદો રોગનો ઉપાય	૧૯૪
કૃમિ રોગ	૧૯૫
કૃમિ રોગનો ઉપાય	૧૯૫
મુખપાક	૧૯૬
મુખપાકનો ઉપાય...	૧૯૬
પ્રમેહ	૧૯૬
પ્રમેહનો ઉપાય	૧૯૭
બીજો ઉપાય	૧૯૮
બીજો પ્રકારે કથન	૧૯૮
વાતરક્ત	૧૯૯
વાતરક્તની ચિકિત્સા	૨૦૦
બીજો ઉપાય	૨૦૧
વિષૂચિકા	૨૦૧
વિષૂચિકાનો ઉપાય...	૨૦૧
તૂળ્યા તથા વાંતિ રોગ	૨૦૨
તૂળ્યાનું નિદાન	૨૦૨
વાંતિનું નિદાન	૨૦૩
તૂળા અને વાંતિનો ઉપાય	૨૦૩
દાહરોગ...	૨૦૪
દાહનો ઉપચાર	૨૦૪
પામા અને વિપાદિકારોગ	૨૦૬
ખસનું ઓસડ	૨૦૬
બીજો ઉપાય	૨૦૭
પગ ફાટતા હોય તેનું ઓસડ	૨૦૮
અર્શરોગ...	૨૦૮

અર્શની ચિકિત્સા...	૨૦૯
ગંડમાળા	૨૧૦
ગંડમાલાનું ઓસડ	૨૧૦
કંઠરોગ	૨૧૧
કંઠરોગનો ઉપાય	૨૧૧
અમ્લપિત્ત	૨૧૨
અમ્લપિત્તનો પ્રતીકાર	૨૧૨
અશ્મરીરોગ	૨૧૩
અશ્મરી રોગનો ઉપાય	૨૧૪
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાનો ઉપાય	૨૧૫
બીજો પ્રકારે કથન	૨૧૬
બીજો ઉપાય-હિંગ્વાષ્ટક વગેરે ચૂર્ણ	૨૧૬
લોલિમ્બરાજ ચૂર્ણ	૨૧૭
વિદ્રધિ	૨૧૮
વિદ્રધિનો પ્રતિકાર...	૨૧૮
હૃદ્રોગ	૨૧૯
હૃદ્રોગનો પ્રતીકાર...	૨૧૯
દંતરોગ...	૨૨૦
દંતરોગનો પ્રતીકાર	૨૨૧
રક્તપિત્ત	૨૨૨
રક્તપિત્તનો ઉપાય	૨૨૨
બીજો ઉપાય	૨૨૩
હિઝારોગ	૨૨૩
હિઝારોગનો પ્રતીકાર	૨૨૪
બ્રમનો પ્રતિકાર...	૨૨૫
શોકપ્રતીકાર	૨૨૫
ગિરસ્તંભ	૨૨૬

ગરસ્તંભનો ઉપાય	૨૨૬
મૂત્રકૃમ્હ	૨૨૭
પથરી અને મૂત્રકૃમ્હનો ઉપાય	૨૨૭
બીજો ઉપાય	૨૨૮
વ્યંગરૂષિકાનો પ્રતિકાર	૨૨૯
ખીઝ અને માથાનાં ચાંદાંનો પ્રતિકાર...	૨૩૦
સોજો	૨૩૧
સોજનો ઉપાય	૨૩૨
માથાના અને કાનના રોગ...	૨૩૩
માથાના તથા કાનના રોગના ઉપાય...	૨૩૪
વાતરોગ	૨૩૫
વાતરોગની ચિકિત્સા	૨૩૫
બીજો ઉપાય	૨૩૬
પિત્તરોગ	૨૩૭
પિત્તરોગની ચિકિત્સા	૨૩૭
કફરોગ...	૨૩૮
કફરોગની ચિકિત્સા	૨૩૮
બીજો ઉપાય (દષ્ટકૂટ)	૨૩૯

પંચમોહલાસઃ ।

પાંઘ્યરોગ (નપુંસકપણું)	૨૪૧
કામોદીપક પદાર્થો...	૨૪૧
બીજો ઉપાય	૨૪૨
ત્રીજો ઉપાય	૨૪૨
ચોથો ઉપાય	૨૪૩
પાંચમો ઉપાય	૨૪૩
છઠ્ઠો ઉપાય	૨૪૪
સાતમો ઉપાય	૨૪૪

આઠમેા ઉપાય	૨૪૫
નવમેા ઉપાય	૨૪૫
રસરૂપ ઔષધો	૨૪૫
વિશ્વતાપહરણુરસ	૨૪૬
શીતારીરસ	૨૪૭
કનકસુંદરીરસ	૨૪૮
પંચામૃતપર્પટીરસ	૨૪૯
આદિસવટિકા	૨૫૦
વિલાસિનીવલ્લભરસ	૨૫૦
કેટલાક રોગ ઉપર સામાન્ય અનુપાનો				૨૫૧
સર્વરોગ ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા	૨૫૨
નારાયણ ચૂર્ણ	૨૫૨
નારાયણતેલ	૨૫૩
કાવ્યકર્તાનું નામ	૨૫૫

—

વૈધાવતંસ.

પ્રથમોલ્લાસઃ ।

મંગળાચરણ.	૨૫૭
ગ્રંથનિરૂપણ	૨૫૭
દ્રાક્ષના ગુણ.	૨૫૮
પાકી અને કાચી કેરીના ગુણ.	૨૫૮
ખાટા-મીઠાં દાડમ અને ખોરના ગુણ	૨૫૯
નારંગીના ગુણ.	૨૫૯
રાયણ અને બકુલ ફલના ગુણ.	૨૫૯
કરમદાં અને લકુચના ગુણ....	૨૬૦
લીંબુના ગુણ.	૨૬૦
આંબલીના ગુણ.	૨૬૦
આંમળાનાં ગુણ.	૨૬૦
આંમળાં, ગુદાં ને ખારેકના ગુણ.	૨૬૧
કેળાંના ગુણ.	૨૬૧
ચારોળી, ખોરની મીઠા અને કરમદાંના ગુણ	૨૬૧
જાંબુ અને કાઠાંના ગુણ.	૨૬૨
નારીએળના ગુણ...	૨૬૨
સેવફલ અને અંજીરના ગુણ...	૨૬૩

દ્વિતીયોલ્લાસઃ ।

પરવર, ઘિલોડાં અને રિંગણાંના ગુણ	૨૬૪
કારેલાં અને ટીંડારાંના ગુણ.	૨૬૪
ગલકાંના ગુણ.	૨૬૫
કાળાંના ગુણ.	૨૬૫
કાકડી, તડબુચ અને કરીરકના ગુણ...	૨૬૫

કુંગળીના ગુણ	૨૬૫
ચીલની ભાજના ગુણ	૨૬૬
ગળેની ભાજના ગુણ	૨૬૬
ટાંક વિગેરે ભાજના ગુણ	૨૬૬
લુણી વિગેરે ભાજના ગુણ	૨૬૭
વટાણાની ભાજ અને અગથીયાના ફૂલના ગુણ	૨૬૭
મેથીની ભાજ અને સરગવાના ફૂલના ગુણ	૨૬૮
શેકુની ભાજના ગુણ	૨૬૮
સૂરણના ગુણ	૨૬૮

તૃતીયોલ્લાસ: ।

સાદી ચોખા, મગ અને વટાણાના ગુણ	૨૬૯
ચણા અને તુવેરના ગુણ	૨૬૯
અડદ અને કૌચબીજના ગુણ	૨૬૯
ચોખાના ગુણ	૨૭૦
ઘઉંના ગુણ	૨૭૦
તલના ગુણ	૨૭૦

ચતુર્થોલ્લાસ: ।

પાડા અને હુક્કરના માંસના ગુણ	૨૭૧
લાવા અને ચકલાના માંસના ગુણ	૨૭૧

પચ્ચમોલ્લાસ: ।

ગાયના દૂધના ગુણ	૨૭૨
બકરી અને ભેંસના દૂધના ગુણ	૨૭૨
ગિંટણી તથા હાથણીના દૂધના ગુણ	૨૭૩
ઘેટીના દૂધના ગુણ	૨૭૩

ઘોડી અને સ્ત્રીના દૂધના ગુણ	૨૭૩
દહિના ગુણ	૨૭૪
છાશ અને દહિના પાણીના ગુણ	૨૭૪
છાશના ગુણ	૨૭૪
માખણના ગુણ	૨૭૫
ઘીના ગુણ	૨૭૫
ગ્રંથ કર્તાનો ખુલાસો	૨૭૫
ગ્રંથ સમાપ્તિનું મંગળ	૨૭૬
વૈદ્યજીવન-ઔષધાનુક્રમ ટ્રાય...	૨૭૭-૨૮૬

વૈદ્યજીવન-ઔષધાનુક્રમ

અક્ષ-ફલ્ગુદિ	૨૭૭
ઇન્દ્રજ-કૃષ્ણા	૨૭૮
કૃષ્ણામૂલ-જલ	૨૭૯
જલદ-દગ્ધ	૨૮૦
દુરાલભા-પંચાંધ્રિ	૨૮૧
પંચમૂલ-વિભીતક	૨૮૨
વિલ્વ-રસ	૨૮૩
રસજ-વ્યાલલતા	૨૮૪
વ્યોષ-હરિદ્રા	૨૮૫
હવિ-હ્રીવેર	૨૮૬

લોલિમ્બરાજ

વૈદ્યજીવનના કર્તા લોલિમ્બરાજનો ઇતિહાસ મરાઠી ટીકાકારે આ પ્રમાણે આપેલો છે: “પૂર્વે જુનરમાં દિવાકર ભટ્ટ નામે એક સુશીલ અને વિદ્વાન પ્લાહણ રહેતો હતો. તેને પેટ સંતાન નહોતું તેથી બહુ દિવસ સૂર્યની આરાધના કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં સૂર્યની કૃપાથી તેને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ લોલિમ્બરાજ પાડ્યું. તે બાળવયમાં હતો ત્યારે તેનો પિતા ગુજ્યો અને પછીથી તેને સારી શિક્ષા મળી નહિ તેથી તે છોકરો સ્વચ્છંદી, મૂર્ખ અને વિપયાંધ નિવડ્યો અને લોકો તેનો ઘણો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ વીત્યાપછી શકે ૧૫૫૫ માં લોલિમ્બરાજ પશ્ચાત્તાપથી સમશૂઙ્ગમાં જઈ ત્યાં આસ્થા પૂર્વક દેવીની આરાધના કરવા લાગ્યો. પછી તે જ સાલમાં આસો સુદ આઠમને દહાડે તે પોતાના શરીરના ટુકડા કાપી દેવી આગળ હોમકુંડમાં નાંખવા લાગ્યો, તેમાંનો કાંઈ ભાગ બાળ્યા પછી તેના મનની દૃઢત જોઈ દેવી પ્રસન્ન થઈ અને વરદાન માગ્યું એમ કહ્યું ત્યારે લોલિમ્બરાજને સાડું વરદાન માગવાનું ભાન નહિ રહેવાથી ત્રાસને લીધે કાંઈ બિભત્સ વરદાન માગ્યું. પણ દેવીએ તે મનમાં નહિ આણતાં અત્યંત દયાળુ થઈ કહ્યું કે ‘તને ભગ, ભાગ્ય ને ભાગીરથી એ ત્રણ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થશે,’ પછી પોતાના મુખનું આવેલું બીડું તેના મુખમાં મુક્યું, અને ‘તારે જીલ્લાએ સરસ્વતી વસશે’ એવું બોલી તેના અંગ ઉપર હાથ ફેરવ્યો તેથી તેનું શરીર તેજસ્વી થયું પછી દેવી અંતર્દાન થઈ.

વરદાન પામી લોલિમ્બરાજ જુનર પાછો આવ્યો; પછી તેને હાથે અલૌકિક કામ થવા લાગ્યાં. તે વાતની પાદશાહને જાણ થતાં જ તેણે પાલખી મોકલી મોટા સમારંભથી તેને પોતાને ઘેર

તેડયો અને પ્રશ્ન કર્યો કે 'મારી સ્ત્રી ગર્ભવતી છે તેને પુત્ર થશે કે કન્યા ? ત્યારે પાદશાહની વર વરવા યોગ્ય થએલી રૂપ સૌંદર્યયુક્ત અને કામળ શરીરવાળી કન્યા જોઈ લોલિમ્બરાજ નિઃશંકપણાથી બોલ્યો કે 'જો તમારો પ્રશ્ન ખરો પડે તો તમારે તમારી આ કન્યા મને આપવી.' પાદશાહે તે કબુલ કર્યાથી લોલિમ્બરાજ બોલ્યો કે 'તેને પુત્ર થશે' પછી પાદશાહને તેની ખાત્રી થયેથી તેણે પોતાની કન્યા તેને આપી. તેનું નામ લોલિમ્બરાજે રત્નકલા પાડ્યું અને તેના હાસ્યવિનોદાદિવિલાસમાં નિમગ્ન થઈ ઘણા દિવસ વિતાવ્યા.

પછી શાકે ૧૫૫૫ (સન ૧૬૩૩) માં લોલિમ્બરાજના મનમાં આવ્યું કે પરોપકારને અર્થે કાંઈ વૈદ્યક પ્રકરણનો એકાદ નાનો ગ્રંથ રચી પોતાનું નામ અમર કરવું. તેથી તેણે સંસ્કૃત ભાષામાં એક સુંદર પદ્ય રચનાના અને અનેક છંદયુક્ત તથા શૃંગાર રસથી ભરેલો આ વૈદ્યજીવન ગ્રંથ કર્યો. આ વિના લોલિમ્બરાજે હરિવિલાસ અને વૈદ્યાવતંસ નામના ગ્રંથો રચેલા છે.

સૂચના.

(આ ગ્રન્થમાં દરેક ઠેકાણે જોઈતી માહિતી લંબાણથી આપવામાં આવી છે છતાં વાચકોની સરળતા માટે ફરીથી લખીએ છીએ.)

યોગ્ય અને અયોગ્ય વિચાર.

સર્વ ઔષધ નવાં લેવાં જોઈએ; પરંતુ પિંપર, ગોળ, *ધાણા, વાવડિંગ અને મધ એ જાણુસો એક વર્ષની જુની હોવી. ગળો, કડાની છાલ, અરડસો, ભુરૂ ફોણું, શતાવરી, આસન, કાંટાશળીઓ, વરીયાળી, લોંમડો, અને પ્રસારિણી એ પદાર્થો હ-મેશાં લીલાં લેવા. લીલાં જાણીને જમણા લેવા મહિ. શિશ્યત્વનાં બીજાં ઔષધો લીલાં હોય તો જમણાં લેવાં. જે વનસ્પતિનાં અંગ કદાં નથી ત્યાં તેનાં મૂળ લેવાં. હિંગજોક, ગાંગડાવાળો; અંધક, આમળસારો, પારો હિંગજોકમાંનો; હિંગ શેફલી અને ધંતુરો કાળો લેવો. ગોળીઓ, ચાટણુ અને હલકા પાકના ગુણુ એક વર્ષ પછી; ચૂર્ણના જે મહિના પછી; અને તેલ તથા ઘીના ચાર મહિના પછી કમી થાય છે. સર્વ ધાતુની ભસ્મો અને રસાયનો જેમ જુનાં તેમ વધારે ગુણુકારી થાય છે. આસવો જેમ જુના તેમ ગુણુકારી છે. ચૂર્ણ, ઘી અને તેલ અને ચાટણુમાં ચંદન એટલે સૂખડ અને કાઠા અને લેપમાં ઘણું કરીને ચંદન એટલે રતાંજળી લેવી, ઘી અને મધ સમ ભાગે લેવાં નહિ, કેમકે તેમ કર્યાથી તે વિષ સમાન થાય છે.

* કેટલાક વૈદ્યોનો મત એવો છે કે ધાણા નહિ, મધુ ધાન્ય (અનાજ) જુનું લેવું.

ઔપધ લેવાનો વખત.

ધાણુંકરીને ઔપધ સવારમાં જ આપવાં; તેમાં અંગરસ, કાઠા, કદક, ફાટ અને હિમ એ તો વિશેષે કરીને સવારમાં આપવાં જોઈએ. રેચ અને ઉલટી થવાનાં ઓસડ સવારમાં આપી તે ઉપર જમવા નહિ દેતાં તેને સારી પેઠે થયા બાદ કાંઈ પાવી. અપાન એટલે ગુદાસ્થાને રહેલો વાયુ અંધ થયો હોય તો જમ્યાની જરાક પહેલાં, તથા મુખની અરૂચી મટાડવાને જમતી વખતે જ ઓસડ આપવું. નાભિ સંબંધી એટલે સમાન વાયુ કુપિત થયો હોય અને જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય તો અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનારાં ઓસડો જમતાં વચમાં ખવરાવવાં. વ્યાન એટલે સર્વ શરીર વ્યાપી-વાયુનો ક્રોધ શમાવવાને માટે જમી રહ્યા પછી, તથા હેડકી, આક્ષેપકવાયુ અને કંપવાયુ એમના ઉપર જમ્યા પહેલાં અને પછી ઓસડ આપવાં. કંઠે રહેલો ઉદાનવાયુ ક્રોધ પામી ઘાંટો એસે ઈત્યાદિક રોગ થયા હોય તો સાંજે જમતાં કાળીએ કાળીએ કે એકાંતરે કાળીએ ઓસડ સેવન કરાવવું. હૃદયમાં રહેલા પ્રાણુવા-યુના ક્રોધ ઉપર સાંજના વ્યાળુ પછી ઓસડ આપવું. તરસ, ઓકારો, હેડકી, દમ અને ત્રિષદોષ ઉપર વારંવાર અથવા અન્નની સાથે, કે જમ્યાની આગળ પાછળ ઓસડ ખવડાવવું. આંખ, ડાન નાક અને મસ્તકાદિકના રોગોને માટે અથવા વાતાદિક દોષો, મોઢું અથવા શરીરની ક્ષિણતાના રોગને મટાડવા પાચનાદિક ઓસડો જમ્યાની અગાડી પછાડી રાત્રે સેવન કરાવવાં.

ઔપધાદિકનું માપ.

કવાથાદિકને વિષે જ્યાં ઓસડોનાં વજન કહ્યાં નથી ત્યાં સ-રવે ઓસડો સરખે વજને લેવાં. સરખે વજને એટલે કેટલાં, એવી શંકા સહજ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નિવારણ એ છે કે કવાથ, ચુર્ણ અને અવલેહ એમાં જ્યાં વજન કહ્યાં ન હોય ત્યાં સરખે વજને

લેવાં એટલે તોલો, અડલો તોલો કે એ તોલા ઇત્યાદિ. અંગરસ લેવાનો કંડેલો છે ત્યાં તે નિત્ય એ તોલા; અને તેમાં ખાંડ, મધ, ગોળ ઇત્યાદિ નાખવાનાં હોય તો છ છ માસા નાખવાં. પુટપાકની માત્રા નિત્ય ચાર તોલા અને તેમાં મધ વગેરે એક તોલો હોવું જોઈએ; અને કદક ચૂર્ણાદિકમાં તે નાખવાનું હોય તો અંગરસ પ્રમાણે છ માસા જોઈએ જ્યાં વાસણુ કંથું ન હોય ત્યાં માત્રીનું સમજવું. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં દવાનું વજન જે દિસાએ ગણવામાં આવે છે તે ત્રીયે છે.

દવાના વજનનું કોષ્ટક

જાળીમાં સૂચનાં કિરણમાં જે સૂક્ષ્મ પદાર્થ ઉડતો દેખાય છે તેના ત્રીસમાં ભાગને પરમાણુ કહે છે.

એવાં ૩૦ પરમાણુ.....૧ ત્રસરણુ અથવા વંશી.

„ ૬ વંશીની.....૧ મરીચિ.

„ ૬ મરીચિની.....૧ રાઈ.

„ ૩ રાઈનો.....૧ સરશવ.

„ ૮ સરશવનો.....૧ જવ.

„ ૪ જવની.....૧ રતી.

„ ૬ રતીનો.....૧ માસો.

„ ૪ માસા.....૧ ટાંક, શાણુ, કે ધારણુ.

„ ૮ ટાંકનો.....૧ પૈસો એટલે વ્યાવહારિક તોલા ૨.

„ ૨ પૈસાનો.....૧ પગ અથવા ટકો એટલે વ્યાવહારિક ૪ તોલા ભાર.

„ ૪ પગનો.....૧ પાશેર અથવા વ્યાવહારિક તોલા ૧૬

„ ૪ પાશેરનો.....૧ શેર „ ૬૪

„ ૪ શેરની.....૧ આઠક તોલા ૨૫૬
 „ ૪ આઠકનો.....૧ દ્રોણ „ ૧૦૨૪

કવાથાદિક કરવાની વિધિ.

ઉકાળો—ઉકાળાનાં સર્વ ઓસડો મળીને નિત્ય ૪ તોલા લેવાં. તેમને ઠકુમી માટીની હાંદલીમાં નાંખી સોળગણું એટલે ૬૪ તોલા પાણીમાં (જે મૃદુ દ્રવ્ય હોય તો આઠગણું ને જે કઠિન દ્રવ્ય હોય તો સોળગણું પાણી નાંખી) ઉકાળતાં આઠમા ભાગનું એટલે ૮ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી સસેકું પી જવું, કદી તેટલું પ્રકૃતિને માફક ના આવે તો ૪ તોલા રાખી પીવું. નાનાં છોકરાંને ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી આપવું. તે કાઢે અન્નરસનું પાચન સારી રીતે થયા પછી આપવો. કાઢમાં સાકર નાંખવાની હોય તો વાત, પિત્ત અને કફ એ રોગોપર અનુક્રમે ચોથો, આઠમો અને સોળમો હિસ્સો નાંખવી; અને મધ નાંખવાનું હોય તો તેથી ઉલટું એટલે કફ ઉપર ચોથો, પિત્ત ઉપર આઠમો અને વાયુ ઉપર ૧૬ મો એ પ્રમાણે નાંખવું. જીરું, ગૂગળ ખાર, શિલાજીત, હિંગ વગેરે ઓસડ ૩ માસા, તથા દૂધ, ધી, ગોળ, તેલ, કલ્ક, અને ચૂર્ણ વગેરે કાઢમાં તોલો તોલો નાંખવાં.

ફાંટ અને હીમ—ઓસડોને ખાંડી તેમાં પાણીમાં નાંખી તુરત નિચોવી લેતાં જે મિશ્રિત રસ નિકળે તેને ફાંટ, તથા ખાંડેલાં ઓસડોને હાંદલીમાં નાંખી તેમાં અનુમાન પ્રમાણે પાણી રેડી રાત રહેવા દેઇ સવારમાં તે પાણીને નિતારી લે તેને હીમ કહે છે. એ બંનેમાં નાંખવાનાં ઓસડ અને પાણી વગેરેનું વજન ઉકાળા પ્રમાણેજ ગણવું.

કલ્ક—લીલી કે સૂકી ઔષધી લઇ વાટીએ તેનું નામ કલ્ક કે ચટણી છે. તે એક તોલો લેવી. તેમાં ઘી, તેલ ઇત્યાદિ દુગ્ધ

એટલે બે તોલા, અને સાકર, ગોળ, તે જરાજર તથા દ્રવ પદાર્થ યોગણો નાખવો:

ચૂર્ણ—સારી પેઠે સકાયલી ઔષધીને લાવી સારી પેઠે વાટી કે ખાંડી કપડછાણ કરતાં જે ભૂકો નીચે પડે છે તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને એક તોલા સુધી તથા નાનાં છોકરાંને એકથી ત્રણ માસા સુધી જળામળ જોઈને આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ સમ ભાગે; સાકર, ઘી, તેલ ઇત્યાદિક જમણું, અને પાણીમાં કાલવી ખાવાનું હશે તો પાણી યોગણું ધાલવું. ચૂર્ણ, ચાટણ, ગોળી અને અને ચટણી ખાઈ પાણી કે દૂધ પીવાનું હોય તો, વાયુ, પિત્ત અને કફ એ રોગો ઉપર કમથી જાર, આઠ, અને ચાર તોલા પાવું; એટલે જેમ પાણીના ઉપર તેલનું ટીપું પડતાં ચારે તરફ પ્રસરે છે, તેમ અનુપાનના જોરથી ઓસડ સર્વ શરીરમાં પ્રસરે છે, એકાદ ચૂર્ણને ત્રિંબુના રસ વગેરેની ભાવના [પુટ] દેવો હોય તો જેટલા રસાદિકથી સર્વ ચૂર્ણ પલળે તેટલું જ ભાવનાનું પ્રમાણ સમજવું. સર્વ ઓસડો આપતી વખતે પ્રથમ દેશ, કાલ, પ્રકૃતિ, ત્રય, અગ્નિ અને જળામળ ઇત્યાદિકનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

સ્નેહપાક

ચટણીથી યોગણું ઘી કે તેલ લેખ તેનાથી યોગણું પાણી કે જીંજે ઢવાહી પદાર્થ તેમાં મેળવીને પકવવું. પછી સિદ્ધ થયેલા ઘી કે તેલની માત્રા ૪ તોલા ખવડાવવી. જે ઓસડનું ઘી કે તેલની માત્રા ૪ તોલા ખવડાવવી. જે ઓસડનું ઘી કે તેલ કાઢવાનું હોય તેનાથી યોગણું પાણી તેમાં નાંખી ચૂલે ચઢાવો ઉકાળતાં એથા ભાનનું રહે ત્યારે તેમાં ઘી કે તેલ નાંખી પકવવું. કામળ ઓસડમાં યોગણું અને સખતમાં આઠગણું તથા અતિશય કઠણમાં ૧૬ ગણું પાણી નાંખવું. જ્યાં ફેવલ પાણી,

કાઢા તથા અંગરસથી સ્નેહ [ધી કે તેલ] તૈયાર કરવાનું છે ત્યાં ચટણી અનુક્રમે ચોથા, છઠ્ઠા, અને આઠમા હિસ્સાની બેવી. દૂધ, દહીં, અંગરસ અને હાશ એમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવાનું હશે તો આઠમા ભાગની ચટણી નાંખવી, અને ચટણી સારી પેઠે પકવ થાય માટે તેમાં ચોગણું પાણી નાંખવું, જ્યાં કેવળ કાઢાથી જ પકવવાનું હોય ત્યાં કાઢાની જણસોની ચટણી નાંખી સ્નેહ સિદ્ધ કરવું. જ્યાં દૂધથી પકવવાનું હોય ત્યાં ઓસડથી આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાંખી પકવવું, સ્નેહનું ટપકું દેવતા ઉપર નાંખી જોવું. જો તે તડ તડ વાગવા ન લાગે એટલે તેલ તૈયાર થયું સમજવું અને શીણ આવવા લાગે તો તેલ તૈયાર થયું જાણવું ને શીણ મટી જાય એટલે ધી તૈયાર થયું સમજવું.

રોગની આઠ પ્રકારની પરીક્ષા.

નાડી પરીક્ષા—જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂળને ડેકાણે જે નાડી છે તેની ચાલવાની રીતિથી શરીર સંબંધી મુખ દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે. અંગૂઠાના મૂળ તરફથી ક્રમે કરીને પ્રથમ વાયુ, મધ્યે પિત્ત અને છેવટે કફ જાણવો. સર્પ કે જંગલની ચાલ પ્રમાણે વાંકી ચાલતી હોય તો વાયુની નાડી જાણવી; દેડકા, કાગડા, અને ચકલા જેવી જલદી ચાલે તે પિત્તનાડી; ખજૂતર, મોર અને કૂકડાના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી; તેતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાતનાડી; હળવે હળવે અને પાછી તરત જ જલદી ચાલવા લાગે તે ત્રિદોષ નાડી; અને જે સ્થાનકથી તુટેલી, રહી રહોને ચાલતી, વણીજ સૂક્ષ્મ ઘણીજ થંડી એવી ચાર પ્રકારની નાડી તે પ્રાણને હરનારી જાણવી. પુરુષનો જમણા અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો ને સીધો કરી અંગૂઠાના મૂળ અને તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓનાં ટેરવાં મૂકી વાયુ,

પિત્ત અને કફ એ દોષો અનુક્રમે જાણવા. સવારમાં દસ ઘડી સુધી કફની, બપોરે દસ ઘડી સુધી પિત્તની, અને સાંજે દસ ઘડી સુધી વાયુની નાડી જાણવી. એ પ્રમાણે રાત્રીની નાડી સમજવી. નાડી વારંવાર પકડી અને છોડીને પરીક્ષા કરવાથી સ્વસ્થ માણસની નાડી સારી રીતે સમજાય છે માટે સવારમાં ઉડી એક ઘડી સ્વસ્થ બેઠેલા માણસની નાડી જોવી. એ શિવાયની બીજી લોકીકત મારા તરફથી પ્રકટ થયેલા “ નાડીજ્ઞાન ” નામના પુસ્તકમાંથી જોઈ લેવી.

મૂત્ર પરીક્ષા—કાચ કે કાંસાના વાસણમાં પરોઢિયા પહેલાં રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને આખરની ધાર ટાળી વચલી ધારનું લેવું. તેમાં તેલનું ટપકું ધાસની શળીવતે નાંખવું, ટપકું નાંખતાં જ પ્રસરી જાય તો વાયુનું જોર જાણવું; તે મૂત્ર રાતા રંગનું અને થંડુ હોય, પિત્તનું જોર હોય તો તેના ગિંદુમાં પરપોટીયો વળે, અને મૂત્ર પીળું હોય; કફના પ્રજ્વળમાં મૂત્ર ઉપર તેલના જેવી છારી વળે; અને તે ગરમ જેવું ઘોળું દેખાય. સન્નિપાતમાં મૂત્ર કાળું, રાતું, પીળું એવું અનેક રંગ યુક્ત દેખાય છે. તેલનું ગિંદુ નાંખતાં જ તે તળીએ જઈને એસે તો રોગી અસાધ્ય જાણવો; તેમજ ગિંદુ તરે અને પ્રસરે તો સાધ્ય અને તરે પણ પ્રસરે નહિ તો કઠસાધ્ય જાણવો.

મલ પરીક્ષા—વાયુના ક્રોપથી મળ શીળયુક્ત, મૂક્રા, કાળાશ પડતો અને દૂધા પાણી જેવો હોય છે; પિત્તક્રોપથી મળ લીલાશ પડતો, પીળો, દુર્ગંધવાળો, લોચા પડતો અને ઉતો હોય છે; અને કફક્રોપથી ઘોળો, કાંક સૂકો અને કાંક લીસો હોય છે. એ કે ત્રણ લક્ષણ યુક્ત હોય તો દ્વિદોષ કે ત્રિદોષ જાણવો.

જીભની પરીક્ષા—વાયુ ક્રોપથી જીભ કાકરવાળી; પિત્તક્રોપથી રાતી અને ગરમ કાળાશ પડતી; અને કફક્રોપથી ઘોળી, ભીની, લીસી હોય છે.

આંખની પરીક્ષા—વાયુના પ્રકોપમાં આંખો લુપ્તી અને ધુમાડાના રંગની, બળતરાવાળી તથા ચંચળ હોયછે; પિત્તમાં પીળી હળદર જેવી તથા બળતરાવાળી અને દીવો કે ખીજું અજવાળું જોવાને અસમર્થ હોય છે, કફના યોગથી આંખો ઘોળી, તેજહીન, ગળતી અને ચીકણી હોય છે.

રૂપ પરીક્ષા—રૂપપરીક્ષા ઘણું કરીને પરોઢિયામાં કરવી. વાયુના કોપથી શરીરની કાંતિ તેજ વિનાની અને જરા કાળાશ પડતી થાય છે; પિત્તકોપથી મુખ પીળું અને જરા કાળાશ પડતું થાય છે; અને કફ કોપ પામ્યો હોય તો મુખ કાંતિ વગરનું અને તેલ જેવું જરા ચીકણું દેખાય છે.

શબ્દ પરીક્ષા—જે શબ્દ કંઠમાંથી નીકળે અને હલકો હોય તે વાયુનો; સ્પષ્ટ નીકળે તે પિત્તનો; અને જાડો તથા ખરખરીવાળો નીકળે તે કફનો જાણવો.

સ્પર્શ પરીક્ષા—વાયુના કોપથી શરીર સાગ કે ખાખરાના પાંદડા જેવું કર્કરું લાગે; પિત્તના કોપથી ઉનું લાગે; તથા કફના કોપથી થંડું છતાં જરા ભીનું હોય એવું લાગે.



* ઔષધ પ્રતિનિધી.

કાઠા અને ચુર્ણાદિકને વિશે જે ઓસડો લેવાનાં છે તેમાંથી એકાદું મળી શકે તેવું ન હોય તો તેને બદલે તેના જેવા જ શુભવાળું બીજું ઓસડ નાંખવું તે નીચે બતાવ્યું છે.

ઔષધ.	પ્રતિનિધી.	ઔષધ.	પ્રતિનિધી.
અતિવિખ	નાગરમોથ	ભારંગમુળ	રિંગણીમુળ
અમલવેદ	ચુકાચણાની	પાતાળકો'ળુ	આસન
કસ્તૂરી	જાવંત્રી (ખાટી)	મેતી	મેતીની છીપ
કપુર	સુખડ, રતાંજળી	મોરવેલ	તજ
કંકોળ	એલચી, જાવંત્રી	રતાંજળી	વાળો
ખેરની છાત્ર	અકામ લીમડાની છાલ	રસાંજન	દારૂણદર
ગજપિંપર	પિંપરીમૂળ	રિંગણી	અકામલીમડો
ચવક	ગજપિપર	લોહકાંત	પોલાદ, ગજવેલ
ચિત્રક	જમાલગોટા	વાળો	નાગરમોથ (ડ)
ચંદન	વાળો, કપુર	વજ	મોરવેલપાનનીજ
જાયનાકુલ	લવંગ	શાલીપણી	
જાવંત્રી	લવંગ	શિલાજીત	સુરોખાર (દૂધ)
તગર	ઉપલોટ	અકરીનું દૂધ	ધેટી કે ગાયનું
કેશર	કસુંબી	સાકર	ખડી સાકર, જીનું
દારૂણદર	હળદર	સોનામુખી	સોનાગેર (મધ)
ધાવડીના પુલ	મહુડાના પુલ	સોનું	સોનામુખી,
કાળીપહાડ	ઘોળી મુસળી	હરડે	આંમળાં, લોહ
પિંપર	મરી	હીરો	વૈકાંતમણી (ભરમ)
પુષ્કર મુળ	ઉપલોટ	નખત્રો	લવંગ
પૃષ્ઠિપણિ		ભીલામો	ચિત્રક
આવચી	પુંવાડીઆનું મુળ		

* કાઠા કે ચૂર્ણનાં ઔષધોના નામમાં જે ઔષધ સર્વથી પહેલું

ધાતુ, ઉપધાતુઓનું શોધન મારણુ.

પારાની શુદ્ધિ—ગાંગડાના હીંગલોકમાંથી ડમરૂયંત્રથી પારો કાઢવો, અથવા લગદર, ઘરનો ધુમાસ, એકઠાં કરી તેમાં ત્રણ ઘડી સુધી પારો ખસવો ને લુગડાથી ગાળી લેવો. અથવા પારામાં ઝીંકાળો નાંખી ખસવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. એ પારાને નાગરવેલના પાનના રસમાં ખસ કરી કંકાડીના કંદની જે કાડચો કરી એક કાડ દારી તેમાં પારો ભરા તે ઉપર દારી કાઢેલો ચૂરો દાખી તે ઉપર બીજી કાડ મુકી સાંધા મેળવી તે ઉપર કપડામાટી કરી સંપુટમાં મેલી તેને કપડામાટી કરી અડવાંતો લલકા તાપ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. પારાને લસણના રસમાં સાત દિવસ ખસવાથી પણ તે શુદ્ધ થાય છે.

ગંધક—ગંધક બારીક વાટી સરખે વજને થી મેળવી કઢાઈમાં ગરમ કરવો. પાતળું થાય એટલે ગાયના દુધમાં થંડા કરવો એટલે શુદ્ધ થશે.

હિંગગોક—થેટીના દુધમાં ને લિંબુના રસમાં ખસી તેના સાત પુટ દિધાથી શુદ્ધ થાય છે.

હરતાળનું શોધન—બારીક ટુકડા કરી એવડા કપડાની પોટલી બાંધી દોઝાયંત્રમાં કાંજમાં, કાંદોળાના રસમાં, તલના તેલમાં, ત્રિફળાના કાઢામાં, એમ ચાર પ્રકર પકવવી; અથવા ચુનાના પાણીમાં એક પ્રકર પકવવી એટલે શુદ્ધ થશે. એ હરતાળને રૂઝ દિવસ પિંપળાનાં પાંદડાંના રસમાં ખસી ગાળો કરી તેના જ છાંડિયાંની રાખથી અડધા ભરેલા હાંદલામાં તે મુકી મુખ સુધી તેના જ રાખ ભરી કપડામાટી કરી ગજપુટ દેવા.

લખંડું હોય અથવા તો જેના નામથી તે કાઢા કે ચૂર્ણને નામ આપવામાં આવેલું હોય, જેવું કે રાસ્નાદિક, મંજીષ્ઠાદિ, એવા ઔષધને બદલે પ્રતિનિધી નહિ લેતાં તેનેજ લેવું. બીજાને બદલે પ્રતિનિધીથી નભશે.

મનશીળનું શોધન—ઝીણા દુકડા કરી એવડા લુગડામાં પોટલી બાંધી બકરીના મુત્રમાં ૩ દિવસ પકવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

આપરીયાનું શોધન—નાના દુકડા કરી પોટલી બાંધી ઘોડા કે ગાયના મુત્રમાં બે પ્રહર પકવવા; અથવા ૭ દિવસ પલાળી મુકવાથી શુદ્ધ થશે.

સોમલની શુદ્ધિ—નાના દુકડા કરી પોટલી બાંધી દોલાયંત્રમાં તાંદળાળના રસમાં બે ઘડી પકવવાથી શુદ્ધ થાય છે.

વછનાગની શુદ્ધિ—ઝીણા દુકડા કરી પોટલી બાંધી ગોમુત્રમાં ૭ દિવસ પલાળવા; અથવા ગાયના દુધમાં દોલાયંત્રથી ૧ પ્રહર સિંજવવા.

તેપાળાની શુદ્ધિ—બિયાં કાઢી પોટલી બાંધી ભેંસના છાંણમાં પકવવાં; પછી પાણીથી ઘાષ માંદેથી ગુભો કાઢી નાખી કામમાં લેવાં.

ઝેરકચોળાનું શોધન—બીને જરા ઘી લગાડી અંગારા ઉપર શેકવાં; અથવા તેલમાં તળવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. પરંતુ બળી જવા દેવાં નહિં.

ધંતુરાનાં બીયાંની શુદ્ધિ—એ બીને ચાર પહોર ગોમુત્રમાં પલાળી રાખી તેમાં જ થોડો વખત સીંજવી છોડાં કાઢી નાખવાં.

અફીણની શુદ્ધિ—આદાના રસના ૨૧ પુટ દેવા એટલે શુદ્ધ થશે.

ભાંગની શુદ્ધિ—કઠાઈમાં શેકી પોટલી બાંધી પાણીથી સારી પેઠે ધોવી.

મોરથુથાની શુદ્ધિ—એનાથી ચોથે હિસ્સે ખમ્બતરની હવાર

અને દશમે ભાગ ટંકણુખાર લેઈ ત્રણે એકઠાં કરી ખલી સંપુટમાં મુકી કપડમટી કરી અડાયાંની ધીમી આંચ દેવી. પછી દહિંમાં ખલી તે જ પ્રમાણે આંચ દેવી તથા મધમાં ખલી તે જ પ્રમાણે કરવું એટલે શુદ્ધ થશે.

ટંકણુખાર—કાગદી લિંબુના રસમાં ખલી એક દિવસ તડકે મેલવો.

લોહ શુદ્ધી અને ભસ્મ—ગજવેલને તપાવી તેલ, ઊશ, કાંજી, ગોમુત્ર ને કળથીના કાઢામાં અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ વખત થંડી કરવાથી શુદ્ધ થશે. એ શોધેલી ગજવેલનું ચુરણ કરી ખડતુળશીનો રસ, સ્ત્રીનું દુધ અને આકડાનું દુધ એ જણસોમાંથી જે મળે તેમાં તે (ચુરણ) ને ખલી સંપુટમાં ઘાલી સાત ગજપુટ દેવા એટલે ઉત્તમ ભસ્મ થશે.

ત્રાંખાની શુદ્ધિ અને ભસ્મ—ત્રાંખાનાં ઝીણાં પત્રાં કરી ગજવેલની પેઠે સોધી તેને સરખે વજને રૂપામુખી વાટી તે પત્રાંની તળેઉપર મુકી સરવા સંપુટમાં ભરી ગજપુટ દે તો ચોકખી ભસ્મ થાય છે.

અબ્રક શોધન મારણ—કાળા અબ્રકને અંગારામાં લાલ કરી દુધમાં થંડો કરી તેના પત્રાં છુટાં કરવાં. તેને તાંદળજાના અને લિંબુના રસમાં આઠ પહોર સુધી પલાળી મુકવાથી શુદ્ધ થાય છે. પછી તેને સરખે વજને સૂરોખાર લઈ ગોમુત્રમાં વાટી પત્રાંને લેપ કરી સુકવી સર્વ પત્રાં, સંપુટમાં ઘાલી ગજપુટ દેવાથી સ્વેત ભસ્મ થાય છે. શતપુટી કે હજારપુટી અબ્રક ભસ્મ કરવી હોય તો કુંવરના રસમાં ખલી, સંપુટમાં ઘાલી કપડમટી કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થશે.

ઋતુચર્યા.

સઘળા પ્રાણી માત્રના જીવનને અર્થે આ અવનિમાં સઘળી વસ્તુ સૃજાયેલી છે. સર્વ પ્રાણી વર્ગમાં મનુષ્ય વર્ગ ઉત્તમ મનાયલો છે, કારણ કે, તેનામાં ખીજ પ્રાણીઓ કરતાં, સ્વાભાવિક વિશેષ શક્તિ તે વિવેક વિચારની બુદ્ધિ એ આદિ ગુણોનું ખીજ છે, અને તે સર્વ પ્રકારે બુદ્ધિવડે સારા નઠારાનો વિચાર કરવા શક્તિમાન છે.

આ જગતમાં મનુષ્યદેહ મળવો એ જ અતિ દુર્લભ છે, છતાં કદી મનુષ્યદેહ મળ્યો તો પણ તે મળવાથી મનુષ્યદેહનું સાર્થક નથી; પણ માનુષી ધર્મમાં સર્વ સમયમાં તત્પર રહેવાથી તેમ જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણમાં સહાય થવાથી અને કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન થાય એવી રીતે વર્તવાથી આ મનુષ્યદેહ ધર્મોનું સાર્થક થાય છે.

જૂદી જૂદી ઋતુ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિમાં જૂદા જૂદા ચમત્કારો માલમ પડે છે. જ્યારે આવા ચમત્કારોનો પરંપરા, વગર વિરોધે ચાલ્યા કરે છે ત્યારે તેના પાશમાં આ પૃથ્વીમાં સર્વ વસ્તુઓ—પ્રાણીઓ સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય છે તે દરેક ઋતુમાન પ્રમાણે જૂદી જૂદી અસર કરે છે, અને તેના પ્રભાવથી સુખ દુઃખ પામે છે, એટલું જ નહિ પણ વિચારપૂર્વક આહાર—વિહારમાં કંઈ પણ પ્રમાણ ન રાખવાથી મરણને પણ પામે છે.

ધણા કાલ સુધી મનુષ્ય પ્રાણીયો પણ પૃથ્વી ઉપર નિર્માણ થયેલી પૃથક્ પૃથક્ વસ્તુથી અને તેના ગુણથી અગ્નિયાં હતાં. જેમ જેમ બુદ્ધિનું પરિવર્ણ અને વિચાર શક્તિ ફળવાઈને મોટાં થતાં ગયાં તેમ તેમ તે તે વખતના મહર્ષિઓએ મહાન અને ગંભીર વિચારના ગ્રંથો તે તે બાબતમાં રચ્યા. પછીથી ધીમે ધીમે આ અવનિમાં તેનો પ્રચાર થયો.

સર્વ કોઈ વગર વિવાદે કબૂલ કરશે કે, મનુષ્યદેહ નિરોગી તો જ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ કહેવું કંઈ કાલ્પનિક નથી પણ માનુષી વર્ગના ધર્મશાસ્ત્રનું પણ વચન છે. એવું કોઈ પણ કહેવા સમર્થ નથી કે, મનુષ્યવર્ગમાં સર્વ નિરોગી અવતરે છે. કદી ધારો કે નિરોગી અવતરે છે પણ ઋતુમાન પ્રમાણે આહાર-વિહારમાં ન્યૂનાધિક થવાથી ત્યજ્યમાં રોગના ભોગને પામે છે. કદિ યાત્રવયમાં રોગથી રહિત છે તો યુવાવસ્થા તો છે જ, તે કંઈ જતી રહેતી નથી. તે જતી રહે તો વૃદ્ધાવસ્થા કે જે રોગનું ઘર છે તેમાં સપડાયા ત્યજ જરા પણ છટકાય તેમ છે જ નહિ. આ પ્રમાણે આયુર્ના મહાન સૂત્રકારો કહે છે.

આયુર્વેદ એટલે શું?

આયુર્વેદ એટલે આવરદાને શી રીતે લંબાવવા, કયા કયા મોથી ચાલવાને લીધે આવરદા વધે છે, ઋતુમાન પ્રમાણે આ-વિહાર કરવાનું પ્રમાણ, કવચિત્ કંઈ રોગ પ્રાપ્ત થાય તો કાલ્પિક યોજવાના ઉપાય આદિનો જેમાં સમાવેશ હોય અને જે બીજા શબ્દોમાં કહિયે તો આ શરીરને સુદૃઢ અને નિરોગી રાખવાને માટે બ્રહ્માજીએ રચેલું શાસ્ત્ર.

આયુર્વેદને રચનાર કાણુ-તેના કેટલાં અંગ છે?

આયુર્વેદ, એ અથર્વવેદનું ઉપાંગ છે. પ્રથમ તેને બ્રહ્માજીએ લક્ષ શ્લોકમાં રચેલો કહેવાય છે. ત્યાર બાદ બીજા મુનીયોએ અભ્યાસ કરીને મૃત્યુલોકના માનવીઓની સુગમતાને માટે પ્રમાણે તેના આઠ ભાગ કરેલા છે.

૧—શલ્ય ચિકિત્સા (અસ્ત્ર ચિકિત્સા).

- ૨—શાલકય (મસ્તક સંબંધી રોગનાં લક્ષણ અને તેની શાન્તિ)
- ૩—કાયચિકિત્સા (જવરાદિ રોગોનું શમન કરવાની ક્રિયા).
- ૪—ભૂતવિદ્યા (યંત્ર, મંત્ર, બલ, ધનાદિ ઉપાય).
- ૫—કૌમારભૂત્ય (બાળરક્ષણ અને ધાત્રિશિક્ષા).
- ૬—અગદતંત્ર (વિષથી પીડિત મનુષ્યની ચિકિત્સા).
- ૭—રસાયનતંત્ર (શીઘ્ર વૃદ્ધ ન બની જવાય તેની વિધિ).
- ૮—વાજીકરણતંત્ર (વિર્યવૃદ્ધિ થઈ શરીર સુદૃઢ થવાનો ઉપાય).

ઉપર પ્રમાણે આયુર્વેદના આઠ ભાગ કરેલા છે. બ્રહ્મા પાસેથી ઘણા મુનિઓ આયુર્વેદ શિખી પોતાના બુદ્ધિબળથી તેમણે સંહિતાઓ રચી આર્યોની કીર્તિ અમર કરી ગયા છે.

અત્રે કંઈ નવિન તો કહેવાનું જ નથી પણ xવૃદ્ધત્રયી અને તેમ જ બીજા ગ્રંથોને આધારે આ વિષયની રચના કરેલી છે; તથા દેશકાળને અનુસરીને બુદ્ધિબળનો પણ આમાં ઉપયોગ કરેલો છે તેથી આ ડેકાણે

દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, અહોરાત્ર ચર્યા અને રૂતુચર્યા વર્ણવીને દરેક ઋતુમાન પ્રમાણે આહાર-વિહારનો નિયમ બતાવવા ધાર્યા છે જેથી દ્રાઢ પણ રોગ થવાનો સંભવ નથી એમ આયુર્વેદના તત્ત્વવેતાઓ માને છે.

સવારે ક્યારે ઉઠવું ?

* બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠીને પ્રથમ મલ ત્યાગ કરી શરીરની

x ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ એઓએ રચેલાં શાસ્ત્રો વૃદ્ધત્રયી કહેવાય છે.

* સવારના ચાર વાગ્યાના વખતને બ્રહ્મમુહૂર્ત કહે છે.

ત્યજ્યાને માફક આવે તેવા પાણીથી સ્નાન કરવું અને પછી જે વિદ્યાર્થી હોય તો તેણે પાતાના અભ્યાસ ઉપર લક્ષ્ય આપવું. કદિ અન્ય મનુષ્ય હોય તો તેણે નિત્ય-નૌમિત્તિક કર્મ વિધિપૂર્વક કરવું. અને તો આ સમયે કોઈ વિદ્વાનની સલાહ લેઈ નાકે પાણી પીતાં શિખવું. પાણી ઘણું કરીને પાશેર સુધી પીવું; તેથી વધારે પીવું નહિં.

બ્રહ્મમુહૂર્તમાં નાકે પાણી પીવાના ફાયદા.

એવું કહેવાય છે કે બ્રહ્મમુહૂર્તમાં મસ્તિકમાંથી xઅમ્રત શ્રવે છે. જરોજર બ્રહ્મમુહૂર્તમાં જે નાકે પાણી પીવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો શરીરનો બાંધો સુદૃઢ થઈ નિરોગી રહેવાય છે. નાકે પાણી પીવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, મસ્તિકમાંથી શ્રવેલું અમ્રત પાઘડું પેટમાં જતું નથી તે એક શિરાના મુખમાં જેવું તે શ્રવવા માંડે કે ત્વરથી પડી જાય છે. સઘળું અમ્રત પેટમાં કદી પણ જતું નથી, પણ જેણે ખેચરીમુદ્રા સાધી હોય તેના જ આખવામાં તે આવે છે. *ખેચરીમુદ્રાની સાધના ઘણી કઠિન છે. ગુરૂ શિવાય કોઈ પણ માણસે આ મુદ્રા શિખવાનો આશ્રય ન રાખવો પણ બીજા માણસો કે જેમણે ખેચરીમુદ્રા સાધી નથી તેમણે નાકે પાણી પીવાનો અભ્યાસ રાખવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

x જુઓ હઠ્યાંગ પ્રદીપિકા.

* આ મુદ્રા જીભની નિચલી નસ કાપવાથી સંભાય છે. (જુઓ હઠ્યાંગ પ્રદીપિકા અને પરમપદ્મોદિની.) જીભની નિચલી નસ કાપી જીભને પ્રતિદિન ખેંચતાં કપાળમાં અડે એવડા લાંબી કરી પછીથી જીભવડે બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ત્રિપથને ઢાંકી પરબ્રહ્મનું ચિંતવન કરતાં પદ્માસને ખેંસવું. આ વખતે પણ શિરાનું મુખ ઉઘડેલું હોય છે પણ જે દ્વારથી અમ્રત શ્રવવાનું છે તે જ દ્વાર જીભવડે બંધ થાય છે એટલે મનુષ્યના આખવામાં તેનો પ્રવાહ આવે છે અને તે વડે અમર થઈ શકાય છે.

અમ્રત શ્રવ્યા પછી *ત્રિપથ લેપાયેલું રહે છે, અને પાણી પીવાને લીધે અમ્રતના શ્રાવથી લેપાયેલું સ્થાન ધોવાઈને પેટમાં જાય છે; તેમ જ તે પાણી શરીરના સર્વ ભાગમાં ભળીને પુષ્ટી આપે છે.

ક્રાંધ વખતે પાણી પીવાનો સમય અને અમ્રત શ્રવવાનો સમય આમ કરતાં જો એક થઈ ગયો તો કદી ન ધારેલો ફાયદો એકદમ થઈ જાય છે, ખેચરીમુદ્રા જેણે સાધી નથી તેને આમ કરવું ઘણું ઉપયોગી છે.

નહાવાનું પાણી અને તેને લગતાં સાહિત્ય.

નહાવાનું પાણી પ્રકૃતિને અનુસરી ઘણું ઉનું નહિ ને ઘણું તહાડું નહિ એવું લેવું. યાદ રાખવું કે નહાવાનું પાણી ઘણું સ્વચ્છ જોઈએ. “ પીવાનું પાણી, એકલું સ્વચ્છ જોઈએ અને નહાવાનું પાણી ગમે તેવું હોય તો ચાલે ” એવો વિચાર મુકી દેવો. વિદ્વાનોનો મત છે કે, સાફ અને સ્વચ્છ પાણી નહાવામાં વાપરવું.

આગળના વખતમાં હાલની સુધરેલી પાશ્ચાત્ય રીતિ પ્રમાણે નહાવામાં ઉચ્ચ સુગંધી યુક્ત સાબુ વપરાતા નહોતા, પણ તેવા જ કંઈક સુગંધીયુક્ત પદાર્થ નહાવાના કામમાં વપરાતા હતા. હાલ એવી વસ્તુ મળે છે પણ તેને તૈયાર કરતાં, બજારમાં નહાવા માટે મળતા સાબુની કીમતને મુકાબલે અધિક કીંમત પડવાથી તેનો પ્રચાર બંધ પડી ગયો છે. માટે સુધરેલી રીતિ પ્રમાણે પોશક અને મેલને નાશ કરનાર ઉત્તમ સાબુ વાપરવામાં કંઈ હરકત જણાતી નથી.

* ત્રિપથ-ત્રણ રસ્તા: જે નાકના નસકોરાંના અને એક બહિરંધનો એમ જે ત્રણ રસ્તા તેને ત્રિપથ કહે છે.

નહાતા પહેલાં કોઈ પણ સુગંધીયુક્ત તેલ ચોળી થોડા વખત પછી નહાવું. તેમ જ મસ્તિકને પુષ્ટિ આપવા માટે તાળવે તેલ ઘસવું; અને ચિકાશ દુર થાય તેવા પદાર્થથી માથામાંની ચિકાશ કાઢી નાંખવા ઉના પાણીથી માથાને ન ધોતાં ત્હાઢા પાણીથી માથું ધોવું. ઘણા માણસો, શરીર ઉપરની ચિકાશ કાઢી નાંખવા કંક્રાડીનો ઉપયોગ કરે છે તે સારો છે. કંક્રાડીના ઉપયોગથી કંઈ પણ ગેરફાયદો નથી; અને કીંમત હલકી એટલે સર્વ માણસો તેનો એક સરખી રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે.

નહાવાની જગા એકાંત, ચોખ્ખી હવાવાળી, ચારે તરફથી બંધ હોય તેવી અને સાફ અજવાળું પડતું હોય તેવી જોઈએ.

શરીરને સરખી રીતે, નહાવામાં ગરમી કે શીતળતા મળે, શરીરનાં સર્વ આલ્સથાનો કે જ્યાં ઘણું કરી મેલ ઉત્પન્ન થવાનાં સંભવ છે તે સર્વ સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ. પછી ગમે તેમ નહાવામાં કંઈ હરકત નથી. જેને જેમ ફાવે તેમ નહાય.

નહાઈ રહ્યા પછી જેમ બને તેમ ઉતાવળથી શરીરના સઘળા ભાગ ભીના ન રહે તેમ લ્હોછ નાંખવા. શરીરને લ્હોવા માટે સુવાળું અને શરીરને અડાડતાં જ શરીર ઉપરની ભીનાશ ચુસી લે તેવું લુગડું પસંદ કરવું.

શરીર લ્હોવું તે ભાર દઢને લ્હોવું નહિં કારણ કે ભાર દઢને લ્હોવાથી જો શરીરનો ચામડી ઘસાય તો તેથી ઘણા ગેરફાયદા થાય છે.

વસ્ત્રો પહેરવા વિષે.

વસ્ત્રો પહેરવાથી શાંતિ સારી દેખાય છે. શરીરનું ભૂખણ

ઘરેણું નથી પણ લુગડાં છે. તે કાડીના માણસને કાટી (રૂપીઆ) નો દેખાડે છે. જો તે સાથે સુંદર અને મનહર વર્ણ હોય તો દુધમાં સાકર ભળ્યા પ્રમાણે જણાય. પહેરણુ વિગેરેમાં હાર ન હોવો જોઈએ, તેમ જ ગાળકના લુગડાંઓમાં પણ હાર ન જોઈએ. મતલબ કે, સર્વથી અંદર પહેરવાના કપડામાં હાર જરા પણ ન જોઈએ. અંદર પહેરેલું કપડું દરરોજ બદલવાનો અભ્યાસ રાખવો.

કપડાને જરા પણ મેલું તો ન જ રહેવા દેવું. ગરીબ માણસોથી ઘોખીનું ખર્ચ પૂરું પડે તેમ ન હોય તો હાથે ઘોષ્ટને સઘળાં કપડાં અવશ્ય સ્વચ્છ રાખવામાં જરા પણ દુર્લક્ષ્ય ન વાપરવું.

વ્યાયામ—કસરત વિષે.

શારીરિક અને માનસિક એવા કસરતના બે પ્રકાર છે. આ બન્ને કસરત માણસના જીવનને માટે ઘણી ઉપયોગી અને અગત્યની છે. કસરત એ શબ્દ હાલમાં સાધારણ થઈ પડ્યો છે એટલે તેની લાંબી સમજણ આપવા વધારે જગા રોકવી તે ઠીક લાગતું નથી. શારીરિક કસરત ચાલવાથી, દંડ કરવાથી, મુગટળ ફેરવાથી, બેસ-ઝડ કરવાથી, કુસ્તી કરવાથી થાય છે; અને માનસિક કસરત ઉત્તમ અને સંગીન લાભવાળા ગ્રંથો વાંચવાથી અને તેવા વિચારો કરીને ગ્રંથો લખવાથી થાય છે, તેમ જ અભ્યાસ કરવાથી પણ માનસિક કસરતને ઉત્તેજન મળે છે. આ બન્ને કસરત કરી રહ્યા પછી દુધ કે પુષ્ટિકારક પ્રવાહી પદાર્થ પીવો.

કસરત કરવાથી અગ્નિમાંદ મટીને જઠરાગ્નિ પ્રજ્જ્વલિત રહે છે. ખાંધેલું પચી જાય છે, અને ઘણી સારી ભૂખ લાગે છે. શરીર સુદૃઢ થઈ આગસ દૂર થાય છે.

રહેવાના ઘરની રચના વિષે.

રહેવા માટેના ઘરની રચના ઘણી સારી હોવી જોઈએ. રસોડું જૂદું, બેસવા ઉઠવાની મેડી જૂદી, કાંઈ બહારથી આવે તેમને મળવાનું ઠેકાણું જૂદું, સુઈ રહેવાનું સ્થાન જૂદું, વાંચવા લખવા માટેનું સ્થાન જૂદું, મિજલસ વિગેરે ભરવા માટે જૂદી જગા, ન્હાવાની જૂદી જગા, હવા ધોરવા માટે અગાશી, મનોહર અને મંદમંદ સુગંધીયુક્ત પવન આવવા માટે સુંદર બાગ અને ઝૂંવારા, વસ્ત્ર-પરિધાન-સ્થાન, ભોજન-ગૃહ, શયન-ગૃહ, પુસ્તકાલય. ચિત્રસંગ્રહસ્થાન અને તેમ જ ચાકર વિગેરેને રહેવા બેસવા માટે જૂદું સ્થળ. એ પ્રમાણે જૂદી જૂદી સગવડવાળા ઓરડા ઘરમાં જોઈએ. તે સાથે સાદા રંગથી કે ચુનાથી ઘોળેલું અને સ્વચ્છતાવાળું ઘર ઘણું પસંદ કરવા લાયક છે.

ઘરની આસપાસ ચોમાસાનું પાણી ન ભરાઈ રહે, પાસે ખીચોખીચ ઘર ન હોય અને જમીનથી ઊંચે ટેકરાવાળો બાગ હોય તેવે ઠેકાણે ઘર બંધાવવું. અથવા તેવા ઘરમાં ભાડે રહેવું. ઘરમાં ચારે તરફથી હવાનો છુટથી આવજાવ અને અજવાળું પુષ્કળ પડવું જોઈએ. યાદ રાખવું કે રહેવાના ઘરથી મલ્લવિસર્ગ કરવાનું સ્થાન જરા વેગળું બંધાવવું તથા તે સારી પેઠે સાફ રહે તેવી ગોઠવણ રખાવવી.

ચારે તરફ ખુલ્લું જોઈએ.

રહેવાનું ઘર ચારે બાજુથી ખુલ્લું જોઈએ; ગીચ વસ્તીમાં હોવું ન જોઈએ.

દિનચર્યા.

દિન—ચર્યા એટલે દિવસમાં મનુષ્યે કેવી રીતે વર્તવું તેનું વર્ણન. સ્વસ્થ માણસે બ્રહ્મમુદ્ધર્ત્તમાં ઉડીને શું કરવું, એ અંગે આગલા ભાગમાં અનાવ્યું છે, પણ તેથી કાંઈક વિશેષ જાણવાની અને જાણાવવાની જરૂર જાણી નીચે લખિયે છિયે.

મળત્યાગ સમય અને સ્થાન.

મળ ત્યાગ કરવાનો વખત પથારીમાંથી ઉઠ્યા કે તુરત જ જાણવો. મળવેગ રોકીને બેસી રહેવું નહિ. મળ વેગ રોકીને બેસી રહેવાથી ઘણા ગેરકાયદા થાય છે. મળ ત્યાગ કરવાનું સ્થાન સાફ અને સ્વચ્છ જોઈએ. બહારની તાજી હવા અંદર વારે થીડીએ આવી શકે તેવી તેની રચના હોવી જોઈએ. અંધીઆર જગા કે જ્યાં અજવાળું, અને હવાની આવજા ન હોય તે કેકાણે મળની વાસ ભેગી થઈ આરાણું ઉઘાડતાંવાંત જ મગજ ફાટી જાય એવી દુર્ગંધ આવે છે. માટે મળ ત્યાગ કરવાનું સ્થાન ઉપર કલ્પું તેવા પ્રકારનું વધારે પસંદ કરવા જેવું છે, તેમ છતાં કદી અંધીઆર જગામાં મળ ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ પડે તો આરાણું ઉઘાડી એકદમ અંદર દાખલ થવું નહિ પણ થોડો વખત થોભીને જવું, અને મળ ત્યાગ કરતાં સુધી આરાણું ઉઘાડું રાખવું. મળ ત્યાગ કરવાનું સ્થાન એવું જોઈએ કે ત્યાં પડેલું મેલું તેમ જ મળમૂત્ર જમીનમાં પ્રવેશ થાય નહીં અર્થાત્ એ જગાએ છો કરેલી અને નકકર હોવી જોઈએ. આવા સ્થાનમાં વિચારમાં તે વિચારમાં થણી વાર સુધી બેસી રહેવું નહિ. મળ ત્યાગ કરીને આવ્યા પછી હાથ પગ સ્વચ્છ કરવા.

દાતણ કેવું પસંદ કરવું ?

દાતણનું પ્રમાણ આર આંગળનું હોવું જોઈએ. કડવાસ, તિખાશ, અને તુરાશવાળું દાતણ પસંદ કરવા લાયક છે. દાતણ કુ-

મળું હોવું જોઈએ; કારણ કે, દાંતવડે તેનો કૂચો કરવો પડે છે. તેથી તે જો કઠિન હોય તો કૂચો કરતાં દાંતને જોર દેવું પડે છે. એટલે જો હમેશા એવું દાંતણુ કરવું પડે તો દાંતને ઈજા થઈ હાલી જવાનો સંભવ રહે છે. આવળનું, આવળનું, કરેણનું, અંધેડાનું, ગુંદીનું, બકુલનું અને ઝીલડાનું દાંતણુ કરવાથી ફાયદા છે. કેટલાક વડની જટાનું પણ કરે છે. ઊંટ વૈદ્યનાં મંજન વાપરવાં નહિ.

દાંતણુ કેણે અને ક્યારે ન કરવું ?

જેને કાનનો રોગ, શ્વાસ, મોઢામાં ચાંદી, મુખપાક, સખત તાવ, એટલા રોગ હોય તેણે દાંતણુ ન કરવું. પણ વાગ્બલદ આદિ ગ્રંથોમાં તો અજીર્ણ, ઓકારી, તૃષ્ણા અને નેત્રરોગ આદિમાં દાંતણુ ન કરવા માટે કહ્યું છે. મુખપાક અને મોઢામાં ચાંદી થઈ હોય તે શિવાયના રોગી બદામની રાખ કે માટીથી દાંત ધસીને દાંતણુ કરી શકે.

આંખમાં ઘોળો સુરમો આંજવા વિષે.

જો આંખ દુખવા આવી ન હોય તો ઉત્તમ વિધિથી તૈયાર કરેલો સુરમો આંજવો હિતકર છે. તેમ જ બીજી જાતના કાળા સુરમા પણ હિતકર છે. ભાવમિશ્રિપંડિત ઘોળો સુરમો વાપરવા માટે ભલામણ કરે છે. બજારમાં ફેરીઆઓ જે સુરમા વેચે છે તેનો ઉપયોગ કદી પણ કરવો નહિ પણ વિદ્વાન વૈદ્ય પાસે તૈયાર કરાવીને કંઈપણ હરકત ન કરે તેવા સુરમાનો ઉપયોગ કરવો.

સુરમો આંજવાથી આંખ દુખવા આવતી નથી. દષ્ટિ તિવ્ર થાય છે, આંખનું તેજ વધે છે, અને આંખમાંથી પાણી ગળતું નથી. આંખને ઈજા ન થાય તેમ તે આંજવો.

દિનચર્યામાં જોટલું લખિયે તેટલું ઓછું છે તો પણ પૃથક્ પૃથક્ વિષયાનુક્રમ ન પાડતાં સાધારણ રીતે આખા દિવસમાં ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરવાં તે જ જણાવિયે છિયે; સારાં અને સ્વચ્છ લુગડાં પહેરવાં; ક્રોધપણુ જાતનો શારીરિક કે માનસિક વેગ રોકવો નહિ; વખતસર જમવું. સાંઈ અને સ્વચ્છ પાણી પીવું; સ્વચ્છ પાણીથી દિવસમાં બે વાર શરીર યોળીને ન્હાવું; દર ચાર દિવસે નખ અને વાળ કપાવવા; હળમત કરાવવી નહિ; અતિશે ચાલવું નહિ; અતિશે બોલવું નહિ, અતિશે જમવું નહિ, રૂચિ હોય તે જ જમવું; વિરુદ્ધ (પરસ્પર) ભોજન જમવું x નહિ; કંઈ પણ કામ અતિશે કરવું નહિ; હાથમાં લાકડી રાખીને બહાર નિકળવું; તેજ તાપ ન લાગે માટે હાથમાં છત્રી રાખવી; જોડા શિવાય ઉઘાડે પગે ફરવું નહિ; સર્વથી નમ્રતા બતાવીને ચાલવું; ગુરૂજન આદિની વિધિ પૂર્વક પૂજન કરીને નમન કરવું; દેવની પૂજન કરવી; *ત્રિકાળ-સંધ્યા વંદન કરવું; ભાણાઅંતર કરવો નહિ; દિવસે સુઈ રહેવું નહિ; તેમજ દિવસે સૃષ્ટિ-કર્મ કરવું નહિ; વગર પ્રયોજને અપવાસ કરવા નહિ તો પણ જે માણસે હંમેશા અગિયારસ વિગેરેના અપવાસ કરતા હોય તેમણે જાડવા નહિ; મન ઉદાર રાખવું; દાન-ધર્મ કરવાં; તૃપાર્થિને પાણી પાવું; ભૂખ્યાને જમાડવો, દેવ-દર્શન કરવાં, કુમિત્રથી મૈત્રી ન રાખવી; “ભૂંડાથી ભૂત પણ નાસે” એ કહેવત પ્રમાણે ભૂંડાથી વેગળા રહેવું; સંજંધીઓમાં કલહ કે વિગ્રહ રાખવા નહિ ને કદી હોય તો તે ઘટાડવા પણ વધારવા નહિ; મોટા માણસોથી પિછાન રાખવી અને તેમનાથી મળીને ચાલવું; બળિયાથી ભાથ ભોડવી નહિ; સત્યને સ્મરણમાં રાખો દિવસનાં સઘળાં કાર્ય અતિ પ્રીતિથી કરવાં; ઔષધ પણ દિવસના પહેલા જ પહોરમાં ખવાય છે માટે તેનો ઉપયોગ સવારમાં જ કરવો; સારાં

x જેમકે ખિચડી સાથે દુધ એ વિરુદ્ધ ભોજન છે ઇત્યાદિ.

* અન્ય ધર્મિઓએ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પૂજ કરવી.

સારાં પુસ્તકો જ્ઞાન મેળવવા દિવસે જ વાંચવાં; ધર્મ સંબંધી કથા કિર્તન સાંભળવું; કામ શિવાય કામને ઘેર જઠને ખેશી રહેવું નહિ. મતક્રમ કે, નીતિ અને ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું નહિ.

રાત્રિચર્યા.

રાત્રિએ કેવી રીતે વર્તવું તેનું નામ રાત્રિચર્યા જેમાં આહારવિહારના ઉપયોગી વર્ણનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

રાત્રે ભોજન કરવાનો સમય.

સાંજના પહેલા પહોરમાં દરેક ઋતુની આહાર વિધિમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ભોજન કરીને કરતુરી આદિથી સંસ્કાર કરેલા પાનનાં બીડાં ખાવાં. રાત્રે ઘણું કરીને ભારે પદાર્થ જમવા નહિ, કારણ કે જમ્યા પછી હરવા ફરવાનું ઓછું હોવાને લીધે ભારે ખોરાક પચતો નથી. તેમ છતાં જે માણસનો જઠરાગ્નિ જગૃત હોય તે માણસ કદી ભારે પદાર્થ વાપરે તો કંઈ હરકત નથી, તોપણ રાત્રે કરેલા ભોજન માટે ઘણી કાળજી રાખવાની છે.

અજવાળી અને અંધારી રાત્રિના ગુણ અવગુણ.

અજવાળી રાત્રિ મનને આનંદ આપનાર છે, દુઃખને હરનાર છે, દાહને શમાવનાર છે, સૃષ્ટિની અગમ્ય લીલાનો ખોધ દેનાર છે, પાપને દૂર કરનાર છે, કામને જગાડનારી છે, તરશ, પિત્ત અને મોહને મોચન કરનાર છે, ઝાકળ પડનારી રાત્રિ વાયૂ અને પિત્તને વધારનારી છે. અંધારી રાત્રિ ભય દેનારી છે, દિશાને ભુલાવનારી છે. ગ્ધાનિ કરનારી છે, કામને પ્રદિપ્ત કરનારી છે, આખા દિવસના શ્રમને વિશ્રાંતિ આપનારી છે, તેમ જ થાકને પણ ઉતારનાર છે.

શયનગૃહ અને શૈયાની રચના

આખા દિવસના વ્યાવહારિક અને સંસારિક પરિશ્રમથી માણસમાત્ર થાકી જાય છે તેથી રાત્રિ એ વિશ્રાંતિ લેવા માટે છે. રાત્રિએ વિદ્વાન વૈદ્યોએ ફરમાવ્યું છે કે કંઈ પણ વધારે શ્રમનું કાર્ય કરવું નહિ. વિધિવત્ ઋતુમાન પ્રમાણે ભોજન કરીને, પ્રેય-સીમલવર્તમાન વિવિધ વિષય ઉપર આલોચના કરતાં શુદ્ધ પ્રેમના લાવભાવથી પરસ્પર આનંદને અનુભવતાં રાત્રિ ગાળવી. શયન-ગૃહની રચના ઘણી ખારીફીથી કરવી જોઈએ. શયન-ગૃહની આસપાસ રાત્રિને સમયે મનને દુઃખીત કરે તેવો કત્તમત્રાટ ન થાય તેની ઘણી સાહુચેતી રાખવી જોઈએ. દૂતરાં વિગેરેના ભસવાથી, અને લઢવાઢીઆં પાડોશમાં રહેવાથી તથા મઘાદિકનો ઊપયોગ કરી અનિયમિત રીતે ગાનતાનમાં તદ્દીન રહેનારની પાસે રહેવાથી રાત્રિએ ખરોખર ઊંઘ આવતી નથી; પણ ઉલટો ઉજ્જગરો કરવો પડે છે. તેથી રાત્રિયે શયનગૃહની આસપાસ શાંતપણું રહે તેવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. જો તેવી ગોઠવણ ન કરવામાં આવે તો, શરીર વ્યાધિને પામે છે. જે માણસોને એવા સ્થળમાં રહેવાનો પરિચય હોય તેને માટે આ પ્રતિજ્ઞા નથી. ઋતુમાન પ્રમાણે જે જે દિશાના પવન સેવવા જોઈએ તે તે દિશા તરફથી છૂટથી પવન સેવાય તેવી ગૃહની રચના અવશ્ય હોવી જોઈએ. રાત્રીના દશ વાગ્યા પછી કદી પણ વધારે જાગવું નહિ.

રાત્રિને વખતે તૃપા લાગે તો પાણી પીવું જોઈએ. કેટલાક માણસો આળસથી પાણી ન પીતાં પડી રહે છે, પણ તેમને ખબર નથી કે તેથી શી અડચણ થવાની છે. તૃપાની તૃપ્તિ ન કરવામાં આવે તો તેને ઠેકાણે શરીરમાંનું લોહી તૃપાની ખોટ પૂરી પાડવામાં ખપી જાય છે અને અનેક તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે

તૃપા લાગી કે આળસ મુકીને પાણી પી લેવું. તેમ જ શારિરિક કે માનસિક ક્રાઈ પણ વેગ થાય તો તેને રોકવો નહિ.

કેટલાક માણસોને રાત્રે ઊંઘ આવતી નથી તેથી તેઓ કલ્પા-રોક્ષેર્મ વિગેરે પદાર્થોને સુધે છે અને તેથી ઊંઘ લાવે છે તેમ જ કેટલાક મધુર ગાયન વિગેરેથી મનને તૃપ્ત કરીને ઊંઘે છે. આ છેલ્લો પ્રકાર પસંદ કરવા લાયક છે. શયન-ગૃહમાં નાના પ્રકારના ચિત્રને પણ ભીંતે ટાંગી રાખવાં જોઈએ.

શૈયાની રચના વિષે.

શૈયા માટે પ્રાચીન વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે, જમીન ઉપર તળાઈ વિગેરે પાથરીને સુધ રહેવું ને કેટલાક કહે છે કે, પલંગ ઉપર સુધ રહેવું. આ બન્નેમાંથી પસંદ કરવા લાયક પલંગ જણાય છે. તે ઉપર ઘણું સુંવાળું અને શરીરને ખુંચે નહિ એવું પાથરવાનું જોઈએ. રીતસર ઓશીકું પણ જોઈએ. ઉત્તમ જાતના પક્ષિઓનાં પીંછાનું ઓશીકું પસંદ કરવા લાયક છે. તેથી કેટલીક, માથા સંબંધી વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. પલંગ મચ્છરદાનીવાળો જોઈએ; કારણ કે મચ્છર વિગેરે જીવ-જંતુ હેરાન કરે નહિ. તળાઈમાં ઘણા જ ઉત્તમ પ્રકારનું રૂ વાપરવું જોઈએ. ઉત્તમ જાતના પક્ષિઓનાં પીંછાંની પથારી પણ કરવામાં આવે છે. આ પીંછાંની પથારી ઘણી જ સુંવાળી હોય છે તેમ જ સર્વ કરતાં નિરોગી અને ગુણુકારી પથારી પીંછાંની ગણાય છે. તે સ્થિતિસ્થાપક છે અને ઘણી જ મોંઘી છે. તેનું ખોળિયું મખમલ કે એવા ક્રાઈ બીજા ઉત્તમ, સુંદર, મનહર અને સુંવાળા લુગડાનું કરવું જોઈએ. વળી તે ઉપર સારી રીતે ઘોઘને સાફ કરેલી હાર વિનાની ચાદર પાથરવી જોઈએ. જૂદી જૂદી જાતના ઉચ્ચ સુગંધીવાળા પદાર્થથી શૈયાને સુગંધિત કરવી જોઈએ. તેમ

જ ઋતુમાન પ્રમાણે ઘટિત ફેરફાર કરવામાં આલસ્ય પણ રાખવું નહિ. ઊંચતા ખેંચાં કુતર્ક કે કુવિચાર કરવા નહિ પણ સ્વસ્થ ચિત્તે આંખ મીંચી ઊંધી જવું. પોતાની પથારીમાં પરાયાને કદી પણ સુવા દેવો નહિ તેમ જ પરાયાની પથારીમાં પોતે પણ કદી સૂવું નહિ ને વળી તળાઈ ગોદડાં વિગેરે કદી પરાયાને વાપરવાં આપવાં નહિ. કેમકે પરાયાની વર્તણૂંક મલોન હોય અગર તો રોગી કે વ્યાવહારિક નિયમોથી ઉલટી હોય તો તેના વપરાશથી વ્યાધિજન્ય જંતુઓ ગોદડાં સાથે નકશમાં આવે છે માટે કદી પણ પરાયાને ગોદડાં વગેરે આપવાં નહિ ને તેમ જ પરાયાએ માંગવા પણ નહિ.

સ્ત્રી પ્રસંગ વિષે.

સર્વ પ્રાણી માત્રને સૃષ્ટિ કર્મ—(મૈથુન) ની ઇચ્છા થાય છે. સર્વ પ્રાણી માત્રને આહાર કરવાની ઇચ્છા થાય છે. સર્વ પ્રાણી માત્રને વિશ્રાંતિ લેવા માટે ઊંઘવાની ઇચ્છા થાય છે. ત્યારે મનુષ્યમાં શું વધારે ? યોગ્યાયોગ્યના નિર્ણય માટે બુદ્ધિ—બલનું પ્રયત્ન સાધન. આ સાધન મનુષ્ય શિવાય બીજામાં સંપૂર્ણ હોતું નથી. તેથી વિચાર કરી નીતિપરત્વે દષ્ટિ રાખી સ્ત્રી સમાગમમાં પ્રયોજન શિવાય કોઈ પણ મનુષ્ય માત્રે પોતાની વૃત્તિ દોરવી નહિ એવું મહાન શાસ્ત્રકારો કહે છે. જે વખતે આ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તે વખતે નેત્ર અને મન વિકારવાળાં થાય છે: જે તે ન થયાં હોય તો સૃષ્ટિકર્મની ઇચ્છા ત્વરાથી થતી નથી. જ્યારે કોઈ પણ વિકારવડે વૃત્તિ ઉશ્કેરાઈને સૃષ્ટિ—કર્મની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાની જરૂર છે. મતલબ કે વેગ રોકવો નહિ. એવી ઇચ્છા થયા છતાં જે તેનો વેગ રોકવામાં આવે તો અનેક રોગો થાય છે—જેવાં કે પ્રમેહ, શિશ્નેન્દ્રિયની શિથિલતા આદિ. સ્ત્રી પ્રસંગ પછી વાજીકર ઔષધોપચાર કરવા.

આયુર્વેદના કર્તાએ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ ગણી છે. તે જ માણે સ્ત્રીઓને પણ ત્રણ પ્રકારની ગણિયે* છિયે. ૧—ઋતુ નિ (૧૬-૧૭ વર્ષની વય) થી ૨૨-૨૩ વર્ષ સુધીની બાલિકા કહેવાય છે. ૨-પછીની ઉમરથી ત્રીશ વર્ષ સુધીની યુવાનિકા કહેવાય છે. ૩-અને ત્રીશથી ૪૦-૪૫ વર્ષ સુધીની સ્ત્રી બાલિકા કહેવાય છે. આગળના અંશકારોએ પ્રૌઢા માટે ૫૦ વર્ષની મરમ ગણી છે. દેશ-કાલ જોઈને ઉપલેા નિયમ બતાવ્યો છે. વાસ વર્ષ પછીનાં વૃદ્ધાવસ્થામાં ગણાય છે અને તેમનામાં કામ-કાની ઇચ્છા નરમ હોય છે.

ઋતુમાન પ્રમાણે કયા કયા પ્રકારની સ્ત્રી યોગ્ય છે ?

વર્ષા અને વસંતઋતુમાં પ્રૌઢા, હિમંત અને શિશિર ઋતુમાં યુવાન, શરદ્ અને ગ્રીષ્મઋતુમાં બાલિકા સ્ત્રી.

અનુક્રમે ગુણ અને અવગુણ.

નિત્ય બાલિકા સ્ત્રી હિતકર છે. બાલિકા સ્ત્રીના સંગથી ગળ વે છે, યુવાન સ્ત્રીના સંગથી શક્તિ ઓછી થાય છે અને બાલિકા સેવન કરવાથી વૃદ્ધપણું આવે છે.

* પરસ્પર સમાગમને માટે સ્ત્રીને ઋતુદર્શનથી યોગ્ય ગણેલી અને પુરુષને તો વીશ (આગળ ૨૫ વર્ષની મર્યાદા હતી.) વર્ષ ૧૧ પછી યોગ્ય ગણેલ છે. યુવાવસ્થાને આદિ લઘુ સર્વ અવસ્થામાં મન કરવા યોગ્ય સ્ત્રીઓને ગણાવી છે.

૧ આ વયમાં તો જો ત્રણ બાલિકા પ્રસવને સ્ત્રી આપે છે તેથી તે બાલિકા કહેતાં જરા શંકા રહે છે માટે જ્યાં સુધી સ્ત્રીને પ્રજા ન હોય ત્યાં સુધી બાલિકા કહેવી યોગ્ય જણાય છે. વંજાને આ સંજ્ઞા ત્રી પણ ૨૩ વર્ષની વયની સ્ત્રીને માટે છે.

જાગવા અને ઉંઘવા વિષે.

રાત્રે બહુ જાગવાથી રુક્ષતા આવે છે, અને તેમ જ કંઈ તથા ઝેરની પીડા મટે છે. જરોજર વખતે નિદ્રા લેવાથી મન આનંદમાં રહીને ધાતુઓનું સમપણું રહે છે. સુષ્પ રહેતી વખતે આડા અવળા વિચારો મુકીને સ્વસ્થ ચિત્તે ઊંઘી જવું. વખતસર ઉંઘી જનાર અને સવારે જાગ્યા બાદ ઉઠનારને નીચેની કવિતા મનન કરવા લાયક છે.

દોહરો.

“ રાત્રે જાગી જો સુષ્પ, જાગ્યા બાદ વીર;

“ બલ, બુદ્ધિ, બહુ ધન વધે, સુષ્પમાં રહે શરીર. ”

વખતસર સુષ્પ રહીને વખતસર જાગ્યા બાદ ઉઠનારને કદી પણ રોગ થતો નથી. શરીર સ્વસ્થ રહે છે. જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત રહે છે. સવારમાં જાગ્યા બાદ ઉઠીને બ્રહ્મમુહૂર્તમાં નાકે પાણી પીવા માટે આગળ કહ્યા મુજબ પીવું. રાત્રે સુષ્પ રહેતી વખતે ડાબે હાથ નીચે અને ડાબે પાસે સુષ્પ રહેવું એમ કેટલાક ગ્રંથોમાં કહેલું છે. તેમ જ દિવસે કદિ સુષ્પ રહેવું હોય તો જમણા હાથ નીચે અને જમણી પાસે સુષ્પ રહેવું. મોઢે માથે ઓઢીને સુષ્પ રહેવું નહિ, પણ મોઢું ઉઘાડું રાખીને સુષ્પ રહેવું, કારણ કે, મોઢે ઓઢીને સુષ્પ રહેવાથી શ્વાસોશ્વાસથી નિકળીને ભેગી થયેલી હવા પુનઃ શ્વાસોશ્વાસમાં જઈને શરીરને હાનિ કરે છે. માટે બહારની તાજી હવા શ્વાસોશ્વાસમાં જવા માટે મોઢે માથે ઓઢવું નહિ ને થોડી જગામાં ઘણા માણસોએ પાસે પાસે સુષ્પ રહેવું નહિ.

એક અહોરાત્રમાં છ રૂતના દેખાવ.

દિવસના પહેલા પહોર—ભાગમાં વસંતરૂતનાં ચિન્હ હોય છે. મધ્યાહ્ને એટલે દિવસના બીજા પહોર—ભાગમાં ગ્રીષ્મઋતુનાં

ચિન્હ હોય છે. દિવસના ત્રિજા પહેર-ભાગમાં અર્ધાત્ર પાછલે પહેરે પ્રાવૃત્તઋતુનાં ચિન્હો હોય છે. સાયંકાલે એટલે દિવસના એથા પહેર-ભાગમાં વર્ષાઋતુનાં ચિન્હ હોય છે. મધ્ય રાત્રિએ શરદઋતુનાં ચિન્હ હોય છે. પરોઢિયે હેમંતઋતુનાં ચિન્હ હોય છે. આ પ્રમાણે એક અહોરાત્રમાં આખા વર્ષની પેઠે જળમે માસે એસતી ઋતુ પ્રમાણે દેખાય છે. કફનો કોપ જેમ વસંતમાં હોય છે તેમ પ્રાતઃકાલે પણ હોય છે. ગ્રીષ્મકાળમાં કફનો જેમ ક્ષય છે તેમ મધ્યાહ્ને કફનો ક્ષય દેખાય છે; માટે જ મીઠા પદાર્થો ખાવાનું મન થાય છે. મીઠા પદાર્થ ખાધાથી કફ સમપણે રહે છે. પ્રાવૃત્તઋતુમાં વાયુ સંબંધી વ્યાધિઓ થાય છે તેમ જ પાછલે પહેરે તેનું દેખાય છે. વર્ષાઋતુમાં વાત, પિત્ત અને કફથી દૂષિત થવાય છે, તેમ દિવસના ત્રીજા પહેરમાંથી જળનું ક્ષીણપણું દેખાય છે ને વર્ષાઋતુમાં જેવા આહાર કહ્યા છે તેવી ઈચ્છા થાય છે. શરદઋતુમાં જેમ પિત્તનો પ્રકોપ દેખાય છે તેમ મધ્યરાત્રે પણ પિત્ત પ્રધાન થયેલું જણાય છે. હેમંતઋતુમાં જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત રહે છે, તેમ પરોઢિયે સ્વસ્થ માણસનો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત રહિ બહુ ભૂખ લાગે છે. બાળકો સવારમાં ઉઠ્યાં કે ખાવાનું માગે છે તેનું કારણ એ જ છે. *એક અહોરાત્રમાં વર્ષની છ ઋતુ માફક જે કંઈ ફેરફાર દેખાય છે તે કંઈ વર્ષની છ ઋતુના જેવા બળવાન નથી, પણ સાધારણ રીતે ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુના ઉષ્ણ, શીતળઆદિ ગુણોથી થાય છે માટે તે સામાન્ય મનાયેલા છે.

* જૂદા જૂદા ગ્રંથો જોતાં આ બાબતમાં કેટલાક મહાન્ ઋષિ-યોના મતભેદ છે. કેટલાક ગ્રંથમાં તો મહા ને ફાગણ શિશિરઋતુ, ચૈત્ર ને વૈશાખ વસંતઋતુ, જેઠ ને આશાઢ ગ્રીષ્મઋતુ, શ્રાવણ ને ભાદરવો વર્ષાઋતુ, આસો ને કારતક શરદઋતુ, માગશર ને પોસ હેમંતઋતુ. આ પ્રમાણે ઋતુઓને મહિનાઓમાં ભાગ પડેલા છે પણ આ ગ્રંથમાં તો કારતક અને માગશરથી હેમંતઋતુ એમ અનુક્રમે ઋતુઓ ગણતાં આ-પાઠ અને શ્રાવણથી ઋતુનો અનુક્રમ ગણ્યો છે.

૧ઋતુત્રયાર્ધ.

વર્ષાઋતુ.

અષાઢ અને શ્રાવણ.

ઋતુઓ ૭ છે. આપણા લોકોનો અભણ વર્ગ સામાન્ય રીતે ચામાસું, શિયાળો અને ઉનાળો એ નામથી જ આખા વર્ષને માને છે, પણ તેમ નથી. વિદ્વાનોએ આખા વર્ષના છ ભાગ પાડેલા છે તે દર બળ્લે મહિનાના કાળને ઋતુ કહેલી છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરનારા વિદ્વાનોને ઋતુમાન પ્રમાણે થનારા ફેરફાર તુરત જાણવામાં આવે છે કે આ તો બીજી ઋતુ બેઠી

૧વિસર્ગકાલ.

ચામાસું	{ અષાઢ ને શ્રાવણ:-વર્ષા. ભાદરવો ને આસો:-શરદ્ધ	{ દક્ષિણાયન.
શિયાળો	{ કારતક ને માર્ગશર:-હેમંત રેઆદાનકાલ	
ઉનાળો	{ પોસ ને મહા:-શિશિર. ફાગણ ને ચૈત્ર-વસંત. વૈશાખ ને જ્યેષ્ઠ:-ગ્રીષ્મ.	{ ઉત્તરાયન.

૧ સંક્રાંતિ ઉપર દરેક ઋતુનું ધોરણ રાખેલું દેખાય છે. જેમકે કર્ક અને સિંહ સંક્રાંતિમાં વર્ષાઋતુ, કન્યા અને તુલા સંક્રાંતિમાં શરદ્ઋતુ, વૃશ્ચિક અને ધન સંક્રાંતિમાં હેમંતઋતુ, મકર અને કુંભ સંક્રાંતિમાં શિશિરઋતુ, મીન અને મેષ સંક્રાંતિમાં વસંતઋતુ તથા વૃષભ અને મિથુન સંક્રાંતિમાં ગ્રીષ્મઋતુ. પણ બીજા અંથોમાં આવી રીતે છે. જેમ કે મેષ અને વૃષભ સંક્રાંતિમાં ગ્રીષ્મઋતુ, મિથુન અને કર્ક સંક્રાંતિમાં શ્રાવણ સિંહ અને કન્યા સંક્રાંતિમાં વર્ષાઋતુ, તુલા અને વૃશ્ચિક સંક્રાંતિમાં શરદ્ઋતુ, ધન અને મકર સંક્રાંતિમાં હેમંતઋતુ તથા કુંભ અને મીન સંક્રાંતિમાં વર્ષાઋતુ. આ ઢેઢાણે તો કર્ક અને સિંહ સંક્રાંતિથી જ વર્ષાકાળ ગણીને તેનું વિવેચન અનુક્રમે કરીએ છીએ.

૧ ક્રમે કરીને બલવૃદ્ધિ થવાનો કાળ. ૨ ક્રમે કરીને બલહીન થવાનો કાળ.

દક્ષિણાયનમાં ક્રમે કરીને બળની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ઉત્તરાયનમાં ક્રમે કરીને બળનો ક્ષય થાય છે. દર ત્રણ ઋતુએ દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયન થાય છે. મુસાફરોને મુસાફરી વિગેરે જે કંઈ મહેનતનું કામ કરવાનું હોય તે દક્ષિણાયનમાં કરવું ઉચિત છે. ઉત્તરાયનમાં મહેનત કરી શકાય, પણ આયુર્વેદના નિયમ પ્રમાણે શરીરમાંથી બળનો ક્રમશઃ ક્ષય થતો હોવાથી મજબૂત માણસને પણ રોગ થવાનો ભય રહે છે. તેથી કોઈ પણ પુષ્કળ મહેનતવાળું કામ કરવું હોય તો ઘણો વિચાર કરીને કરવું. જે માણસો ઉદર નિર્વાહને માટે પ્રતિદિન મહેનત મજૂરી કરે છે તેમને કંઈ પણ અડચણ થવાનો ભય નથી. કારણ કે, તેમને હંમેશનો પરિચય હોય છે.

જ્યારે વરસાદ આવવાની તૈયારી થાય છે, ત્યારે શરીરમાંના વાત, પિત્ત અને કફ દોષિત થઈ જઠરાગ્નિને મંદ કરી નાંખે છે. વરસાદનું પ્રથમ પડવું, ભીંનાશવાળા પવનનું વાવું, ઉનાળાનો બાફ છેક જતો રહેલો ન હોવાથી એકદમ વરસાદ પડવાને લીધે બળવાળા

૩. વર્ષાઋતુમાં વાયુનો પ્રદોષ થાય છે અને પિત્તનો વધારો થાય છે. આ ઋતુ ટાઢી, બળતરા કરનાર; અગ્નિમાંથી અને વાયુ ને વધારનાર છે. કયા માસથી વર્ષાઋતુ ગણવી તેને માટે વિદ્વાનોના જુદા જુદા મત છે તો પણ અહિં અષાઢ માસથી વર્ષાઋતુને ગણી છે પણ વગર બગડેલી વર્ષાઋતુ જે માસમાં આવી હોય તેનેજ વર્ષાઋતુ ગણવી જેમ કેઃ ઘણો વરસાદ પડવાને લીધે કાદવ થઈને સપાટ કે ખાડાવાળી જગા માલમ પડતી ન હોય, સ્થળે સ્થળે પાણીનો ભરાવ દેખાતો હોય, નદીના કિનારા પૂર આવવાને લીધે ઘસાઈ ગયા હોય, સરોવર અને વાવમાં પાછણીયા સારી રીતે ખીલી રહી હોય, તેમજ નીલકમળ પણ ખીલી રહ્યાં હોય, સર્વ ઠંડાણે લીલોતરી નજરે આવતી હોય, સૂર્ય અને ચંદ્ર વાદળાં હોવાથી દેખાતા ન હોય, ત્યારે બગડી ગયા વિનાની વર્ષાઋતુ ગણવી. આ સિવાયના બીજા ચિન્હો હોય તો ઋતુમાં કંઈ બિગાડ થયો છે એમ ગણવું.

પવનનું પૃથ્વી ઉપર પ્રસરવું, નવા અને જુના પાણીનું ભેળશેળ થવું. તેમ જ ઉનાળામાં શરબત વિગેરે પીધેલાં હોવાથી વાત, પિત્ત અને કફનું દોષિત થવું, એ જઠરાગ્નિને મંદ કરનારાં મુખ્ય કારણો છે અને તેથી પરસ્પર વિરુદ્ધપણાને પામે છે.

આ ઋતુમાં કેવા પદાર્થો સેવવા જોઈએ ?

આ ઋતુમાં જઠરાગ્નિ મંદ રહે છે માટે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રહે તેવાં ઔષધો ખાવાં, મધ્યમ પ્રકારનો જીલાબ કે ઉલટી લેવાં, જૂનું ધાન્ય ભોજનમાં વાપરવું, સિન્ધુ—(ચિકાશ—કામલ—હલકા) પદાર્થથી અને પીપર, સૂંઠ વિગેરે ગરમ પદાર્થોથી પકાવેલાંમાં સરસ પીવાં, જંગલી પશુઓનું માંસ ખાવું, જૂનું મધ પીવું, તેમાં વિશેષે કરીને ઘણા વર્ષનો દ્રાક્ષનો મધ પીવામાં વાપરવો. ખાટું, ખારું વિશેષ ખાવું, હલકું ભોજન જમવું. એટલે આ ઠંડાણે બગડેલું કે ખરાબ હોય તેને હલકું ન ગણવું. ઘણો વરસાદ વરસતો હોય તે વખતે ખારા પદાર્થો વિશેષ સેવવા. છાશ પણ આ ઋતુમાં પથ્ય છે. છાશ પીવાથી આ ઋતુમાં શર્દિ થતી નથી. મધ પણ આ ઋતુમાં ખાવા ચુકવું નહિં. આ ઋતુમાં મધુર, અને રખાટારસ પથ્ય છે.

બહાર કેવી રીતે ફરવું હરવું ?

ગાડી કે ઘોડા ઉપર બેઠા સિવાય બહાર ફરવું નહિ. વરસાદથી પલળાય નહિ માટે હાથમાં છત્રી રાખવી. જે માણસોથી ગાડી ઘોડા ન રાખી શકાય તેમણે ભાડે રાખવાં. તેમ કરવાની શક્તિ ન હોય તેણે શરીર ઉપર વરસાદ ન પડે તે કદાચ પડે તો ચલણી જવાય નહિ એવું લુગડું પાસે રાખવું. છત્રી તો અવશ્ય રાખવી. જોડા પહેર્યા સિવાય નીકળવું નહિ.

૧. જેમને માંસ ખપતું હોય તેને માટે આ ઉપાય છે.

૨. આ ઋતુમાં ખાટા રસનું બળ વધારે હોય છે. જે ઋતુમાં જે રસનું વધારે બળ હોય તે રસ બીજા રસો કરતાં પ્રમાણમાં વધારે સેવવા.

આ સધળું ક્યારે કરવું કે, જ્યારે વરસાદની ઉપરાઉપરી ઝડિયો પડતી હોય, ગામમાં સ્થળે સ્થળે ઘણો કાદવ થઇ ગયો હોય વરસાદ વરસતાં છતાં રસ્તાની બન્ને બાજુએ પાણી વહિ જવાની નીક બાંધેલી હોય અને રસ્તા ઉપર પડેલું પાણી રસ્તામાં ન ભરાઇ રહેતાં નીક વાટે વહિ જતું હોય તો ગરીબાઇને લીધે કદી પગમાં પાવડિયો કે જોડા ન પહેર્યા હોય તો ચાલે. તેમ જ તેવા રસ્તા ઉપર વાહન ઉપર બેસીને જવાની પણ જરૂર જણાતી નથી, અને એકલા જોડા પહેરેલા હોય તો પણ ચાલે.

વર્ષાઋતુમાં કેવા ધરમાં રહેવું ?

આવા સમયમાં મેડા ઉપર કે જમીનથી છ રીટની ઉંચાઇએ બાંધેલા ધરમાં રહેવું વધારે સારું છે, કારણ કે, તેવે ઠેકાણે વરસાદથી ભેજ રહેવાનો સંભવ હોતો નથી. જ્યાં હંમેશા ભેજ રહે તેવે ઠેકાણે રહેવું તે રોગ થવાને કારણ રૂપ છે. પૂર્વ દિશાનો વાયુ પણ ન આવે તેવું સ્થળ જોઇએ. ગરીબ માણસોને આવી સગવડ હોતી નથી તેથી તેઓ ભેજવાળી જગા ઉપર સુઇ રહે તે કરતાં ખાટલા ઉપર સુઇ રહે તો કશી હરકત નથી. જ્યાં ભેજ જરા પણ ન રહેતો હોય ત્યાં રહેવું વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. એટલે પછી મેડા કે બંગલાની જરૂર છે, એમ સમજવું નહિ પણ એટલું તો સ્પષ્ટ યાદ રાખવું કે બહારની તાજી હવા આખા ધરમાં ફરી વળે એવું ધર જોઇએ.

૧. મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતના ગામડામાં તો ગરીબ કે તબંગર સર્વને ત્યાં સુઈ રહેવા માટે ખાટલાનો જ ઉપયોગ થાય છે.

વર્ષાઋતુમાં શું શું તજવું ?

ખાવામાં નવું ધાન્ય, દિવસે સુઈ રહેવાનું, પીવામાં નદીનું પાણી, તડકો, કસરત, સ્ત્રીનો અતિપ્રસંગ, રાત્રે જાગવું, થંડો અને પૂર્વ દિશાનો પવન એટલાં વાનાં તજી દેવાં. તેમજ ઘરની આસપાસ પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તે ઘણો જ ભેજ રહેતો હોય તો તે ઘર પણ તજવું.

લુગડાં કેવાં પહેરવાં ?

ઉનનાં ગરમ લુગડાં પહેરવાં, પણ તે ઘણાં પહેરવાં નહિ. એકાદ ફલેનલનું કપડું પહેરવું. સૂતરનાં કપડાં ગરમ પણ નથી તે થંડાં પણ નથી માટે આવા સમયમાં બહારના વાયુથી ટાઢ ન વાય તેટલાં પહેરવાં. પછેડી ઓઢવી.

આ ઋતુમાં સ્ત્રીસંગનો નિયમ.

વાજીકર ઔષધોચારથી યુક્ત થઈ પુરુષે સ્ત્રીસંગ પંદર દિવસે કરવો.

સર્વ ઋતુમાં સ્ત્રીસંગ પછી કરવાનો વિધિ.

પુરુષે સ્નાન કરવું અને પૌષ્ટિક પ્રવાહી પદાર્થ ખાવા.

૧. નદીનું પાણી પૂર આવવાથી મેલું થયેલું હોય છે માટે કુવાનું ટાંકાનું કે અક્કર ઝીણેલું પાણી પીવું. ઘણી વખત નળમાં પણ ભુખરું કે રગડા જેવું પાણી આવે છે માટે સંભાળીને ઠરવા દેઈ પીવું.

શરદ્ઋતુ.

ભાદરવો અને આસો.

વર્ષાઋતુમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે વર્તતાં તે ઋતુ પ્રકૃતિને અતિશય અનુકૂળ થઈ પડે છે તેવામાં શરદ્ઋતુ એસે છે એટલે કમે કરીને હવા પાણીમાં પાછો ફેરફાર થાય છે.

વર્ષાઋતુમાં સૂર્યનો તાપ ઘણો ઓછો હોય છે. કારણ કે નિત્ય વાદળાં હોવાને લીધે થંડક અને ભેજ રહે છે. ઘણું કરીને વર્ષાઋતુમાં કેદ ઉપરનો ભાગ ટાડો હોય છે; અને શરદ્ઋતુમાં વાદળાં દૂર થઈ સૂર્યના તાપને લીધે પિત્ત, પ્રક્રોધ પામે છે. આથી કરીને પિત્ત શાંત કરવા ઋતુને અનુસરીને ચાલવું પડે છે. પિત્તના પ્રક્રોધથી તાવ વિગેરે વ્યાધિઓ શરૂ થાય છે.

પિત્તક્રોધ શમવાના ઉપાય.

પિત્તનો પ્રક્રોધ ધી પીવાથી શમે છે. એટલે અમરતું ધી પીવું હિતકર નથી, પણ તિક્ત પદાર્થ સાથે ધી ભેગું કરીને પીવું હિતકર છે. રેચ ર લેવો. શરીરમાં ઘણું લોહી હોય તો ફસ ૩ ખોલાવવી. જૂદી જૂદી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો હોવાથી હિતાહિતનો ઘણો વિચાર કરી ઘટિત કરવું.

૧. સૂર્ય પીળા વર્ણયુક્ત દેખાતો હોય, આકાશ સ્વચ્છ અને પાર્ણ વિનાનાં વેળાં વાદળાંથી યુક્ત દેખાતું હોય, અને પૃથ્વી ઉપરનો કાદવ સુકાઈ ઝાડપાનથી શોભતી હોય તેને બગડ્યા વિનાની શરદ્ઋતુ જાણવી. શરદ્ઋતુ ઉષ્ણ અને પિત્તકર છે. તેમજ મધ્યમ બળ આપનારી છે. તેમાં પિત્તનો પ્રક્રોધ થાય છે. આ ઋતુમાં ખારા રસનું બળ વધારે હોય છે.

૨. ભારે નહિ પણ હલકો રેચ લેવો. ૩. આ દેશમાં ફસ ખોલાવવાને રિવાજ નથી. જેના શરીરમાં પુષ્કળ લોહી વધી ગયું હોય તેને માટે અ ઉપાય સમજવો. પુષ્કળ લોહી વધ્યા છતાં પણ અમારો મત ફસ ખોલાવવાનો છે.

૧. વાત પ્રકૃતિવાળાએ પિત્તને શમાવવા માટે આ ઋતુમાં વૃતપાન કરવું જોઈએ.

૨. પિત્ત પ્રકૃતિવાળાએ કડવા પદાર્થને સેવવા જોઈએ.

૩. કફ પ્રકૃતિવાળાએ સાધારણ રેચ-જીલાળ લેવો જોઈએ.

૪. ત્રિદોષ દૂષિત પ્રકૃતિવાળાએ પિત્ત શાંતિ સારૂ રક્તસ્રાવ કરાવવો જોઈએ.

ત્રણ અવસ્થા, કંમે કરીને તેના ઉપાય.

૧.—બાલ્યાવસ્થા. ૨.—યુવાવસ્થા, ૩—વૃદ્ધાવસ્થા.

૧. બાલ્યાવસ્થામાં પિત્ત બેસાડી દેવા માટે એટલે જો બાળકના પિત્ત બેસાડી દેવું હોય તો કડવા પદાર્થમાં ગણવા-લાયક ગળો, લીંમડો, કરિયાતું વિગેરે છે. અરીણુ વિગેરે ઝેરી પદાર્થ કડવાં હોય છે, પણ તે ઉપયોગી નથી. ગળો, લીંમડો અને કરિયાતું વિગેરેની ફાફી પણ થાય છે. અને ઉકાળો પણ થાય છે. ફાફીનો ઉપયોગ કરવો હોય તો એક તોલા કરતાં વધારે લેવી નહિ. કવાથનું પ્રમાણ પણ એકજ તોલો છે, આથી એમ નહિ સમજવું કે, બધાને પણ એક તોલો ફાફી કે કવાથ આપવાં પણ બાળકને તો દેશ, કાલ, વય અને બલાબલનો વિચાર કરી ચાર આની ભાર કવાથ કે ફાફી આપવાં. મોટા માણસે પણ દેશ, કાલ, વય અને બલાબલનો વિચાર કરી એક તોલા કરતાં વધારે ફાફી કે કવાથ લેવાં કે આપવાં નહિ.

૨. યુવાવસ્થાવાળાના પિત્તની શાંતિને માટે જીલાળ લેવો જરૂર જણાય છે. કાચી ઉમ્મરનાએ એટલે ૧૨ થી તે ૧૮ વર્ષ

વવાની વિરુદ્ધમાં છે. લોહી કંઈ એકદમ વધતું નથી, તે મહા પ્રયત્ને વાજકર ઔષધોના પ્રયોગથી લોહી વધે છે તે આ પ્રમાણે આકારત કાઢી નાખવાથી ફાયદો નથી પણ હાનિ છે.

સુધીનાએ બનતા સુધી જુલાબ લેવો નહિ; કારણ કે, આટલી ઉમ્મરવાળામાં પિત્ત પ્રક્રોધ હોય તો પણ વગર જુલાબે તેનું શમન થાય છે. તેમજ ઘણા વૃદ્ધ માણસે પણ જુલાબ લેવો નહિ, કારણ કે, તે મૂળે શક્તિ વિનાની અવસ્થાવાળો છતાં જુલાબ લે તો અતિ શક્તિહીન થાય છે. તો પણ હીમજ અને હરડેનું ચૂર્ણ આ ઋતુમાં ઉના પાણી સાથે રાત્રે જમ્યા પછી પાથી અડધા તોલા સુધી લે તો ઝાડો સાફ ઉતરીને પિત્તની શાંતિ થાય છે. આમ કરતાં તૂરાપણું લાગે તો સરખે ભાગે સાકર ભેળવવી.

૩. વૃદ્ધાવસ્થાવાળાએ પિત્ત શમાવવા માટે ૧તિક્ત-ધૃત પાન કરવું.

હવે અવસ્થાદિ ભેદે કરીને ધૃત-પાન કેટલું કરવું અને કયા કયા જનાવરોનું ધૃત કેટલું કેટલું લેવું તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. બાળકને દેશ, કાળ, વય અને બલાબલ જોઈ એક તોલા સુધીજ ક્રમે કરીને બકરીનું ઘી પાવું. એક તોલાથી વધારે પાવું નહિ, ૬ તોલાથી શરૂ કરવું.

૨. યુવાવસ્થાવાળાએ ભેંશનું ઘી સાત તોલા સુધી ક્રમે કરીને દેશ, કાળ, વય અને બલાબલ જોઈને પીવું. સાત તોલાથી વધારે ન લેવું ને શરૂઆત એક તોલાથી કરવી. અને સાત તોલાથી સુધી વધીને અટકવું.

૩. વૃદ્ધપુરૂષે ગાયનું ઘી દેશ, કાળ, વય અને બલાબલ જોઈને ત્રણ તોલા સુધી પીવું. ત્રણ તોલા ઉપરાંત પીવું નહિ અને શરૂઆત એક તોલાથી કરવી.

૧ ગળો, કારેલીનો રસ અને કરિયાતું એમાંનું ગમે તે એક ધીમાં નાંખીને સિદ્ધ કરેલું તે તિક્તધૃત.

દેશ, કાળ, વય અને જલાબલનો વિચાર કરી આ ઋતુના ત્રણ ભાગ અને ધૃતના પણ ત્રણ ભાગ કરીને ક્રમે ક્રમે તેનો ઉપયોગ કરવો. એકદમ ઉપયોગ કરવો નહિ.

આ ઋતુને અનુકૂળ આહાર—વિહાર કરવા વિષે

આ ઋતુને અનુકૂળ રસ ખારો, કડવો, અને મીઠો છે. આ ત્રણે રસ યુક્ત હલકો ખોરાક ખાવા માટે પસંદ કરવા લાયક છે. મગ અને ચોખા પથ્ય છે. દૂધ પીવું, ઘોળી શેરડી ચુસવી, વગડાઉ જનાવરોનું માંસ ખાવું, નદીનું^૧ પાણી પીવું, મિત્રમંડળથી મળીને સારી સારી મનહર વાતો કરવી. કપૂર, ચંદન, પુલ્લ એઓનું સેવન કરવું, નિર્મળ શુકલપક્ષની રાત્રિનો લાભ લેવો, અને આ ઋતુમાં ઘણું સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં.

આ ઋતુમાં સ્ત્રીસંગનો નિયમ.

પૌષ્ટિક પદાર્થના સેવનને કરીને દર ચોથે દિવસે અતિ હર્ષથી સ્ત્રી સમાગમ કરવો.

આ ઋતુમાં તજવા લાયક શું છે ?

ઘણું ખાવું નહિ; મધ્ય પીવું નહિ; દિવસે ઉઘવું નહિ. પૂર્વ દિશામાંથી આવતો પવન ખાવો નહિ. જવખાર વિગેરે આ ઋતુના અંતમાં વધારે ખાવા નહિ તેમ જ ભોજનમાં મીઠાનો ભાગ વધારે રાખવો નહિ. મધુર, તિક્ત અને કષાયરસ છૂટથી વાપરવા. સ્ત્રીસંગ ઘણો થોડો રાખવો. ખાટું, તીખું અને ગરમ

૧ કટલાક અંશુદક પીવાની બલામણુ કરે છે જે પાણી ઉપર દિવસે સૂર્યનાં અને રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય તેને અંશુદક-હંસોદક કહે છે. એ સ્નિગ્ધ અને ત્રણે દોષને મગડનાર પાણી ગણાય છે.

ખાવું નહિ. બરફ અને તડકા સેવવાં નહિ. રાત્રે ઘણીવાર સુધી અગાશીમાં બેસવું નહિ; કારણ કે ઘણી વખત બેસવાથી ઓસ પડે છે અને તેથી શરીર જકડાઇ જાય છે.

હેમન્તઋતુ

કારતક અને માગશર.

પિત્ત પ્રક્રાપ શમીને શરદઋતુને અનુકૂળ પ્રકૃતિ થાય છે એટલામાં હેમન્તઋતુ ક્રમશઃ શરૂ થાય છે. સૂર્યની ગતિ ક્રમે કરીને દક્ષિણાયન ભણીની હોવાને લીધે કિરણો સીધા ન પડતાં પૃથ્વી ઉપર ત્રાંસા પડે છે. સૂર્ય જ્યારથી ઉત્તરાયનથી દક્ષિણાયનમાં પોતાની ગતિ રાખે છે ત્યારથીજ તેનાં કિરણો ત્રાંસા પડવા માંડે છે. હેમન્તઋતુમાં તો વધારે ત્રાંસા હોવાને લીધે સૂર્યની ગરમી ઘણી થોડી પડે છે, અને તે સાથે દિવસ ટૂંકો અને રાત્રિ લાંબી હોવાથી ચંદ્રના કિરણની શીતલતા ઘણી વધી પડે છે. તાપ ઓછો અને શીતલતા વધારે હોવાને લીધે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રહે છે. એ પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિ સમ પક્ષે જે ન રાખવામાં આવે તો, તે અનુક્રમે ધાતુ, મેહ, મજ્જા આદિને બાળી નાંખે છે. એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યને નિર્બળ કરી નાંખે છે. તેથી જઠરાગ્નિ સમ પક્ષે રાખવા માટે પુષ્ટિકારક પદાર્થ ખાવા જોઇએ કે જેથી બળની સ્વાભાવિક રીતે વૃદ્ધિ થાય.

ગુજરાતમાં વિશેષે કરીને શિયાળામાં જે વસાણું ખાવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ એજ છે કે, બળને વધારનાર દક્ષિણાયન હોવાથી શરીરને પુષ્ટિ મળે, બાંધો સુદૃઢ થાય અને કાંતિ વધે.

૧ મંદમંદ શીતલ પવન વાતો હોય, સર્વ દિશાઓ ઓસથી ધુંવાડા જેવી બ્યાપેલી દેખાતી હોય, સૂર્યનાં કિરણો ત્રાંસાં પડતાં હોય, તાપ વધારે લાગતો ન હોય, જલાશયો થંડાં રહેતાં હોય તો હેમન્તઋતુ બગડ્યા વિનાની બાળુની. આ ઋતુમાં મધુર રસનું બળ વિશેષ હોય છે.

શિયાળામાં કારતક, માગશર, પોસ અને મહા એ ચાર માસ આવે છે. વસાણાં વિગેરે પુષ્ટિકારક ખોરાક પણ એ જ મહીનાઓમાં ખવાય છે. આ વસાણાં ખાવાનો નિયમ હળુ સુધી અચુક ચાલ્યાં કરે છે; પણ દરેક ઋતુમાન પ્રમાણે કયા કયા રસો બળવાન છે તેના વિચાર વિના છૂટથી જેને જે રસ ફાવે તે વાપરે છે. આમ કરવાથી તે અનુકૂળ ન થતાં આવા ઉપયોગથી ઋતુમાન પ્રમાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન થતાં પ્રતિકૂલ થાય છે, અને પૈસા ખર્ચીને ખાવા માંડેલું વસાણું જોષએ તેટલું ગુણુ આપતું નથી; પણ હંમેશના પરિચયનો ખોરાક થઈ પડે છે.

આ ઋતુને યોગ્ય આહાર—વિહાર વિષે.

આ ઋતુમાં મધુર રસ હિતકર છે. તે સાથે સ્નિગ્ધ, ખારો અને ખાટો રસ ખાવામાં વાપરવો. આ ઋતુમાં કસરત કરવી ઘણી અનુકૂળ છે માટે થાક લાગે ત્યાં સુધી કસરત કરવી. સવારમાં સાકર નાંખીને ઉકાળેલું દૂધ પીવું. તેમજ કેસર, કસ્તુરી વિગેરેનો પણ ઘટિત પ્રસંગે આ ઋતુમાં ઉપયોગ કરવો. પુષ્ટિકારક અને ભારે જમણુ જમવું, સવારમાં જલેખી, બાસુદી, મલાર્ધ વિગેરેનો ઉપયોગ ભાવે તેટલો કરવો. પાપડ અને મીઠાં અથાણાં ખાવાં. જાતજાતનાં મીઠાં અને સંસ્કારવાળા મુરખ્યા અને શાલમપાક, બદામપાક વિગેરે પાક ખાવા. મધ, ઘી અને ચીનાઈ સાકર ખાવાં. મીઠો ભાત, અડદની દાળ અને ઘીમાં બોળેલી બાટી ખાવાં. પૂર્ણ સંસ્કારથી કેળવીને કરેલા અડદના લાડુ ખાવા. ભૂખ લાગી કે ગમે તેવાં કામ હોય તો તેને મુકીને ભોજન માટે ઉઠવું. ટાઢું ભોજન જમવું.

૧ મધ અને ઘી સમભાગે લેવાં નહિ, કારણ કે, તે સમભાગે લેતાં વિષરૂપ થઈ જાય છે માટે મધ કરતાં ઘી વધારે લેવું.

અપથ્ય છે. શાક વિગેરે તળવાં તે તેલમાં ન તળતાં ધીમાં તળવાં. મનતા સુધી ધીને વધારે ખાવામાં વાપરવું. અંજીર, આપરોટ, કાજુ, દ્રાક્ષ, પિસ્તાં, બદામ, ૧આલુ પુષ્ટિકર્તા છે.

સારા વિદ્વાન વૈદ્યની સલાહ લઇને ચંદ્રોદય આદિ રસ સેવવા. માંસાહારી મનુષ્યોએ માંસનું ભક્ષણ કરવું. મધ પીનારે ઉત્તમ પ્રકારનો મધ પીવો.

આ ઋતુમાં સ્ત્રીસંગનો નિયમ.

યથેચ્છ રીતે સ્ત્રીથી વિહાર કરવો. કસ્તૂરી આદિથી તૈયાર કરેલાં પાનનાં ખીડાં જમ્યાં પછી ખાવાં.

આ ઋતુમાં રહેવા લાયક સ્થળ.

આ ઋતુમાં રહેવા માટે ભોંયરૂં વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. ભોંયરૂં સારી અને સૂકી હવા વાળું જોઇએ; અને માંહે અજવાળું અવશ્ય આવવું જોઇએ. ભોંયરામાં રહેવાનું ન બની શકે તેમ હોય તો ધગધગતા અંગારાના તાપની તૈયાર કરેલી સગડીઓ પાસે રાખી બેસવું. તાજી હવા આવવા માટે બારી બારણાં બધાંએ બંધ ન રાખતાં ઉઘાડાં રાખવાં.

આ ઋતુમાં પહેરવાનાં વસ્ત્રો વિષે.

આ ઋતુમાં ઘણી ઠાઠ હોવાને લીધે ઊનનાં લુગડાં પસંદ કરવા લાયક છે. ઊનના કપડાની બંડીઓ, રેશમનાં ઉત્તમ વસ્ત્રો; ઓઢવા માટે ઉત્તમ કાશ્મીરી શાલ, પહેરવા માટે બનાતના ડગલા,

૧ આ એક જાતના સોપારી જેટલાં મોટાં ફળ થાય છે. તેમાં બદામ હોય છે અને ઉપરની ઊંચ ઘણી મીઠી હોય છે.

ઉનના ગલપટા, હાથે અને પગે ઉનનાં મોઝાં વિગેરે ગરમ લુગડાં પહેરવાં. સુઈ રહેતી વખતે ગરમ કપડું પહેરેલું રાખવું, હાથ પગ દેવતાથી શેકવા. સુગંધીયુક્ત પદાર્થો પાસે રાખવા.

આ ઋતુમાં તજવા યોગ્ય શું છે ?

જુલાઈ કે ઊલટીનાં ઔષધો લેવાં નહિ. મીઠાં, ખાટા અને ખારા રસવાળા પદાર્થો સિવાય બીજા પદાર્થો સેવવા નહિ; ટાઢ તજવા માટે રુચ્ચેલ વસ્તુ તજવાં. ભૂખ્યા અને તરશ્યા રહેવું નહિ, શરીરે ઉઘાડા રહેવું નહિ, ટાઢ પાણીએ નહાવું નહિ, અને શેક તજ દેવો.

નહાવા વિષે.

ખમી શકાય તેવા ઉના પાણીથી સુગંધીયુક્ત અને વાતદ્ર તૈલાદિને ચોળીને ઘડી પછી નહાવું. શરીર ઉપરની ચિકાશ કાઢવા માટે ઉત્તમ પ્રકારના સાબુ વાપરવા અથવા લોધર વિગેરે તૂરા પદાર્થથી શરીર ઉપરની ચિકાશ દૂર કરવી. નહાઈ રહ્યા પછી કસ્તૂરી અને કુંકુમથી યુક્ત લેપનું લેપન કરવું. બનતા સુધી શરીરને ઘણું સુગંધી યુક્ત અને ગરમ રાખવું.



૧ શિશિરઋતુ.

પોસ અને માંધ.

આ ઋતુમાં હેમન્તઋતુ કરતાં વિશેષ ટાઢ હોય છે. એ સિવાય આહાર-વિહાર, રહેવાનું સ્થાન, વિગેરે માટે હેમન્તઋતુમાં જે કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે કરવું. આ ઋતુના છેલ્લા અઠવાડિઆથી વિસર્ગકાલ પૂર્ણ થઇ આઠાનકાલ આવે છે. હેમન્તઋતુ પ્રમાણે રસો સેવતાં આ ઋતુમાં કડવા રસનું પણ સેવન કરતા રહેવું.

૨ વસન્તઋતુ.

ફાગણ અને ચૈત્ર.

કફને જીતવાના ઉપાય.

આ ઋતુમાં હેમન્ત અને શિશિરમાં મધુરાદિ પદાર્થોનું વધારે સેવન થવાથી કફનો પ્રકોપ થયો હોય છે. એ કફ સૂર્યના તાપથી આ ઋતુમાં ઓગળી જઠરમાં ફેલાઇને જઠરાગ્નિને મંદ કરી નાંખે

૧ ટાઢ, અધિક હોય અને ખીન્ન બધાં લક્ષણો હેમન્તઋતુના જેવાં જ હોય તો બગડ્યા વિનાની જાણવી. આ ઋતુમાં કડવા રસનું બળ અનુક્રમે વધારે હોય છે.

૨ ક્રમે કરીને ટાઢ ઓછી હોય, દિશાઓ અને આકાશ પણ નિર્મળ હોય આંખોનો મોર આવ્યો હોય, આસોપાલવ સારો ખીલ્યો હોય, કમળ ખીલી રહ્યાં હોય, ખાખરા ઉપર કેસૂડાં ખીલી રહ્યાં હોય, કોયલનો મધુરસ્વર ભ્રમરનું ગુંજરવવાળું ભ્રમણ, બપોરે તાપ લાગે અને સવારમાં ટાઢ વાય તથા જાડ નીચે બેસવાથી શીતલતા લાગે ત્યારે જાણવું કે વસન્તઋતુ નિર્મળ છે. આ ઋતુમાં તુરા રસનું બળ વધારે હોય છે.

છે. તેથી કફને અને તેટલી ઉતાવળથી દૂર કરવા માટે ઉપાયો કરવા. વસન્તઋતુમાં કફથી મુક્ત ન થવાય તો કફજન્ય વ્યાધિઓથી શરીર પીડા પામે છે. કફને જીતવા માટે સખત ઉત્તરી કે ગુલાબ લેવો જોઈએ, તેમ જ નાસ પણ લેવો જોઈએ, અને લૂખો અને હલકો પદાર્થ ખાવામાં વાપરવો જોઈએ. ઉદ્વર્તન નામના રસથી શરીરને ચોળાવવું, કસરત કરવી કે જેથી કફનો નાશ થાય. જુદી જુદી જાતના આસવ, શેરડીનો રસ, દ્રાક્ષરસ, મધનો દારૂ, પકવકેરોનો રસ, જુના જવ ઘઉં, એટલાંનો ઉપયોગ કરવાથી કફ શમે છે. ઉકાળીને સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું. ઉપર લખેલા અધા પદાર્થોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે અધાના જાણવામાં સાધારણ રીતે હશે જાણીને સવિસ્તર લખ્યું નથી. સૂંઠ, પીપળીમૂળ, ચંદન અને મોથાનો ઉકાળો કફને હરનાર છે.

આ ઋતુમાં નહાવા વિશે.

આ ઋતુમાં ઉના પાણીથી નહાવું. સૂખડનું ચંદન, કપૂર અને કેસર શરીરે ચોળવાં. સારાં અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં તે કમશ; ગરમ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવો.

વસન્તમાં બપોરે કેવા સ્થાનમાં રહેવું.

સુગંધીવાળા પુલના પરાગથી આખો બાગ વાસિત થયેલો હોય, જેમાં મોટા મોટા મંડપો જુદી જુદી જાતના મનહર સુગંધવાળા પુલના વેલાથી સૂર્યનો પણ તાપ ન આવે એવી રીતે છવાઈ ગયો હોય, જ્યાં વીરણવાળાની ટટીયોને પાણી છાંટીને મંદ મંદ સુગંધ આવવા માટે લટકાવી હોય, આસપાસ કુવારામાંથી પાણી છુટ્યાં

૧ વૃદ્ધ માણસે જુલાબ કે ઉલટીનાં ઔષધો લેવાં નહિ. જેને જરૂર જણાય તેણે વૈદ્યની સલાહ લેઈને લેવાં.

કરતું હોય ઋતુને અનુસરતાં પદાર્થો છુટથી વાપરવા માટે સર્વ ગોઠવણો જ્યાં કરી રાખી હોય, ત્યાં નાના પ્રકારના વિનોદથી વસંતના વિશાળ મધ્યાહ્નકાળ ગાળવા.

આ ઋતુમાં મૂકીદેવા લાયક રસ.

મધુર અને ખાટા રસ ક્રમે કરીને મૂકતા જવું. તેમ જ વજનમાં ભારે અને ટાદું ભોજન કરવું નહિ.

ભોજનના પ્રકાર.

આ ઋતુમાં ખટાશ અને મિઠાશનો જેમ અને તેમ ઓછો ઉપયોગ કરવો. જુના ઘઉં કે જુના જવની રોટલી ધીમાં ભોળીને દૂધ સાથે ખાવી. ફરીના રસને વસ્ત્રથી ગાળીને રસના પ્રમાણમાં સાકર, પિસ્તાં, ચારોળી, ખદામ વિગેરે નાંખી ખાવો. પ્રકૃતિને માફક આવે તેણે આ રસમાં સારા આસવને પણ ભેળવવો.

આ ઋતુમાં સ્ત્રી સમાગમનો નિયમ.

આ ઋતુમાં દર ચોથે દિવસે સ્ત્રી સંગ કરવો.

૧ ગ્રીષ્મઋતુ.

વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ

આ ઋતુમાં તાપ ઘણો હોય છે; કારણ કે, સૂર્યના કિરણો પૃથિવી ઉપર સીધાં પડે છે. રાત્રિ ટૂંકી અને દિવસ લાંબા થાય છે

૧. સૂર્યનો તાપ ઘણો પડતો હોય, પૃથ્વી તપી જતી હોય, નદી નાળાંમાંથી પાણી ઓછું થઈ ગયું હોય, દિશાઓ રમણીય, સ્વચ્છ અને

તેથી ચંદ્રકિરણથી તાપ શમે છે, પણ તાપ શમવાને માટે જોડો વખત મળે છે તેટલો બસ નથી; એટલામાં બીજા દિવસનો તાપ ભેગો થાય છે. એમ ક્રમે ક્રમે તાપ વધારે અને ઠંડક ઓછી હોવાને લીધે ઘણા ઉકળાટ થાય છે. તેથી કદનો તેમજ રસનો શરીરમાંથી વધારે ક્ષય થતો જાય છે. વાત, પિત્ત અને કફ શરીરમાં ઋતુમાન પ્રમાણે જોડાયે. જો તેમાંથી કંઈ પણ ઓછુંવતું થાય તો શરીરમાં રોગનું ધર થાય છે. કદનો ક્ષય ન થાય તેથી કદને સમપક્ષે રાખવા માટે ત્વરાથી ઉપાયો કરવા. કદનો ક્ષય થતાં તેની જગાએ વાત પ્રવેશ કરે છે. ચાલતી ઋતુનું છેલ્લું અઠવાડિયું અને બેસતી-આવતી ઋતુનું પહેલું અઠવાડિયું એ પંદર દિવસ ઋતુસંધિના ગણાય છે માટે નીચેના પદાર્થો અર્ધઋતુસંધી થતાંની સાથે ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કરવા. એકદમ ત્યાગ કરીને એકદમ ગ્રહણ ન કરવા. ખારા, તીખા અને ખાટા રસ તજી દેવા. તેમજ કસરતને પણ તજી દેવી અને તડકાને પણ તજી દેવો. ત્યારે આ ઠંડાણે કોઈ શંકા કરે કે, ત્યારે શું બહાર હરવું-ફરવું પણ નહિ? તો એટલું જ કહેવાનું કે બનતા સુધી તાપમાં બહાર ફરવું હરવું પણ નહિ. કારણ કે, લૂનામનો ઝેરી વાયુ પવનમાં ખરા તાપની વખતે ભળેલો હોય છે. તેના સપાટામાં જો કોઈ આવી જાય તો પ્રકૃતિને હાંની કરે છે. આ ઋતુમાં મધ પીવો નહિ. પીવો હોય તો ઘણા થોડો પીવો-અથવા પાણી ભેળવીને પીવો.

વાચકોને ખબર હશે કે આ આદાનકાલ છે પણ વિસ-ગંકાલ નથી. ક્રમે કરીને બળ ઓછું થવાનો આ વખત છે ને પ્રતિદિન બળ ઓછું થતું જાય છે.

પ્રજવક્ષિત થઈ હોય, લિલોતરી સુકાઈ ગઈ હોય, પક્ષિયો ને હરણા પાણી માટે વલખાં મારતાં હોય, તે વગર બગડેલી ગ્રીષ્મઋતુ જાણવી. આ ઋતુમાં તીખા રસનું બળ વધારે હોય છે.

આ ઋતુમાં કેવાં પદાર્થોનું સેવન કરવું ?

મીઠું, હલકું, ટાઢું અને રસવાળું અનાજ સેવવું. આ ઋતુમાં કફનો ક્ષય ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખી ખારા અને ખાટા પદાર્થોનો ક્રમે કરીને ત્યાગ કરી મીઠા પદાર્થોને અતિ પ્રીતિથી સેવવા. માટીના નવા વાસણને સુગંધીવાળા પદાર્થોથી ધુપીને વિધિ પૂર્વક શિખંડ કરી ભરી રાખવો; તેમાં શીતલ થયેલો શિખંડ પોતાને પચે તેટલો ખાવો. મીઠા ચોખા, ગુલાબનું શરબત અને સાકર નાંખી ઉકાળીને સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું. સાકર નાંખીને સિદ્ધ કરેલો ડાંગરનો સાથવો ટાઢા પાણીથી ન્હાઈને ખાવો. પીવાના પાણીમાં વીરણવાળા નાખીને કપૂરથી વાસિત કરેલું શીતલ પાણી પીવું. ગુલાબજળનો પણ વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. ગુલાબ અને મોગરાના ફુલના હાર પહેરવા. ઘણા ભારે પદાર્થો ખાવા નહિ. ખરફથી ઠારેલું દૂધ ખાવું. ઉપરથી પડતા સૂર્યના તાપને લીધે શરીરમાં ખેચેની થાય છે માટે ઘણા થંડા પદાર્થોને સેવવા. “વસંતઋતુમાં અપોરે કેવા સ્થાનમાં રહેવું” એ મથાળા નીચે લખ્યા પ્રમાણેના સ્થાનમાં રહેવું. રાત્રે અગાસીમાં ચંદન, વીરણવાળા આદિ સુગંધી પદાર્થો છાંટીને દક્ષિણ દિશાનો વાયુ સેવતાં કાળ નિર્ગમન કરવો. મન સ્વસ્થ રાખવું. ઉદાસી રહેવું નહિ. સ્ત્રીસંગ કમી રાખવો. રાત્રે ઘણું જાગવું નહિ. ખાટી કેરી ખાવી નહિ.

પહેરવાનાં વસ્ત્ર અને રહેવાનું સ્થાન.

આ ઋતુમાં વસ્ત્રો ઘણાં ઝીણાં સ્વચ્છ અને ઉજ્જવળ, તેમ જ સુગંધી પદાર્થોથી વાસિત કરેલાં પહેરવાં જોઈએ. ઘણાં વસ્ત્ર પહેરવાં નહિ. દિવસે સુઈ રહેવા માટે ભોંયડું પસંદ કરવા લાયક છે. કારણ કે, ત્યાં ઘણી થંડક હોય છે. ગ્રીષ્મઋતુમાં ઉચ્ચ પ્રદેશની હલકી મનહર અને ગુણકાર હવામાં રહેવું વધારે પસંદ કરવા લાયક છે.

આગ બગીચાઓના મંડપમાં રહેવા માટે આગળ કહેલું છે પણ તે કરતાં વધારે થંડક ભોંયરામાં રહે છે. માટે ત્યાં જોઈતા સુગંધીવાળા પદાર્થો રાખીને સુધ્ધ રહેવું વધારે અનુકૂળ છે આ ઋતુમાં બપોરે વિશ્રાંતિ લેવા માટે સુધ્ધ રહેવાની આયુર્વેદમાં ખુટ આપેલી છે. રાત્રે અગાસીમાં સુધ્ધ રહેવું વધારે અનુકૂળ છે. રાત્રે ભોંયરામાં ગરમી લાગે છે. પથારી તો સુગંધીવાળા કુલની જ કરવી.

આ ઋતુમાં સ્ત્રી સમાગમનો નિયમ.

આ ઋતુમાં દર ચોથે દિવસે સ્ત્રીસંગ કરવો.

પ્રત્યેક ઋતુમાં ઉદ્ભવ પામેલા દોષનું મોચન.

સીતઋતુમાં ઉદ્ભવ પામેલા દોષનું શોધન વસંતઋતુમાં કરવું. ગ્રીષ્મના દોષનું વર્ષામાં, વર્ષાનું વર્ષા વિત્યા પછી. આમ દર બન્ને ઋતુઓમાં કોપેલા દોષનું શોધન વખતસર કરનારને ઋતુઓથી ઉપજેલા દોષ બાધ કરતા નથી.

વિશેષ વિચાર.

ઉપર પ્રમાણે છ ઋતુઓ માટે યથાઘટિત કહ્યું, પણ હવે વિશેષ વિચાર જણાવવા દુરસ્ત લાગે છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રથમથી—જન્મથી જેને જે ટેવ પડી ગઈ હોય છે તે જો ઋતુમાન પ્રમાણે કદી ન ચાલી શકે તો તેને કંઈ હરકત નથી થતી; કારણ કે હમેશનો તેને પરિચય થઈ પડેલો છે.

બીજા મનુષ્યો કે જેમનાથી ઋતુમાન પ્રમાણે વિધિવત્ત ન વર્તિ શકાય તેમણે આ પ્રમાણે વર્તવું; હેમન્ત, શિશિર તથા વર્ષા

ઋતુમાં મીઠા, ખાટા તથા ખારા પદાર્થો બીજા પદાર્થો સાથે વિશેષે કરીને સેવવાં. વસંતઋતુના અંતમાં કડવા, તીખા અને તૂરા પદાર્થ નો બીજા પદાર્થો સાથે ઉપયોગ કરવો. શ્રીષ્ઠઋતુ અને શરદઋતુમાં મધુર, કડવા તથા તૂરા પદાર્થો સેવવા. આપણે નિત્યના ભોજનમાં સર્વ રસોને સેવિયે છીએ પણ ઋતુમાન પ્રમાણે જે રસોને અવશ્ય સેવવાની બલામણુ હોય તેને બીજા રસ સાથે વિશેષ સેવવા. ઋતુમાન પ્રમાણે રસોને બદલતી વખતે ઋતુસંધિનો નિયમ જાળવવો. (તે માટે આગળ કહ્યું છે ત્યાં જોવું). આ પ્રમાણે જે કોઈ ચાત્રશે તેને કોઈપણ પ્રકારની વ્યાધિ નહિ થાય એમ આયુર્વેદ કહે છે.

રોગ થવાનું મુખ્ય કારણ.

મૂત્રવેગ રોકવાથી તમામ રોગ થાય છે.

નિરોગી રહેવાનો ઉપાય.

નિત્ય હિતરૂપ આહાર-વિહાર કરે, દીર્ઘ વિચાર કરી હિતરૂપ કાર્ય કરે, અતિ વિષયાસક્ત ન રહે, દયા, સત્ય અને ક્ષમા રાખે, તથા દેશકાળ જોધને વર્તે તો તે માણસ નિરોગી રહે.

દેશી અને વિદેશી વૈદુ

જે જે સ્થળમાં જે જે માણસો રહેતા હોય તેમને તે તે સ્થળમાં કે તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં થતી વનસ્પતિનો જ દવા તરીકે ઉપયોગ થાય તો તે માણસોના દરદો ઉપર તે અસરકારક નિવડે છે એવું દેશી વૈદાની ચોપડીઓ વાંચતાં તેમજ અનુભવથી પણ માલુમ પડ્યું છે. વનસ્પતિની પસંદગી એટલાજ માટે કરવામાં

આવી છે કે તેનો ઉપયોગ દરદી ઉપર કરવામાં આવે કે તે રામબાણુ ઉપાય તરીકે લાગુ થાય અને દરદીનું દરદ દૂર થાય. વનસ્પતિ ઉગાડવા માટે ખાસ બાગ કરવામાં આવે છે ને તેમાં તેમને સારા પેઠે ઉછેરાય છે. જંગલમાં ઉગેલી ઔષધી કરતાં અને તેમને ફળાવીને તથા સારી જગા તથા સાફ અનુકૂળ પાણી પામીને ઉછેરેલી આપધાં ગુણકારક નિવડે એમાં તો કાંઈ સંદેહ જેવું નથી પણ હમણાં તો

જંગલની જડીબુટીઓ જ દવામાં વપરાય છે.

આ જંગલની જડીબુટી તેના નામ પ્રમાણે જંગલી ગુણ કરે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. કારણ કે સારી અને સુવ્યવસ્થિત જગોમાં તે ઉગેલી નહિ તેથી તથા તે ગમે તેવી જમીનમાં ગમે તેવું પાણી પીને ઉછરી એટલે તેનામાં જે જે વનસ્પતિઓમાં દેશી વૈદ્યામાં જેવા જેવા ગુણ બતાવ્યા હોય તે તે થોડા કે ઘણાં પ્રમાણમાં ઓછા વત્તા હોય તો તેમાં તે વનસ્પતિનો દોષ નથી. આવી વનસ્પતિ દરદીના દરદ ઉપર કેવી અને કેટલી અસર કરે તેનો પણ વિચાર ઘણીજ સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. એટલાથીજ પતતું નથી પણ તેને અનુકૂળ હવાની પણ જરૂર છે. આ સઘળું જે જે પ્રદેશમાં જે જે મનુષ્યો રહેતાં હોય તેમણે દેશીવૈદ્યાની ચોપડીમાં જેવી જેવી વનસ્પતિ વાપરવાની વિધિ બતાવી હોય તેવી જરૂર વાપરવી જોઈએ અને જે તેમ ન કરવામાં આવે તો

દેશી દવાનો જરા પણ ગુણ જણાશે નહિ

અને આજ કારણથી કહો કે પછી પુરતા જ્ઞાન કે અનુભવને અભાવે દેશીવૈદ્યાની અત્યારે લોકોને અરૂચિ થઈ છે જે દેશકાળને અનુસરી સ્વાભાવિક છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. દેશી દવાઓ વિધિપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવે અને દેશીવૈદ્યામાં કહ્યા પ્રમાણે

દરદી વર્તે તો કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે તે કેવળ રામબાણુ નિવડે જ. જ્યારે હજારો ગાઉથી અને જુદા જુદા કટિબંધોમાં ઉગેલી અને તે ઉપરથી તૈયાર થયેલી ઔષધીઓ પરદેશથી આપણા દેશમાં આવે અને તેના મેં માંગ્યા દામ આપણે આપીએ અને તેનો ઉપયોગ કરીએ તથા તેનાથી થતો ફાયદો—ગેરફાયદો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવિયે તોએ તેના ઉપરનો આપણો મોહ ઓછો થાય નહિ એ પણ એક આશ્ચર્યકારક વાર્તા છે.

વિદેશી વૈદામાં પણ ઘણી જાતના પ્રકાર છે.

અને વળી હમણા હમણા વિદેશીઓ એ દિશામાં એટલી બધી શોધ કરે છે કે આપણું પીવાનું પાણીજ જૂદા જૂદા રંગની કાચની શીશીમાં થોડા વખત સુધી સૂર્યના તડકામાં રાખી મુકી અમુક અમુક દરદો ઉપર દવા તરીકે આપવામાં આવે છે અને તેથી દરદીને આરામ થયાના સંખ્યાબંધ પ્રમાણુ પત્રો પણ રજુ થયાં છે. આ સવ ઉપરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે મુખ્યત્વે કરીને

દરેક બાબતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એ જ એક ઘણીજ અગત્યની બાબત છે.

ઉપરચોટીઆ જ્ઞાન કે અનુભવથી કાંઈ પણ ફાયદોજ નથી. જે જે વિષય ઉપર વધારે વિચાર કરવામાં આવે ને તેના પૃથક્કરણો થાય તથા માણસના શરીરમાં રહેલા તત્ત્વો સાથે સરખાવી જે જે તત્ત્વોનું કમીપણું માલમ પડે તે તે તત્ત્વોવાળાં ઓસડો દરદીને આપવામાં આવે તો તેની જોઈએ તેવી અસર થાય.

માણસનું મૃત્યુ નથી.

એવું મહુમ્મ જંકુલદંજી માનતા હતા ને તેમનું માનવું ખોટું હતું એમ કહેવાને હજુ સુધી કામએ સમજા કારણો જણાવ્યાં નથી

અને મૃત્યુ હશે તો પણ તે ઔષધી પ્રયોગથી જીતી શકાય છે અને એની શોધ પણ જોઈએ તેવી રીતે થઈ હોય કે થતી હોય એવું આધુનિક સમયમાં જણાતું નથી. પ્રાચીન વૈદાની ચોપડીઓ જોતાં એ વિષે કાંઈક અજવાળું તે વખતના વિદ્વાનોએ પાડ્યું છે પણ તેની અજમાયશ હમણાના કોઈ વૈદે કર્યાનું જણવામાં આવ્યું નથી પણ એટલું તો ખરુંજ છે કે

દેશી વૈદું આપણા લોકોને ઘણું જ અનુકૂળ છે

પણ દવા જોઈએ તેવી રીતે તૈયાર કરી વાપરવી જોઈએ. દેશી દવાઓ પણ દેશીવૈદાની ચોપડીમાં કહી હોય તેવી વાપરવી જોઈએ. ગાંધીને ત્યાં ઘણી ઘણી જાતની દવાઓ સંગ્રહી રાખવામાં આવે છે પણ અમુક સમય વીત્યા પછી તેમાંથી થોડો યા બધો ગુણ જતો રહે છે ને પછી તેની દવાનો જો ઉપયોગ કરવામાં આવે અથવા પેટને માટે વેઢરૂપ દવાખાનાં કાઢી દરદીઓને ગુણ વગરની વનસ્પતિઓની દવા દેવામાં આવે તો તેની દેશી દવાથી શો ફાયદો ?

દેશી દવાને નામે વિદેશી દવા વપરાય છે.

કેટલાક દેશી વૈદો જ્યારે પોતાને દેશીવૈદાની ચોપડીમાં કહેલી વનસ્પતિની દવા તૈયાર કરવાની ગમ ન હોવાથી કે પછી તેવી દવા તેમને મળતી કઠિન હોવાથી અથવા તૈયાર કરવાની કડાકૂટ મટાડવા તેઓ દેશી દવાને નામે વિદેશી દવા કે જે જુદા જુદા કટિખંધમાં ઉગેલી અથવા જુદા જુદા કટિખંધના માણસો માટે તૈયાર કરેલી હોય તે દરદીને આપે છે અને તે ભાગ્યવશાત્ દરદીને જો લાગુ પડી તો પછી ચાલ્યું કામ.

વૈદ ગાંધીનું સૈયારું

હોય છે એવી જે કહેવત ચાલે છે તેવી રીતે હમણા વિદેશી વૈદું શિખેલા વૈદો અને દેશી વૈદાના ધંધામાં પણ કાંઈ જણાઈ

૫૬ ફેરાના પૈસા માટે વાટ જોઈ તે મેળવવા.

આવે છે. દેશી વૈદની દવા ચાલતી હોય ત્યારે દરદી કે તેના સગાં જાંલાને તે વૈદરાજ વિદેશી વૈદું જાણનાર વૈદને પણ જોડે રાખી તેની જોડે વિચાર કરવાની ને પછી દવા આપવાની ભલામણ કરે છે. દરદી ક્યારે સાજો થાય એવી ઇચ્છાવાળા માણસો તેમની સૂચના એકદમ ઉપાડી લે છે ને પછી પેલા વિદેશી વૈદરાજને બોલાવી મંગાવે છે. એવું જોવામાં ઘણું ઠેકાણું આવ્યું છે કે આમાં તો વિચાર કરવા કે વિવાદ કરી નક્કી કરવા જેવું કંઈ જ હોતું નથી પણ ઉપર કહ્યું તેવું.

દેશી ને વિદેશીવૈદકજ્ઞાનીયોનું સંબંધ હોય છે.

કોઈ દરદીને જોવા માટે દેશી વૈદ બોલાવે તો, વિદેશી વૈદું જાણનારો વૈદ, દેશી વૈદને પોતે જે દરદીને જોવા જાય તેને ત્યાં બોલાવે. ખરું કહીએ તો એક સ્તુત્ય અને ગંભીર ફરજ જે વૈદને માથે છે તે ફરજ જાળવવાને બદલે એક “વ્યાપાર” જેવો ધંધો કરી નાંખ્યો અને દરદીને આરામ થાય કે નહિ તેની દરકાર શું કરવા રાખવી ? દરદીને જોયો પછી ચાલવાની તૈયારી કરી.

ફેરાના પૈસા માટે વાટ જોઈ તે મેળવવા.

ફેરાના પૈસા મળ્યા એટલેથી જ પતે તો ધન્ય ભાગ્ય. પણ આ વિદેશીવૈદકવિજ્ઞાની જે ગાડીમાં ધલાઈને આવ્યા તેના ભાડાના પૈસા પણ જોઈએ. જેઉ વૈદકશાસ્ત્રમાં ઘણું ભાગે નિદાન તો સરખું જ હોય અને વિશેષમાં એટલું જ કે શારીરશાસ્ત્ર સમજવાનું સાફ સાધન આ વિદેશીવૈદકશાસ્ત્રવિશારદને મળેલું તેથી નલિકાયત્રદ્વારા જાણે બહુ કાળજીથી અને ગંભીરાર્થી દરદીની તપાસ કરતા હોય તેમ દરદી ગમે તેટલો કમ તાકાત વાળો થઈ ગયો હોય અથવા ધડીશાત જેવી

સ્થિતિમાં હોય તોએ તપાસવાની કડાકૂટ છોડવાના નહીં પણ ધણાજ અનુભવિ અને અશ્વિનીકુમાર જેટલી યોગ્યતા જણાવવા ચરમા અઢાવીજ રાખ્યાં હોય તો લોકો સમજે કે આ વિદેશી વૈદના જ્ઞાતા ધણું જણેલા છે. દરદીને શું થાય છે અને તેની અસર આમ કરવાથી તેને કેટલી થશે તે તો એવા તપાસનાર પોતે જ ભયંકર રોગના ભોગ થઈ પડ્યા હોય તે વિના બીજના જાણુવામાં ક્યાંથી આવે ?

દરદી જીવે કે મરે તેની ફિકર નહિ

પણ આપણે તો તપાસ પુરી કરી દેશી વૈદ જોડે જરા તરા વાતચીત કરી લીધી. જો કે દેશી વૈદ ઉપર વિદેશી વૈદક જ્ઞાન ધરાવનાર આસ્થા રાખતા હશે કે કેમ તેની ભારે શંકા છે. તેથી તેમને એમની જોડે સંબંધમાં આવતાં સૂગ આવે ખરી પણ એ સૂગ છુપાવી રાખવાની જરૂર પડે, કેમકે તેઓ તેમને રળાવનાર છે. દેશી વૈદનાં મેલાં ઘેઝાં અને આ વિદેશી વૈદકજ્ઞાનવિશારદનાં વિદેશી હાકમાઠવાળાં અક્કડ ફક્કડ લુગડાં સ્વાભાવિક રીતે જૂદાં જ પડે. તેમજ તેમની માણસાઈમાં પણ તેવો જ ફેર હોય પણ દીલગીરી એટલી જ છે કે ખુદ વિદેશીઓના જેવું જ્ઞાન કે તેના જેવી ઉજળી ચામડી આ લોકોની ધણી ખંત છતાં હોતાં નથી. જો કે તેમ કરવા કૃત્રિમ ઉપચારો તો ઘણા જ કરે છે. આ સઘળું દરદી કે તેના સંબંધી સમજતાં નહિ હોય એમ માની શકાય નહિ પણ શું કરે ?

ગરજવાનને અક્કલ હોય નહિ

તે પ્રમાણે દરદી ક્યારે સાજો થાય તેની દરદી કે તેના દરદ માટે ઈતેજરીવાળાં માણસો મુંગે મોઢે સઘળું ચલાવી લે. જો દરદીનું

૫૮ વિદેશી વૈદકવિજ્ઞાનીઓએ મર્યાદા મુકી દીધી છે.

દરદ લં'ચાશું' તો ભોગ મળ્યા. વૈદરાજ અને વિદેશી વૈદકજ્ઞાની સૂચના કરે કે બીજા બે ચાર વિદેશી વૈદકજ્ઞાનીઓને એકત્ર કરી તેમની જોડે સંતત્રસ કરવાની જરૂર છે ને તેથી તેમનો અભિપ્રાય શો થાય છે તે જોઈ દવા કરવી ઠીક પડશે. આ સૂચના દરદી કે તેના સંબંધીને ફરજ તરીકે ઉપાડી લેવી પડે. આ વિદ્વાનો દરદીને તપાસવા ભેગા થાય છે તે વખતનો દેખાવ તો જોવા જેવો જ થઈ પડે છે. આ વિદ્વાન મંડળને સંબોધવાની ઘણી જાતની ઉત્તમ ઉપમા અમારે મોંએ છે પણ તે ઉપમાનો ઉપયોગ અમે મોકૂફ રાખીએ છીએ અને આ વૈદ ગાંધીના સૈયારામાં સપડાએલા બેઉ પ્રકારના વૈદકવિજ્ઞાનીઓની આ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર વૈદની યોગ્યતા માટે ટાંકેલા શ્લોકમાં દર્શાવેલા સઘળા સદ્ગુણોવાળા દેશી તેમજ વિદેશી વૈદો પાસે જાહેર સભામાં કેવો અને કેટલો શિરપાત્ર અપાવવો તથા તેમનું સન્માન કેવી રીતે કરવું તે ચાલુ જમાનાના કાયદાને હવાલો કરીએ છીએ.

વિદેશી વૈદક વિજ્ઞાનીઓએ મર્યાદા મુકી દીધી છે.

તેમનો અભિપ્રાય એતો જાણે પરમેશ્વરના પોતાના જ બોલ. એવો એક સ્વાભાવિક નિયમ છે અને કહેવત પણ છે કે “ જેનું ખાય તેનું ગાય. ” તે પ્રમાણે અમુક વિષયમાં ગુણ કે દોષ હોય છે તે તો સત્યવાદીને તુરતજ જણાઈ આવે છે પણ જમાનો એવો છે કે “ જેનું ખાય તેનું ગાય. ” એવાઓને તેમની સામી બાજુમાં શી, કેવી અને કેટલી ખામી છે તે તો તેમની વિવેક બુદ્ધિને સુઝે ખરો પણ પ્રત્યક્ષ અભિપ્રાય આપતી વખતે જે બાજુ તરફના એ અમુક ઘડી માટે વેચાણ જેવા થયા હોય છે તેમને સત્ય વાત સૂઝતી જ નથી. તેમને ઘડી માટે જેણે રોક્યા હોય છે તેનામાં તેમનું લક્ષ્ય જાય છે અને તેમની સામી બાજુને ગમે તેટલું નુકસાન થાય અથવા ગમે તેટલી સત્યતાવાળું હોય તોયે તેમની નજરમાં

આવતું જ નથી. અજબ જેવી વાત તો એ છે કે એકજ ધંધામાં પ્રવીણ અને એકબીજાનાથી વત્તા અધિકારવાળા હોય અને જે તેમને સામા પક્ષવાળાએ પોતાના પક્ષની વાત કહી એટલે તેમને ગળે તે વાત ઉતરી જાય છે અને પહેલાનાએ જે અભિપ્રાય આપ્યો તેથી વિરુદ્ધ તો જ અભિપ્રાય પ્રથમનાથી વત્તા જ્ઞાન કે અધિકારવાળો આપે છે. આ પણ એક આ સમયની બિહારો છે.

**દેશી કે વિદેશી વૈદ્યાને છટકી જવાની ખારી
ઘણી હોય છે.**

કહેવત છે કે “ ઓઠ સાજ તો ઉતર ઝાઝા. ” એ પ્રમાણે સાધારણ સમજ હોય એટલે ઉત્તરથી સામી જાણુ ને નિરુત્તર કરવાનું કામ કાંઈ કઠણ નથી. આવી રીતે સમયને અનુસરતો અને ખારેક દેખાડી કલ્પી કાઢી લેવાની ગારડી વિદ્યાનો પ્રયોગ આ જમાનામાં અપ્રતિહત આલ્યાં જ કરે છે અને તેનો ઉપાય કાંઈથી પણ કરી શકાતો નથી એ કાંઈ ઓછી દીલગીરીની વાત નથી.

આ તો વૈદકીય અભિપ્રાય છે.

વૈદકીય અભિપ્રાય થયો એટલે હદ આવી ગઈ તેથી તસુ પણ આઘા પાછા થવાય નહિ. આવા અભિપ્રાયમાં ફેટલી સત્યતા કે અસત્યતા છે તે ખોળી કાઢવાનું બીજનું ગણુ શું ? પણ તેમના જેવાજ કે તેમનાથી ચઢીયાતા બીજને જે સામી જાણુવાળાએ રોકી અભિપ્રાય માંગે તો તેમાં પ્રથમનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ વાર્તા આ વખતે વૈદકીય વિચારો કે અભિપ્રાયના સંબંધમાં ભારે અજબબી ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. દિલગીરી ભરેલું એટલુંજ છે કે તેઓ “ કપાળે કપાળે મતિ ” ના ઓઠાંની ઓથે પોતાનો બચાવ કરી શકે છે પણ સત્ય વાત શી ? તે કાંઈ છુપાઈ રહેતી નથી.

આવું તો વિદેશી વૈદકજ્ઞાન વિશારદોમાં છે.

પણ દેશીમાં તો તેમનો જે સમયમાં ભારે ભભરાટ હશે તે વખતે પણ તેવું નહિ હોય એમ કહેવું ઠીક નથી. પણ એવી એક કહેવત છે કે “ લોકો ગયા વર્ષને સંભારે ” તે પ્રમાણે હમણાનો જમાનો પળે પળે પલટાતો જાય છે. “ દુનિયા ઝુકતી હૈ ઝુકાનેવાલા આલિયે. ”

ગરીબ અને પૈસાદાર દરદીની સ્થિતિ

“ ગરીબનું નશીબ તો ગરીબ જ ” અને પૈસાદારનું તો પૈસાદાર પ્રમાણે. જે સારે નસીબે પૈસાદાર દરદી હાથ આપ્યો તો બેઉ જાતના વૈદકવિજ્ઞાનીઓને સારી મઝા પડે છે. તેઓ તેમનું દરદ લાંબા વખત સુધી પહોંચે અને પોતાનું ખીસું ભરાય એવી ઇચ્છા ધરાવે છે. અમે આ વિષે કાંઈપણ કહેતા નથી પણ અમને એવું જણાય છે અને કહેવત છે કે—

“ ધનવાનનું ધન વૈદ કે વકીલ ખાય ”

એ પ્રમાણે જેતાં તો દરદ એની મેળેજ લંબાય છે. તેમાં કાં દેશી કે વિદેશી વૈદક જ્ઞાની શું કરે ? આપદાદા જે ઘરમાં જન્મ્યા, જે ઘરમાં મોટા થયા અને છેક ઘરડા થઈને જે ઘરમાં જ મરી ગયા તે ઘર આ જમાનામાંના દરદોમાં સપડાયેલાને રહેવા માટે અનુકૂળ હોય જ નહિ. બહાર સારી હવામાં જાઓ. ખુલ્લી સૂકી હવા ખાઓ. આ બધું ખરું પણ એક દરદી કે જે કેવળ નિર્બળ થઈ ગયો હોય છે જે બહારની હવા તો શું પણ ઘરમાંની જ હવા તેને અનુકૂળ આવે એવી હોતી નથી તેથી કાંતો હવા ગરમ રાખવી પડતી હોય કે તેને અનુકૂળ થાય એવી બીજી ગોઠવણ ઘરમાંજ કરવી પડતી હોય તોએ બહારની ખુલ્લી હવા કેવી રીતે લઈ શકે ? પણ કરે શું ? એ તો વૈદકીય અભિપ્રાય !

નંખાઈ ગયેલી સ્થિતિ હોય ત્યારે બંગલામાં રહેવાની ભલામણ. ૬૧

આ ચાલ્યા બહાર બંગલામાં રહેવા.

જ્યારે બંગલાની હવા ખાવાને યોગ્ય શરીર હોય ત્યારે બેઠે જાતની વૈદકીય જ્ઞાનવાળાને સૂઝ પડતી નથી. વખતે સૂઝ પડતી હોય તો ઘર કરતાં બંગલા ઘણે દૂર હોય એટલે એક ફેરામાં ઘણો વખત જાય અને આવા બીજા દરદીને તપાસવાના બેઠે જાતના વૈદકીય જ્ઞાનવાળાને, ઘણા હોય તો એકે ભડાકે જેમ બે પક્ષીઓને ભક્ષવા યોગ્ય કરવારૂપ યુક્તિની તેમને જરૂર પડે કે નહિ ?

નંખાઈ ગયેલી સ્થિતિ હોય ત્યારે બંગલામાં રહેવાની
ભલામણ.

પણ દરદી કરે શું ? ગમે તે ઉપાયે અને ગમે તે ખર્ચે દરદ મટે એટલે બસ અને વૈદ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા વિના ચાલે પણ કેમ ? દરદી પોતાના બિછાનામાં એક પાસુ સુધ્ધાં ફેરવી શકે એવી સ્થિતિમાં હોતો નથી અથવા એવાં કેટલાક દરદો છે કે જેમાં તેમ કરાય પણ નહિ તેને ઘણે દૂર બંગલામાં જવાની ભલામણ કરવાની જરૂર પડે એ જાણી જોઈ મૃત્યુના મુખમાં જવા જેવું તો ખરું કે નહિ ? બંગલામાં શાની જરૂર ન પડે ? નવે નામે ઘર માંડ્યું. સહજ સહજ વાતે ગામમાં ગાડી દોડાવી જોઈતી ચીજો મંગાવી પડે અને તેમ કરતાં વખત પણ ઘણો જાય. સઘળા સંજોગો પણ ચારે બાજુથી એવા મળી રહે કે ૧૦-૧૫ દિવસ મહિના બે મહિનામાં દરદીના દરદનો પાર આવે એવી તો સ્થિતિ હોય નહિ પણ દરદીનો જ પાર આવે એવી સ્થિતિ થાય કે થતી જાય એટલે સગાં જહાલાં કે જેમને ઘણે દૂર અંતરની લાગણીથી કે પછી લોકલાજ ખાતર દરદીને જોવા જવું પડતું હોય તે એવી સૂચના કરે કે હવે આ “ સંઘ કાશી જાય એમ નથી ” માટે લઈ લો ઘેર.

૬૨ દરદી નિજધામમાં અખંડ સુખ સારું ચાલ્યો જાય છે.

આ પાછા દરદીને ઘેર લાવ્યા.

લઈ જતાં તેમ જ બંગલામાં રહેતાં જે જે અગવડો ભોગવવી પડી હોય તેથી જે નુકસાન શરીરને થયું હોય તેમાં વળી “મેલ કરવત મોચીના મોચી” એ કહેવત પ્રમાણેની સ્થિતિ થાય તેથી દરદીના દરદમાં કેટલો સુધારો થયો ? આ ઘેર આવ્યા અને થોડો વખત કરેલા કૃત્યોનું ફળ ભોગવો

દરદી નિજધામમાં અખંડ સુખ સારું ચાલ્યો જાય છે.

વૈદાને શું નુકસાન ? તેમને શી લાગણી ? એમને સનાન સૂતક શું ? વૈદનું હૈયું જો વજ્ર જેવું ન હોય તો તે દવા કરી શકે જ નહિ અને તેથી જ તેમને લાગણી, નુકસાન અને સનાન કશું હોય જ નહિ અને જો આ સઘળું હોય તો શું તે પોતાનો ધંધો કરી શકે કે નહિ ? અમે ફરીથી વાંચકોનું ધ્યાન આ ગ્રંથના મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર આપેલા શ્લોક માટે દોરીએ છીએ અને પૂછીએ છીએ કે, તેમાં લખેલા ગુણવાળા કેટલા વૈદો તમોએ જોયા છે ?

એવા વૈદની અમારે જરૂર છે અને તેવો જ્યાં સુધી હોય નહિ ત્યાં સુધી દરદી સાંજે થવાની આશા રાખવી નહિ પંચમહાભૂતનું આ શરીર છે અને તેમાં જે જે તત્ત્વોની ન્યૂનાધિકતા થાય તે તે તત્ત્વો જોઈતા જથ્થામાં જો શરીરમાં દાખલ કરવામાં ન આવે તો આ શરીરચંત્ર તેના પુર જોસમાં આવે નહિ અને કાળે કરીને તેનો નાશ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

દરદને દૂર કરવા માટે દરદનું નિદાન સારી પેઠે જાણવું જોઈએ અને પછી દરદને તત્કાળ દૂર કરે તેવી દવાનો તુરત ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આમ જ્યાં સુધી થાય નહિ ત્યાં સુધી દરદ મટે કે દરદી મરે તેનો વિચાર વાંચકોએ જ કરી લેવો.

એમ દરદી વધ્યા તેમ વૈદા પણ વધ્યા.

અજ્ઞાન એ એક અતિ દુઃખનું મૂળ છે. સહજ પણ વૈદકજ્ઞાન વગરના માણસો દુઃખના ભોગ થઈ પડે છે. જ્ઞાન એ એક અતિ ઉત્તમ સુખનું સાધન છે અને તે હરેક રીતે સુખનું શોધન કરી તેને સંગ્રહે છે. અજ્ઞાનથી દુઃખો વધ્યાં ને તેને નિવારણ કરનારા ખરા વૈદોની ખોટ પડી. દવા વેચનારા, દવા ખાંડનારા, દવા મિશ્ર કરનારા અને દવા કરતાં શિખવા માટે વૈદ પાસે રહેનારા, થોડો થોડો વખત કામ કરી જાણે વૈદું કરતાં શિખી ગયા હોય તેમ પોતાના પેટને ખાતર જુદી દુકાનો ઉઘાડી પોતાના જોવામાં ને જાણવામાં આવી હોય તેવી દવાઓ પછી ને ગમે તેવી હોય, ગુણ કે અવગુણ કરશે તેનો વિચાર ક્યાં વગર—કહેવા દો કે આવો વિચાર કરવાની તેમની જરા પણ શક્તિ ન હોય છતાં—વૈદું કરવા માંડે છે. આવા વૈદોને કેવળ અજ્ઞાન દરદી કે અજ્ઞાન વર્ગ તરફથી ઉત્તેજન મળે છે. ભોગેભોગે એ ચારના નિર્જળ વ્યાધીને દવા લાગુ થઈ મટી જાય એટલે જગ જીત્યા. તેની બહા બહા થઈને ખ્યાતી પ્રસરી. હવે પોતે “માહા” (મહા) વૈદ અન્યા ને નિર્ભયતાથી રળી ખાવા માંડ્યું પણ કેટલા દરદી આવા વૈદની “રામબાણ” દવાથી રામશરણ થયાં તેની કોઈએ ગણતરી કરી છે ?

ઊંટવૈદોનો રાફડો ફાટી નિકળ્યો છે.

મરણનું પ્રમાણ કેમ વધ્યું તેનું કારણ કોઈ તપાસતું હોય ને જો સૂક્ષ્મ રીતે જોતું હોય તો આવા ઊંટવૈદોની દવા એ બીજા કારણો સાથે એક બાજબી કારણ છે એમ જણાયા વિના રહે નહિ. આનો શો ઉપાય ? કોઈ જ નહિ. તેમને માટે કાયદો છે પણ તેનો પુરાવા ઉપર આધાર. ગરોબ લોકો કાયદાનો કેવી રીતે

૬૪ દવા કરતાં દરદીએ ઘણીજ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

આશ્રય લે ? ત્યારે ભોગ તેમના. “ ગરીબનું નશીબ ગરીબ ” ગબરીનો એલી રામ. જો તેમને રામ મદદ કરે તો જ તેમનું નશીબ નહિ તો કાંઈ નહિ. હમણા તો ઘેરઘેર વૈદ. કાં દેશી કે કાં વિદેશી. દેશી વિદેશી વૈદ તો ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ગાંધી દવા ખાંડનારા મજૂર, દવા મિશ્ર કરનાર, એટલું જ નહિ પણ હમમ, ધાંચી, મોચી, તેલી તંબોળી આ સઘળા વૈદ ? વળી હકીમભાઈની હીકમતની વાત તો અમે કરતાજ જ નથી. હકીમની હાકમી પણ ઘેર ઘેર યુનાની વૈદરાજ જુદા. આબુના પ્હાડમાંથી મોટા યોગેશ્વરોની ઇશ્વરી બક્ષીસ રૂપ જાદુઈ અસર કરનાર જડીબુટ્ટી જે કે વાપરતાં ઘડીકમાં દરદીની નાડી ટુટી જાય એવી જડીબુટ્ટીવાળા જુદા. ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાનની વાતોમાં જંતર-મંતરથી વૈદુ કરનારા જુદા. આટલું છતાં પણ ખાસ મોટા મોટા પ્હાડ કે પર્વતોમાંથી આ મૃત્યુલોકના ઉદ્ધાર માટે ખાસ આવીને કેવળ અજ્ઞાન નિરક્ષરોને કે જેઓ ગલીચ ગામડામાંજ વસનારા છે તેમને ધનરૂપ નિધિમાં તરબોળ કરવા પોતાની દવાઓ જે યોગેશ્વરોએ કે જોગી જતીએ બતાવી હોય ને તેવાઓ આ જમાનામાં જાહેર હિંમતથી એવી દવાના છાપામાં વખાણ કરીને અજ્ઞાન પ્રજાને છેતરતા હોય તે જુદા. વળી ખાસ મોટા લોકો જેવા કે રાજા રજવાડા અને પૈસાદાર લોકોજ વાપરી શકે એવી દવા તૈયાર કરીને વેચનારા જુદા. અહા, દેશી વૈદાની કેવી અબ્બયબી ? શું તેની અસર ? ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન હોય તેમાં શું નવાઈ ?

દવા કરતાં દરદીએ ઘણીજ સંભાળ રાખવી જોઈએ.

ભાઈ વાચકો, ઘણા ગુંથવાઈ ગયા હશે. તમારો તો અમારા વિચાર પ્રમાણે શો ભરોસો કે સારાસારની પરીક્ષા તમે કરી શકશો ? જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બેઉને વિજ્ઞાપના છે કે તેમણે એકાદ છાપું હાથમાં લઈને દવાઓની જાહેર ખર્ચ વાંચવાની તરદી

આપણું આર્યાવર્ત કેવળ નિર્વીર્ય બન્યું છે.

૬૫

લેવો. જો આટલું કરશો તો તમારા દરદો તો શું પણ તમારો આ નાશવાંત દેહ દુનિયામાંથી કદી નાશ થાય જ નહિ એવી દવાઓની ગલીય ભાષામાં જાહેર ખબર જોશો. ફક્ત તમારા શરીરના રજકણો છૂટાં પડીને જૂદા જૂદા તત્ત્વોમાં તે ભળી જશે અને સંસારના બંધનમાંથી તમે છૂટશો !

આપણું આર્યાવર્ત કેવળ નિર્વીર્ય બન્યું છે.

જાહેર ખબરો વાંચી જોઈ કે ? હવે કહો કે તમે વીર્યવાન થાઓ, ઘોડા જેવા થાઓ—ગધેડા જેવા નહિ—હાથી જેવા થાઓ એવી કેટલી દવાનાં તેના રામઆણુ જેવા ગુણુ માટે વાંચ્યું ? વારું, તમે એવી કેટલી દવા અજમાવી જોઈ ? જ્યાં જોઈએ ત્યાં વૈદ્યની પાસે ફરીયાદ એ જ કે ધાતુપુષ્ટિની દવા જોઈએ છે. ભાઈ, તમે ધાતુપુષ્ટિની દવા વાપરતા પહેલાં જે માણસ વૈદ્ય થઈને તમોને પોતાની દવા આપે છે તેના દીદાર તો તમે જુઓ. તે પોતે જ જ્યારે ચીંથરેહાલ અને મરવાને વિલાંબે જીવતો હોય જેનાથી શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ જવાબ પણ શાસ્ત્રીય રીતે દર્દી શકાતો ન હોય અને બીજા બોલમાં બોલીએ તો તે પોતે જ નિર્વીર્ય હોય તો તમારામાં એ ક્યાંથી વીર્ય ભરી દેશે ? અરે આ તો વીર્યનો ઝરો છે. તે એવી એક ગોળી છે કે જેના ઉપર વિદ્વાન અનુભવી વૈદ્ય બીલકુલ ભરોસો રાખી શકે નહિ એવી મરી મસાલાની ગોળીમાં જેમ એક નાની દીવાશળીમાં અગ્નિનો મહાન ભંડાર છે તેમ તેમાં વીર્યનો અખૂટ ઝરો છે ! આ ઝરાનો ઉપયોગ કરવાથી શો ફાયદો થયો ? જેને ઝરાઓથી તમારા અંગોના સાંધા ઝલાઈ ન જાય ! જાહેરખબરીયા વૈદ્યોની દવાનાં વિચિત્ર અને બિભત્સ નામો વાંચતાં જ અમને ચીતરી ચઢે છે અને એવા તર્કવિતર્ક થયાં કરે છે કે આ દુનિયામાં દવાને અંગે ઠગાઈના ધંધા કેટલા લોકો કરીને ગરીબ ભોટ જેવાના

૬૬ આખુના પહાડમાં વીર્યના ઝરા છે અથવા તેના સમુદ્રો છે?

મહેનતે રળેલાં નાણાનો ઘોળે દિવસે લુંટમલૂટા કરતા હશે !
આવી લુંટ કોઈ અટકાવી શકે એમ છે ?

આખુના પહાડમાં વીર્યના ઝરા છે અથવા તેના સમુદ્રો છે ?

આખુના પહાડમાં વીર્યના ઝરા નથી, તેમ જ તેના સમુદ્રો કે મહાસાગરો પણ નથી પણ આ કૃત્રિમ વેશધારી વૈદ્યોના મનસ્વી રીતે ઊભા કરેલા શબ્દોના ઝરા અને સમુદ્રો અને મહાસાગરો છે. આથી તમે વીર્યવાન નથી થવાના, આથી તમે નથી તેજસ્વી બનવાના, આથી તમે જે હાથે કરીને ખોયેલું વીર્ય પાછું મેળવી શકવાના નથી. તમે તો નિર્વીર્ય બન્યા છો ને એમને એમ જ તમારા પુરા ખવાસના ઝરામાં કે સમુદ્રમાં તમે અકસ્માત ડુબી જશો જ. તમારે માટે તો કશો ઇલાજ નથી. ઇલાજ એ જ છે કે આ ઊંટવૈદ્યોની તમે દવા કરો અને મરો.

જેના મોંપર નૂર નથી, જેના શરીરમાં વીર્ય નથી, જેનામાં સદ્વિદ્યા નથી, જે વૈદ્ય જાણતો નથી પણ લે ભાગુ છે, જેનામાં જરા પણ શક્તિ નથી તે તમને કેવી રીતે વીર્યવાન બનાવશે ? તેની દવા તમને કેવી અને કેટલી અસર કરશે ? પણ તમે પોતે જ અજ્ઞાન એટલે વાત શી કરવી ? દવા વેચવાનો જ ફક્ત ધંધો જે કરે છે તે પણ હવે વૈદ્ય બની ગયા છે. તેમણે વૈદ્ય બનવામાં લાભ જોયો; કેમકે વૈદ્ય થયા એટલે દરદીને જોવા જવાનું મળે ને ફક્ત જોવાના જ જ્યારે પૈસા મળે ત્યારે વૈદ્ય થવામાં બેવડો લાભ છે કે નહીં ? અમુક દવાનો ઉપયોગ કરો અને એ દવાની શીશીના આટલા પૈસા પડશે એમ કહ્યું એટલે દરદી દવા લે. દવા વેચી તેમાં તેમને દવા વેચવા મુકનાર પૈસા આપે અને આ આખુના વૈદ્યરાજ દરદીને જોઈ આવ્યા તેના પૈસા મળે. એમ કરતાં સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય તેમાં દોષ કાનો ?

દવા વેચનારો કેવો વૈદ્ય ગણાય ?

દેશી વૈદ્યામાં દવા વેચનાર, વૈદ્યો માત્ર લખી આપેલી રીત મુજબ દવા તૈયાર કરનાર, ગાંધી વિગેરેને વૈદ્ય કહેલા છે અને તેવી જાતના વૈદ્યો તેઓ જે જાતનું કામ કરતા હોય તેમાં જ તે પ્રવીણ હોય છે. અર્થાત્ દવા વેચવાનો જે ધંધો કરતો હોય તે વગર ભૂલે કે ચૂકે દરદીને માટે જે દવા જોઈતી હોય તેજ દવા વૈદ્ય સમક્ષ રજુ કરે અથવા વેચે. દવા તૈયાર કરનાર અમુક રીતે દવા તૈયાર કરવી એટલું જ જાણતો હોય અને ગાંધી તો દરેક દવા સારી પેઠે જાણખતો હોય વિગેરે. એટલું જ એ લોકોનું કામ છે. તેમનું જ્ઞાન ઉપરના કામો કરતાં વધારે હોતું નથી. દાખલા તરીકે દવા મિશ્રકરનાર જોઈતા પ્રમાણમાં બરોબર રીતે દવા મિશ્ર કરે અને એ મિશ્રિત દવા વૈદ્યની આજ્ઞા પ્રમાણે દરદીને દેવાની જ હોય છે. ત્યારે આ લોકો વૈદ્ય કેવી રીતે કરી શકે ?

પણ આટલો વિચાર અજ્ઞાન માણસો કેવી રીતે કરી શકે ? છાપાઓમાં જાહેર ખબર વાંચીને દવા મંગાવી. તેની જોડે વાપરવાની વિધિ લખી હોય ને એવી પણ વિધિ હોય કે જે પાળવી અશક્ય. દવા ખાધી, કાંઈ અસર ન થઈ, લખ્યું દવા વેચનારને. વેચનાર તો ગારડી વિદ્યાનો ખેલ ખેલતો જ હોય. દવાએ તેને અસર કરી કે કસર રાખી તેની તેને શી પીડા ?

જાહેર ખબરીયું વૈદુ

હમણા કટલાકને વૈદકનું જોઈએ તેવું જ્ઞાન નહિ છતાં વૈદ્ય કરે છે તેવું જ એક નવાઈનું જાહેર ખબરીયું વૈદુ જાગ્યું છે. આ વૈદ્યોની દવામાં જાહેરખબરમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ઘણા ગુણ છે કે નહિ ? એક જ દવા અનેક રોગ ઉપર સમબાણ અસર કરે છે

એ પણ એક આ જાહેર ખજરીયા વૈદ્યરાજેની અસાધારણ શોધનો નમુનો છે. જૂદા જૂદા રોગો ઉપર જૂદી જૂદી દવા તો હોય છે પણ એકજ દવા ઘણી જાતના દરદો મટાડે એ પણ એક અદ્ભૂત શક્તિની વાત છે. આ દવામાં ઘણી જાતના દરદ મટાડવાની શક્તિ છે કે આ તે આ જાહેર ખજરીયા વૈદ્યરાજેની મનસ્વી કલ્પનાથી ઉપજતી કાઢેલી, અજ્ઞાન પ્રજાને આંજી નાંખનારીને જોળી જોળીને ભેગા કરેલા નિર્રથક શબ્દોવાળી યુક્તિ જ છે ? એવું જ છે પણ તેમની ખજર કોણ લે ? ઉલટું તેમને

વર્તમાનપત્રોદ્ધારા ઉત્તેજન મળે છે.

જાહેર ખજર જાહેર છાપામાં છપાઈ એટલે પતંગીયા રૂપ હૈયાફૂટા દરદીઓની તે ખરી દવા માટે તૂટાતૂટ. મટે કે મરે. જેને ભાગ્યવશાત્ મટયું તેણે ભેં ભેં કરી. આ ભેં ભેં અજ્ઞાનીયોમાં પ્રસરી. કેટલીક ભેં ભેં તો દવાના ગુણદોષ જ્ઞેયા વિના જ હોય છે. દરદીઓ પૈકી ઓળખીતાપાળખીતા કે પછી અમુક જાતનું જ નામ અને ગામ જતાવી પ્રમાણપત્રોના થોકડા છપાવ્યા. કોણ કોને પૂછવા જાય ? “ રાત અંધારી ને તલ કાળા, લે વાણિયા તારા ને તારા. ” સત્ય વાત શી છે તે કળ્યામાં આવે ત્યારે જ અસત્ય દૂર થાય સત્ય જાણવામાં આવતું જ નથી અને અસત્ય અળગું થતું એ નથી. જો દવામાં ગુણ હોય તો તેમાં શી શી વનસ્પતિનું મિશ્રણ કેવા અને કેટલાક પ્રમાણમાં છે તે ખુલ્લી રીતે જતાવવામાં શી અડચણ છે ? સરકાર ખાસ પૃથક્કરણ કરી દવામાં કહેલા ગુણ છે એવું પ્રમાણપત્ર આપે છે અને એવી દવા બીજાને તૈયાર કરી વેચે નહિ તેવો પ્રતિબંધ કરે છે. જ્યારે સરકાર ખરી દવા માટે આવું રક્ષણ કરે છે ત્યારે આવી રીતે શા સારું પોતાની દવાઓ પૃથક્કરણ કરાવી પ્રજાને વિશ્વાસમાં લેવાનું રૂઢું પગલું વૈદ્યો ભરતા નથી તે સમજાતું નથી. અને જ્યાં સુધી આ પ્રમાણે

વર્તમાનત્રોવાળા શું નથી સમજતા કે આ એક ધર્તીંગ છે ? ૬૯

અને નહિ ત્યાં સુધી આ જાહેર ખખરીયું વૈદું એ એક ઝિંટ વૈદાને મળતું સુધરેલ ઢાંચનું ઝિંટવૈદું છે એમ કહિ શકાય કે નહિ !

જાહેર ખખરીયા વૈદું ધમધોકાર ચાલે છે !

આ વૈદું મોટા પ્રમાણમાં ચાલતું હોવું જોઈએ. કેમકે દિનપ્રતિદિન નવી નવી, નવા નવા વૈદ્યરાજાની દવાના ગુણના ખણુગાંની જાહેરખખરો વર્તમાનપત્રોમાં જોવામાં આવે છે અને આ વૈદ્યરાજા સારા મોટા શહેરમાં તો નહિ પણ જેમ ઉર્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન હોય એવા ઉર્જડ ગામના અર્થાત્ જે ગામનું ઠામ દેકાણું લખવા માટે ઈલાકો, પ્રાંત, તાલુકો, ટપાલ ઓફીસનું નામ અને પછી વૈદ્યરાજાના પવિત્ર ધામનું નામ હોય છે. અહાહા, આર્યવર્ત ! તારી પણ બલિદારી છે અને અમારે પણ મગડરી ધરાવવાનું કારણ છે કે આવા સમયમાં આખુમાં અને હિમાલયમાં રહેનારા, તેમ જ જેઓ સંસારને અસાર ગણી તેનાથી દૂર રહેનારા સાધુ, સંતો અને મહાન્તો આવા નાના ને અજ્ઞાનના અંધકારમાં ગરકાવ થયેલા ગામડામાં જ આ નવીન વૈદ્યરાજાની મારફત પ્રગ્નની અધમ સ્થિતિ દૂર કરવા શૂરા બનીને તેમને જ પોતાની અસાધારણ અમત્કારવાળી દવાઓ બતાવી છે અને મોટા શહેરો કે જ્યાં કાંઈક સદ્વિદ્યાનો પ્રસાર થયો છે ને જ્યાં ઘણા પ્રમાણમાં તો નહિ પણ થોડાક સમજીતો હોય ત્યાં તેમની પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ બિલકુલ થઈ નથી ! બચ્ચા, નજરમાં આવે તે પ્રમાણે ગાડું ગગડાટ કરતું ગબડાવે.

વર્તમાનપત્રોવાળા શું નથી સમજતા કે આ એક ધર્તીંગ છે ?

જાહેર છાપાવાળા, કેવળ નિર્લજ્જ ભાષામાં લખાયેલી, આ બાલવૃદ્ધ વાંચે તો મર્યાદાનો ભંગ થાય તેવી, વળી અધૂરામાં પુરું

જે ભાગમાં જાહેર ખર્ચો ન જ આવવી જોઈએ તેવા ભાગમાં પૈસાને લોભે જાહેર ખર્ચો દાખલ કરે છે ને આવા દેશખોળું વૈદ્યોને ઉત્તેજન આપે છે તેમાં તેઓ વ્યાજખી છે ? આર્થિક રીતે વ્યાજખી છે કેમકે તેમને પૈસા મળે છે. પણ બીજી રીતે તેઓ વગર વિવાદે કબૂલ કરવામાં આનાકાની નહિ કરે કે પ્રજામાં અજ્ઞાન ધણું છે અને અજ્ઞાનીઓ આ જાહેર ખર્ચરૂપ દીવામાં ઝંપલાવ જવા પતાંગિયાં થઈ પડશે ને તેથી દેશને હાનિ છે ? અમે ધારીએ છીએ કે તેમણે આ સંબંધી વિચાર કર્યો જ નહિ હોય. જે વિચાર કર્યો હોય તો અમે નથી ધારતા કે અમારા આર્યાવર્તમાં ઘેરઘેર અને ગામડે ગોઠડે જે આ વૈદ્યરાજેનો નુકસાનકારક રાફડો ફાટી નિકળ્યો છે તેનો ઉપાય કર્યા વગર રહે. આ વિષે ગંભીર લક્ષ્ય આપવાની દરેક છાપાવાળાની ફરજ છે. પછી તે સ્વદેશી કે પરદેશી ભાષામાં છપાતું હોય.

નાડીનું જ્ઞાન.

અજ્ઞાન પ્રજા સમજતી જ નથી કે દરદની પરીક્ષા કેટલી જાતની છે. વૈદ્ય પાસે દરદી જાય કે તે વૈદ્યને કહે છે કે નાડી જુઓ. વૈદ્ય ખિચારો જમાનાને અનુસરીને જરાવાર દરદીનો હાથ ઝાલી મૂકી દે છે. દેશી વૈદ્યાની ચોપડીમાં નાડી પરીક્ષા સ્ત્રી અને પુરૂષોની કેવી કરવી તે વિષે લખેલું હોય છે પણ તેમાં જે વીધી કહિ છે તે પ્રમાણે નાડી પરીક્ષા થતી નથી. નાડી પરીક્ષામાં શું જણાય છે ? નાડી ઉતાવળી ચાલે છે કે ધીમી એટલું જ માલુમ પડે છે. તેથી એટલું જ અનુમાન થઈ શકે કે એને અમુક કારણોસર નાડી નરમ કે ગરમ ચાલે છે પણ એ વિના શબ્દ પરીક્ષા, મુખ પરીક્ષા, મૂત્ર પરીક્ષા અને મળ પરીક્ષા વિગેરે જે જે જૂદી જૂદી જાતની પરીક્ષા છે તે સઘળી પરીક્ષા કર્યા વગર દરદીનું દરદ દૂર કરવા દવા આપી શકાય નહિ.

નાડીનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ખાસ અભ્યાસ કરવો પડે છે અને આવો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેઓ પછી ઉપર લખ્યા જેવો કાંઈ વૈદ્ય વ્યાવહારિક રીતે દરદીના મન ઉપર શ્રદ્ધા બેસાડવા માટે પોત નાડી પરીક્ષા કરવાનું ડોળ ધાલે તો અમે સ્પષ્ટ કહિયે છીએ કે એ એક નિર્ભય રીતે દરદી સાથે ચલાવાની ઠગાઈ છે. આવા દેશી વિદેશી વૈદ્ય જાણવાનો ડોળ ધાલનારા કેવળ પોતાના પેટ માટે ખોટી રીતે પૈસા પેદા કરે છે. કેટલાક વિદેશી વૈદ્યની ચોપડીઓ વાંચી તેમાંની દવાઓ છૂટથી વાપરે છે અને દરદીને મટે કે ન મટે તેની જરા પણ ચિંતા વગર પોતાનો ધંધો ચલાવે છે આ ધંધામાં તેમને પૈસા મળે છે અને બીજી રીતે જો તેઓ દુરાચારવાળા હોય છે તો તેમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને પોતાના મિત્રોમાં તેઓ તેનો ચેપ લગાડીને વૈદ્યને બદલે પોતાના શરીરનું અને પોતાના મિત્રોના શરીરનું વૈદ્ય કરી નાંખે છે.

નિર્વીર્ય અને પ્રમેહનાં તેમ જ એવા બીજા જે અનાચારથી જ થનારા દરદોવાળા દરદીની સંખ્યા બીજા દરદોના પ્રમાણમાં કેમ વધતી જણાય છે તે સમજાવું નથી પણ અનાચાર વધ્યો છે ને તેનું જ પરિણામ આ દરદો છે. આ દરદો જેમ પુરૂષોમાં તેમ સ્ત્રીઓમાં પણ છે અને તેની જ દવા વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. જેઓને લોકજ્ઞાનથી સારા વૈદ્ય પાસે જઈ દવા લેવી મુશ્કેલ લાગે છે તેઓ જાહેર ખબરીયું વૈદ્ય કરે છે અને જ્યારે તેથી મટવું નથી ત્યારે કેવળ નઠારી હાલતમાં કાંતો પોતાના અમૂલ્ય દેહનો અંત જીએ છે અથવા તો કાંઈ સારા વિદેશી કે દેશી વૈદ્ય પાસે દવા માટે જાય છે ને ત્યાં તેમનું પોગળ કુટે છે.

દેશી અને વિદેશી વૈદ્યને એથે જે જે અનર્થકારક પરીણામ આવે છે અને તે લાવવા માટે જે ઊંટવૈદ્યો બન્યા છે તેમનું નિકંદન કેવી રીતે કરવું અને દેશને એવાઓના ત્રાસથી કેવી રીતે

બચાવવો એ સારા અને પરોપકારી વિદેશી અને દેશી વૈદોનું કામ છે અને તેઓ પોતાની ફરજ જો અદા કરશે તો જ અજ્ઞાન પ્રજામાંથી ગયેલું વીર્ય પાછું આવશે પણ ઊંટ વૈદોથી જાહેર બજારીયા દવા કે બોજો કોઇ રસ્તે નિર્વીર્ય પ્રજામાં દૈવત આવશે નહિ પણ ઉલટા રોગના ઘરમાં જ તેમનું નિકંદન થશે અને તેમની પ્રજાને વારસામાં તેમના પોતાનામાં રહેલાં દરદો આપી જશે.

ધર્માદાના નામે દેશી વૈદાની ધામધુમ.

હમણા હમણા જ્યારે લોકો સમજવા લાગ્યા કે દેશી વૈદાને નામે દવામાં ગોટાળો વાળવામાં આવે છે ત્યારે ધર્માદાને નામે દેશી વૈદું કરવાનો કેટલાક ડોળ ઘાલવા મંડ્યા ને પોતાની પાસે દવા કરાવવા આવે તેની પાસેથી એક પાઈ પણ નહિ લેવાનો જાહેરનો ઠાઠમાઠ બતાવવાનો એક નવો રસ્તો કાઢ્યો. એટલું જ નહિ પણ દરદીનું દરદ મટે કે કુતરાને રોટલા નાંખવાનું કે અમુક ધર્માદાખાતામાં પૈસા આપવાનું કે પછી ધર્માદામાં પૈસા આપી દેવાના છે માટે દવાને જાહને પૈસા લેવાનું રાખી પોતાને તો જાણે પાઈ પણ અપતી ન હોય તેવી વર્તણૂંક ચલાવવા માંડી. આવી તેમની વર્તણૂંકથી ભોળા લોકો એવું સમજવા લાગ્યા કે અમુક વૈદ તો ઘણો સારો છે ને તેની દવાથી દરદ મટી જાય છે ને પાઈ લેતો નથી ને ધર્માદા કરે છે. એમ કહી પોતાના મંડળમાં તેની પ્રસિદ્ધિ કરવા માંડી. આમ કરતાં દરદીઓ તો એટલા બધા ઉભરાઇ જવા મંડ્યા કે છેવટે નિસ્પૃહીપણું બતાવવા દવા ન આપવાનું દરદીઓને કહેવા માંડ્યું. જેમ આ ડોળઘાલું વૈદરાજ ના કહે તેમ લોકો તેમને વધારે વધારે કરગરે ને દવા કરવાનો આગ્રહ કરે ને પરાણે પૈસા લેવા માટે વિનંતી કરે. છેવટે ધર્માદાના આ ડોળઘાલું વૈદરાજે પૈસા પણ લેવા માંડ્યા ને વૈદાને નામે એમનું ગાકું

પણ ગળડવા માંડ્યું. ખાસી મઝાની સારી આવકવાળા થયા ને ઘરખાર બધાવ્યાં ને દેવાં પતાવ્યાં પણ દરદીને તો ભાગ્યવશાત્ આરામ થયેલા પણ આ વૈદ્યરાજ તો મોટામાં મોટા વૈદ્ય કહેવાયા ને ગાડી ઘોડાવાળા થયા ને પેલા વિદેશી વૈદ્યક જ્ઞાની વૈદ્યોની પેઠે પોતે પણ ફેરાની શી લેવા મંડી પડ્યા ને જેમ વૈદ્ય ગાંધીનું સૈયાઈ ચાલે તેમ આમનું સૈયાઈ પણ તેમની જોડે ચાલ્યું. આથી દેશી વૈદ્યાનું કંવું કહ્યાણ થયું ?

વર મરો કન્યા મરો પણ ગોરનું તરભાણું ભરો.

એ કહેવત પ્રમાણે દરદીને મટે કે તે મરે તેની વૈદ્યને શી ગરજ ? વળી અધૂરામાં પૂરું ફેટલાકે તો હાડવૈદ્યું કરવા માંડ્યું. આ તો શું કે શેઠજી હાડવૈદ્યું કરે છે. જેનાં હાડકાં ભાગી ગયાં હોય, હાથ પગ ઉતરી ગયો કે કરમોડાયો હોય તેનું વૈદ્યું કરે છે. આવા દરદથી જે પીડાતા હોય તે આ વૈદ્યરાજ પાસે જાય ત્યારે આ ધર્માત્માને નામે ઇન્દ્રજીતો ખાસો ખેત્ર કરવા બેઠા હોય તે વૈદ્યરાજ દરદીને જોઈને મોં જરા કટાણું કરે કે પેલો દરદી ગભરાઈને પૂછે કે કેમ છે ? આ વૈદ્યરાજ ઉલટાને ઉલટા દિલના દોલાને પરગળુના પાદશાહ એટલે શાહપણામાં તેમનો શો રોગ ? કડાકલેતી જાણે ઘંટડીના અવાજમાં વૈદ્યરાજ જવાબ વાળે કે “ભાઈ, કામ કથળી ગયું છે.” આ શબ્દો સાંભળતાની સાથે જ જોઈ લો દરદીના જીવની દશા. એના મોંપર તો શેરડા પડી જાય ને જાણે જાણે કે હવે તો મરો જવાશે કે નહિ જવાય ! “અરે બાપજી, અમે ગરીબ છીએ, અમારી સાંભળીને દવા કરો ને તમારું ખોદા ભણું કરશે.” પણ આ ડોળઘાણું હાડવૈદ્યના મનમાં તો જુદી જ જાતની હવાઈ ઈમારત ચણાતી હોય. એમની નિદ્રા તો બીજે કોઠે જ ફરતી હોય. હાડવૈદ્ય ખહારના દેખાવમાં ભોળા ભટાક જણાય પણ “સ્ત્રીનું

ચરિત્ર ને પુરુષનું ભાગ્ય દૈવ પણ જાણી શકતો નથી તો માણસનું શું ગળું ? ” કે ગુપ્ત બેદોથી ભરેલું આ હાડવૈદનું ચરિત્ર તો કાંઈ વિચિત્ર પ્રકારના ભેદ ભરમથી ભરેલું છે તે સમજી શકે ?

લેપ અને પાટા તૈયાર

હોય છે તે આ વૈદરાજ જો પોતાની ઈર્દગ્નળમાં પકડાય એવો દરદી હોય તો પોતાને હાથે એક ગુલામની માફક દીન બનીને ઠઠવઠ કરે, નહિ તો લેપ બતાવે કે આ લેપ લઈ જાઓ ને (તેને અમુક ક્રિયા કરવાની સમજાવી) તે બાંધો ને આઠે દિવસે પાછા આવીને બતાવી જાશે. આમાં પણ એવો જ પ્રકાર કે ધર્માદાના ઓઠા નીચે પોતાનું નામ તો ચારે કારે જાણીતું થયેલું જ હોય તેથી એકને મટયું, બેને મટયું, એટલે તેમની ખ્યાતી ચાલી. પૈસો દેવાનો નહિ એટલે “મુક્તકા ચંદન ઘસ બે લાલીયા” નો માફક દરદીઓ પણ દરરોજ વધારે પ્રમાણમાં આ હાડવૈદની હિકમતનો લાભ લેતા જાય. અરે વૈદરાજ, તમારી ભલામી, સાદામને ભોળાપણાનો ખ્યાલ આપતી તમારા મોં ઉપર પથરાઈ રહેલી ચંચળતાના શા વખાણ કરું ? શું તમારી સાદામ, શું તમારી ધર્મપરાયણતા ? વાહરે વાહ ? તમે તો દયાના નિધિ. જે રીત તમે એકલા જ સમજો છો તે રીત તેમ જ ધર્માદાને નામે દરદીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાનો જે રસ્તો અખત્યાર કયો છે તે તો બહા પણ સમજતા હશે કે નહિ તે સમજી શકાતું નથી.

આ હાડ વૈદ ક્યાં શિખી આવ્યા ?

આ સવાલનો જવાબ કાંઈ જ નહિ. આ વૈદનું વળી શિષ્યું શિખાતું હશે ? એ તો એ દરદના ભોગ થઈને આવેલા દરદીઓને પાટા બાંધતાં ને ભાગેલા, ઉતરેલા કે કરમોડાયેલા ભાગો દુરસ્ત

કરતાં કરતાંજ એની મેળે હથોડી બેસી જાય ને વૈદ થઇ જવાય છે. ભોગ બીચારી ગરીબ પ્રજના. ગરીબ દરદી, તારં તો નસીબ ગરીબ છે. તારી હકીકત જોતું છું તો કંપારી છુટે છે પણ આ હાડવૈદનું હૈયું તો વજનું જ હોય છે એટલે તારં ખસી ગયેલું કે ભાગેલું હાડકું ખેસાડતાં તેને જરા પણ લાગણી થતી જ નથી તેમજ તે હાડકું બરોબર ખેસે કે એક ઉપર બીજું ચઢી જાય તેની તે વૈદને જરા પણ દરકાર નથી.

પાટો ખાંધો ને શીરો આરોગો.

હાડવૈદ પોતાની ક્રિયા કરી રહે કે દરદીને ભલામણ કરે કે હાથ ઝોળીમાં રાખવો, છુટો મુકવો નહિ, વધારે હાલ ચાલ કરવી નહિ ને માલ મસાલા ચાલુ કરવા—અર્થાત વધારે જથ્થામાં પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો. આપણામાં શીરો ખાવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે શીરો ખાતાં ખાતાં ઉતરી કે ભાગેલો ભાગ બરોબર ખેશી ન ગયો હોય તો સારા ખોરાકને લીધે ગંઠાઇ જાય છે ને આઠે દશે જ્યારે જીવે ત્યારે “જીવો ને રવો.”

કેમ જીવો ને રવો ?

સારો ખોરાક ખાધો અને હાથ ઝોળીમાં રાખ્યો પણ તે બરોબર ખેડેલો ન હોવાથી તે ગંઠાઇ ગયો. હવે કરવું કેમ ? ફરી બીજા હાડવૈદને ખોળી કાઢો ને તેની પાસે પાછો જવો હાથ હતો તેવો કરવા ફરીથી તેને ઉતારી નાંખો. જીવો આ ધર્માદાના વૈદરાજનો ખેલ. એ તો એમજ હોય. શું હાડવૈદ પરમેશ્વર છે ? ના. એ તો માણસ જેવું માણસ છે. પણ દવા કરાવતાં દરદી એટલું એ વિચાર કરતો નથી કે આ ડોળધાલું ને લેભાગુ વૈદરાજ પરાણે પુરી શુદ્ધ ભાષા બોલે છે તો તેમણે આ શરીરમાં કેટલાં

હાડકાં છે અને તે ભાગે, ઉતરે કે કરમોડાય તો તેનો શો ઉપાય કરવો તે સંબંધી ક્યાં કેવું અને કેટલું જ્ઞાન મેળવી આવ્યા છે તેની તપાસ કરે ?

ધર્માદાની ગાયના દાંત જોવાય નહિ.

મફત દવા કરાવી ને વળી હાડવૈદના જ્ઞાનની પરીક્ષા લેવી એ એ કેમ અને ? ન અને તો ભોગ તમારા, ભોગવો દુઃખ, આવા હાડવૈદો પોતાની મનકામના પોતાના ધંધામાં કેવી રીતે સાધે છે તેનો ચિતાર વળી બીજે પ્રસંગે આપીશું પણ જેમ પુરૂષો દેશી વૈદાને નામે પોતાના પેટને માટે ફાં ફાં મારે છે તેમ

સ્ત્રીઓ પણ વૈદ બની છે.

અમે થોડા વર્ષ ઉપર એક સ્ત્રી કે જે મહેતીજનો ધંધો કરતી હતી તેણે એવી એક દવાનો જાહેર ખર્ચ વર્તમાનપત્રમાં છપાવી કે જે દવા આધાથી તે જે દરદ માટે બનાવી હતી તે દરદ મટાડે એટલુંજ નહિ પણ જો સગર્ભા સ્ત્રી એ દવા પોતાના પેટ ઉપર લગાડે તો ગર્ભાશયમાં રહેલું છોકરું જો કાળું હોય તો ગોરું ગમરું ને રૂપાળું થઇ જાય ! અહાહા, બહુજ અજ્ઞયમી ઉત્તમ કરનારી દવા. આ દવાની કિંમત ફક્ત ત્રણ જ રૂપીઆ હતી. એ દવાની બાટલીઓ જ્યારની ખપી ગઇ અને ત્યારની જ આપણા આર્યાવર્તની પ્રજના મોં ઉપર અમાસના ચંદ્રમા જેટલું તેજ આવ્યું અને અનેક

સ્ત્રીઓના દરદો મટી ગયાં.

આ અમુલ્ય દવા કાંઈ જેવી તેવી નહોતી. વંધ્યાને પુત્રદા હતી. મતલબ કે સ્ત્રીઓના ગર્ભાશય સંબંધી જે કાંઈ દરદો હોય

તે સઘળા દરદો મટાડનારી હતી. અને એના ઉપયોગથી દરદ મટતાં કે નહિ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અમને નથી પણ જોએ. આ વ્યવહારમાં જેમને સારા માણસ તરીકે બહારથી ઓળખે છે તે જેમની ખાનગી જીંદગીનો વિચારકુત્ર અનુભવ ન હોય તેવા લોકોનાં ધણા જ પ્રમાણપત્રો દવા નીચે આપેલાં હતાં.

ખરી વાત કહેવામાં ગીજત નથી.

ખરી વાત કહેતાં તેને નિંદા કહેવી એના જેવું એકે મોટું પાપ નથી. જેમનામાં જરા પણ જ્ઞાન નથી તેવાઓ આવાં પ્રમાણપત્રો વાંચે તે પોતાની અજ્ઞાનતાથી એવી દવા વેચાતી લે તે તેમાં દોષ કાને દેવો? આવી રીતે પૈસા પેદા કરવા ખાતર દવાને નામે જ્યારે બેરાં વટીક નિર્ભયતાથી જાહેરમાં આવે ત્યારે દેશી વૈદાની બલિહારી જ કહેવાય. અધૂરામાં પૂરું તેમની

ચાલ ચલગતને નામે મોટું મીકું.

વૈદાને નામે ધંધો કરનારા પોતાના ઉપર જે ગંભીર ફરજ આવેલી છે તેનો ખ્યાલ જરા પણ કરે છે કે કેમ તે માટે આ દુનિયા આરસો જેવી છે તેમાં આપોઆપ ઓળો પડી રહે છે. એ જ્ઞાની પ્રજા જોઈ શકે છે પણ અજ્ઞાન પ્રજા કરોળિયાની જાળમાં જેમ માંખી સપડાઈ જાય છે તે તેમ સપડાય એમાં જરા પણ નવાઈ નથી.

ધર્માદાનું નામ અને પોતાનું સારું કામ.

દરેક માણસને જુદી જુદી ખાશિયતો હોય છે. તે પ્રમાણે તેઓ સીધી યા આડકતરી રીતે પોતાનું કામ સાધી લે છે. ધર્માદા દવાખાનાં કાઢવાં તે એ બાને પોતાની ઇચ્છાઓ પરિતૃપ્ત કરાવે એવા માણસો રાખી તેમની મારફત જે વર્તણૂકને જનસમાજ ધિક્કાર

અને તિરસ્કારની નજરે જુઓ તેવી વર્તણુંક છાની રીતે ચલાવવી એ શું નીતિ છે? શું એ ધર્માદા છે? પણ કેને પુણ્યનો સંચય કરવો છે? અજ્ઞાન લોક જાણે કે શેઠજી પુણ્ય કરે છે પણ જાણનારા તો જાણે છે કે શેઠજી પાપ કરે છે. શાનું પાપ? “ધણી ધણી રાજી તો ક્યા કરે મિયા કાજી” એ કહેવત કેમ ભુલી જાઓ છો? જનસમાજમાં કદી થોડાક આશરાગતિયા વખાણુ કરે તેથી શું થયું? પણ આ આશરાગતિયા સારી પેઠે જાણે છે કે આતો સો મણુ તેલે અંધારું છે.

વૈદ્યોને શિખામણુ.

વાંચકો, અમોએ ઘણો બળાપો કાઢ્યો. અરે વૈદરાજ, તમારી રામખાણુ દવા અમારે જોઈતી નથી, વીર્યનો ઝરો કે મહાસાગર જોઈતાં નથી. અમારે નથી જોઈતી તમારી એ દવા કે જે તમે ખાસ ધનવાનને માટે બનાવી છે તે. અમારે નથી જોઈતી તમારી જંગલની જડીબુટ્ટી. આખુના પ્લાઝમાં વસનારા મહાન જોગીરાજોએ તમારા ઉપર જ ખાસ કૃપા કરીને બતાવેલી દવા પણ જોઈતી નથી. પણ તમને એક જ શિખામણુ દઉં છું કે તમારાથી બને એટલી ચાલાકીથી ઠગખાજી ચલાવો ને દુનિયા કે જે અંધારામાં દેખાતી નથી તેમને હરેક પ્રકારે ઠગો ને

આકસ બાકસ કણજીમૂળ, અચ્છેર લ્હાળા ને પાશેર ધૂળ;
ખાંડી સરવને કરવી ગોળી, દરદો ને મરદો જે દે રોળી.

પણ જે પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ હશે ને તે આવી જાતની તમારી વર્તણુંક માટે સજ્જ કરતો હશે તો ખાત્રીથી યાદ રાખજો કે તમારા કૃત્યોની નોંધ લેશે જ અને તે બદલ તે તમોને જે સજ્જ કરશે તે ભોગવવી જ પડશે.

મહાકવિશ્રીલોલિમ્બરાજવિરચિત

વૈદ્યજીવનકાવ્ય ।



પ્રથમોલ્લાસઃ ।

મર્ગલાચરણ.

પ્રકૃતિસુભગગાત્રં પ્રીતિપાત્રં રમાયા

દિશતુ કિમપિ ધામ શ્યામલં મક્કલં વઃ ।

અરુણકમલલીલાં યસ્ય પાદૌ દધાતે

પ્રણતહરજટાલીગાઙ્ગરિક્કત્તરક્કૈ ॥ ૧ ॥

નામંતા શિવના જટાન્તુટ વિશે ગંગા તરંગો વસે,

તેમાં રક્તસરોજશા ચરણ બે જેના સુરંગે લસે;

સ્હેજે સુંદર ગાત્ર પાત્ર પ્રિતિનું લક્ષ્મીતાણું જેહનું,

એવા હે નવમેધ શ્યામનિ! કરો કલ્યાણ ભક્તોતાણું; ૧

સ્વભાવથી જ જેનું સુંદર શરીર છે અને જેના બન્ને ચરણમાં
નમેલા શિવની જટામાં ખેલતા ગંગાના તરંગોવડે જેના બન્ને પગ
(ગંગામાં ઉગેલાં) રાતા કમળની શોભા ધારણ કરે છે, એવું
લક્ષ્મીની પ્રીતિનું પાત્ર કાઠક શ્યામવર્ણનું તેજ તમારું મંગળ કરો.

જેના ચરણમાં શિવાદિક પ્રણામ કરે છે એવા સુંદરશ્યામ
લક્ષ્મીપતિ તમારું કલ્યાણ કરો એ ભાવ છે.

દેવીની ભક્તિ અને કવિની શક્તિ.

રત્નં વામદશાં દશાં સુખકરં શ્રીસત્ત્વશૃંગારસ્પદં
સ્પષ્ટાષ્ટાદશબાહુ તદ્ભગવતો ભર્ગસ્ય ભાગ્યં ભજે ।
યદ્ભક્તેન મયા ઘટસ્તનિ ! ઘટીમધ્યે સમુત્પાદ્યતે
પદ્યાનાં શતમદ્ભુનાધરસુધાસ્પર્શાવિધાનોદ્ધુરમ્ ॥ ૨ ॥

નારીનું શિરરત્ન નેત્ર સુખદા, કૈલાસમાં જે વસે,
છે અષ્ટાદશ બાહુ ભૂષિત સદા, છે ઇશનું ભાગ્ય જે;
જેની દિવ્ય કૃપાથી એક ઘડિમાં હું શ્લોક સો સો કરું,
એવાં હે ઉભયા ! જગત્-જનિતા ! સેવા તમારી કરું. ૨

જે સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ છે, જે નેત્રને (દર્શનથી) સુખકર છે,
સત્ત્વશૃંગ પર્વત જેનું સ્થાન છે, જેને ખુદા અઢાર હાથ છે અને
જે ભગવાન મહાદેવના ભાગ્યરૂપ છે, તે (દેવી) ને હું ભળુ છું;
હે ઘટસ્તની ! (ઘડા જેવા આકારના સ્તનવાળી સ્ત્રી) જેનો ભક્ત
હું, સ્ત્રીઓના અધરામૃતની ખરાબરી કરવાને તત્પર એવા સો પદ્ય
એક ઘડિમાં ઉત્તર કરું છું.

સત્ત્વશૃંગ પર્વત ઉપર રહેલી અષ્ટાદશભુજ દેવીને હું ભક્ત
છું, તથા તેની કૃપાથી શૃંગાર રસથી પરિપૂર્ણ કવિતા કરવાની
શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે એ તાત્પર્ય છે.

અંથપ્રયોજન.

દિવાકરપ્રસાદેન રોગ્યારોગ્યસમીહયા ।
સમાસેન વયં કુર્મઃ કાવ્યં સદ્વૈદ્યજીવનમ્ ॥ ૩ ॥

પિતા પ્રસાદ પામી કર્યો, વૈદ્યજીવન આ અન્ય;
રોગી રોગ રહિત થશે, જાણી જેનો પન્થ. ૩

રોગીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય એવી ધન્યજ્ઞાથી દિવાકર (એ નામના પિતા—ગુરુ) ની કૃપા વડે આ વૈદ્યજીવન નામનું ઉત્તમ કાવ્ય અમે સંક્ષેપમાં રચીએ છીએ.

અથવા—વનસ્પતિ માત્રમાં જીવનતરવ સ્થાપન કરનાર દિવાકર (સૂર્ય) ની કૃપાથી રોગીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થવા માટે આ કાવ્ય હોધને વૈદ્યજીવન નામે સંક્ષિપ્ત વૈદ્યકગ્રંથ અમે રચીએ છીએ.

નિન્દાથી બહીવું નહિ.

તથાપિ ક્રિયતે ગ્રંથઃ સન્તિ યદ્યપિ દુર્જનાઃ ।

નહિ દસ્યુભયાલ્લોકો દૈન્યવાન્નિહ વર્તતે ॥ ૪ ॥

છે જગમાં દુર્જન ધણા, તેા પણ રચું હું ગ્રંથ;

ચોરતણે ભય માનિ શું, નાગાં પળવું પન્થ ? ૪

જો કે (જગતમાં) દુર્જનો (નિંદક) છે તથાપિ અમે આ ગ્રંથ કરીએ છીએ; કેમકે, ચોરના ભયથી લોકો કાંઈ દીન બનીને વર્તતા નથી.

મતલબ કે શૃંગારપ્રધાન આ કાવ્યને જોધને અરસિક પુરૂષો મારી નિંદાતો કરશે જ, પણ તેમની નિંદાના ભયથી કવિઓ કાંઈ સરસ ગ્રંથો નહિ લખે એમ બનવાનું નથી. હું તે લખું જ છું.

રસિકજનો વાંચીને આનંદ પામશે.

येषां न चेतो ललनासु लपं मपं न साहित्यसुधासमुद्रे ।

ज्ञास्यन्ति ते किं मम हा ! प्रयासा नन्वो यथा वारवधूचिन्तासान् ॥ ૫ ॥

લાગ્યું ન જેનું ચિત્ત ચોષિતામાં બૂડ્યું ન શૃંગારસોદધીમાં,

જાણે ન મહારા મમને જ તે તેા (જેમ) વારાંગના હાવ ન અન્ધ લેતો. ૫

જેમનું ચિત્ત સ્ત્રિઓમાં સંલગ્ન થયું નથી અથવા સાહિત્યરૂપી સમુદ્રમાં ડુબ્યું નથી તેઓ, આંધળો જેમ વારાંગનાના હાવ, (હેલા આદિક) વિલાસને જાણી શકતા નથી તેમ, અરે ! મારા, આ શ્રમને શું જાણશે ?*

અંથનો ઉપક્રમ.

ગદગઞ્જનાય ચતુરૈશ્વરકાષ્ટેર

મુનિર્મિર્નૃણાં કરુણ્યા કથિતં યત્ ।

અસ્થિલં લિલ્લામિ સ્વલુ તસ્ય રહસ્યં

સ્વકપોલકપિલ્પતમિહાસ્તિ ન કિશ્ચિત્ ॥ ૬ ॥

જનરોગ શાંત કરવા રચિયાં જે, ચરકાદિ પૂર્વ મુનિયે વચનો તે;
અહિ સાર હ્યાં સરવનો લખિયા મેં, નયિ કેં નવીન કલપી કથિયું મેં. ૬

રોગનો નાશ કરવાને ચતુર એવા ચરક આદિ મુનિઓએ
કૃપાવડે મનુષ્યને જે શાસ્ત્ર કહ્યું છે તેનું જ સંધળું રહસ્ય હું લખું
છું; આ અંથમાં મારું પોતાનું કપોલકલ્પિત કાંઈ છે નહિ.

વૈદ્યનું લક્ષણ.

ગુરોરધીતાસ્થિલવૈદ્યવિદ્યઃ પીયૂષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।

ગતસ્પૃહો ધૈર્યંધરઃ કૃપાલુઃ શુદ્ધોઽધિકારી ભીષગીદશઃ સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

જે છે શિષ્યો ગુરુ થકી સહુ વૈદ્યશાસ્ત્ર,
ક્રીયા વિશે કુશળ હસ્ત પિયૂષ પાત્ર;
જે છે દયાળુ નિરલોભી સુધૈર્ય ધારી,
જાણે જ વૈદ્યવર એ જ પદાધિકારી. ૭

* રસિક હોય છે તે જ રસિકની વાણી સમજી શકે છે, અને આનંદ પામે છે. કહ્યું છે કે, “કવયો હ્યેવ સુખ્યન્તિ નેતરે કવિસૂક્તિભિઃ ।
નહ્યકૃપારવત્કૃપા વદન્તે વિધુર્કાન્તિભિઃ—કવિઓ જ કવિનાં સરસ વચનોથી સન્તોષ પામે છે; ચન્દ્રના પ્રકાશથી સમુદ્રની પેઠે કૃપા કાંઈ ઉલ્લસાતા નથી !”

જે ગુરૂની પાસેથી બધી વૈદ્યવિદ્યા ભણ્યો હોય, જેના હાથમાં યશરેખા હોય (જેના હાથથી ધણા દરદીઓ સારા થતા હોય) જે (ઔષધ તૈયાર કરવાની તથા તેને યોજવા વગેરેની) ક્રિયામાં કુશળ હોય, જે કોઈની આશા ન રાખનારો હોય, જે ધીરજવાળો હોય, અને જે દયાળુ હોય—આવો જે હોય તેને શુદ્ધ અને અધિકારી વૈદ્ય જાણવો—તે વૈદ્યના પદને યોગ્ય થાય છે.

જે મનુષ્ય ગુરૂ પાસેથી વૈદ્યવિદ્યા શીખ્યા વિના પોતાની મેળે જ કોઈ પુસ્તકાદિના સહાયથી વૈદ્ય બની ગયો હોય તે, તે વિદ્વાનાં રહસ્ય સમજી શકતો નથી તેથી વખતે સ્વબુદ્ધિએ વિપરીત કરી બેસે છે અથવા આંટીની વખતે અમૂઝાય છે. જેના હાથમાં યશરેખા ન હોય તેને હાથે ધણા દરદીઓ મરણ પામતા હોવાથી રોગીની તે ઉપર શ્રદ્ધા ઓટતી નથી, તેમ તેનામાં કાંઈ ગૂઢ અયોગ્યતા હોવી જોઈએ. ક્રિયામાં કુશળ ન હોય તો તે બીજાના તેજમાં દબાઈને યોગ્ય ચિકિત્સા કરી શકતો નથી. ધીરજવાળો ન હોય તો બ્યાધિનું બળાબળ દેખીને ગભરાય છે, પ્રયોગ પકવ થતા સુધી સહનતા રાખી શકતો નથી અને રોગીને હાનિ કરે છે. દયાળુ ન હોય તો રોગીના દુઃખની શાન્તિ તે કરી શકતો નથી અને રોગી તેને જોઈને ત્રાસે છે. માટે શ્લોકમાં કહેલા ગુણો વિનાનો વૈદ્ય, વૈદ્યપદને યોગ્ય નથી.

વૈદ્યનું કૃત્ય.

આદૌ નિદાનવિધિના વિદધ્યાદ્વયાધિનિશ્ચયમ્ ।

તત્તઃ સાધ્યં પરીક્ષેત પશ્ચાન્નિષગુણાચરેત્ ॥ ૮ ॥

પ્રથમ નિદાન વિધી વડે, નિશ્ચય રોગ કરાય;

સાધ્ય અસાધ્ય સહી પછી, ઓસડ ઘટિત અપાય. ૮

પ્રથમ નિદાનશાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ પ્રમાણે વ્યાધિનો નિશ્ચય કરવો, પછી તે રોગ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય તેની પરીક્ષા કરવી અને પછી વૈદ્યે (તે રોગી ઉપચાર કરવા યોગ્ય હોય તો) ઉપચાર કરવા.

હરકોઇ રોગનો હેતુ, રોગનાં પૂર્વાચિન્હ, રોગનું લક્ષણ, કેવું અન્નપાન કે ઔષધ રોગીને માફક આવે છે તે, તથા વ્યાધિ શરીરમાં કેવી રીતે ફેરફાર કરે છે તે, એ પાંચ બાબતનો નિદાનવિધિમાં સમાવેશ થાય છે, માટે એ પાંચ વડે રોગની પરીક્ષા કરવી. નિદાન સારી રીતે સમજવાને તે સંબંધી ગ્રંથો ભણવા જોઈએ. તથાપિ આ ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં અમુક રોગની ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે ત્યાં ત્યાં અમે સંક્ષેપમાં તે રોગના હેતુ અને લક્ષણો લખીશું કે જેથી અન્નણ્યા માણસો રોગને ઓળખીને ઉપચાર લાગુ કરવાને સમર્થ થાય. રોગ સહજ ઉપચારથી મટી શકે એવો છે કે ઘણી મહેનતે મટી શકે એવો છે કે નહિ જ મટી શકે એવો છે કે, એ નિશ્ચય કરવો તેને સાધ્યાસાધ્ય પરીક્ષા કહે છે. જે રોગ સહજ ઉપચાર કરવાથી મટે તે સાધ્ય, ઘણી મહેનતે મટે તે કષ્ટસાધ્ય, ઘણી મહેનતે પણ મટે તો નહિ પણ જેની વૃદ્ધિ થતી અટકાવી શકાય તેને પ્રાપ્ય અને જે ન જ મટે તેને અસાધ્ય કહે છે, ઘણું કરીને જધા જ રોગ શરૂઆતમાં સાધ્ય પણ તેની ઉપેક્ષા કરવાથી તે અનુક્રમે કષ્ટસાધ્ય, પ્રાપ્ય અને અસાધ્ય થાય છે. રોગના સાધ્યાસાધ્યનાં લક્ષણો પણ નિદાનગ્રંથોમાં વિસ્તારથી કહેલાં હોય છે તેમાંથી જાણી લેવાં. આ ગ્રંથમાં જે ઉપચાર બતાવ્યા છે તે માત્ર સાધ્ય રોગના જ છે એમ સમજવું, તેમ અમે સંક્ષિપ્ત લક્ષણો આપીશું તે લક્ષણોવાળો વ્યાધિ સાધ્ય છે એમ જાણવું. એ રીતે રોગની પરીક્ષા કર્યા પછી વૈદ્યે ઉપચાર કરવો એમ ગ્રંથમાં કહેલું છે. ઉપચાર ઘણે પ્રકારે થઈ શકે છે

તે બધા પ્રકાર અહીં લખી શકાય નહિ; પણ તે તે રોગના ઉપચાર કેવી રીતે કરવા તે અમે કાંઈક સંક્ષેપમાં બતાવીશું.

રોગીને શીખામણ.

औषधं मूढवेद्यानां त्यजन्तु ज्वरपीडिताः ।

परसंसर्गसंसक्तं कलत्रमिव साधवः ॥ ૯ ॥

ઓસડ મૂરખ વૈદ્યનું, ત્યજવું રોગી જન્ન;

જ્યમ બ્યભિચારી નારિનું, કરે ત્યાગ કુલીન. ૯

જેમ બીજા પુરૂષના સંસર્ગમાં સંસકત સ્ત્રીને સાધુ પુરૂષો તજે છે તેમ મૂઢવૈદ્યોના ઔષધને પણ રોગથી પીડાયલા પુરૂષોએ તજવું યોગ્ય છે.

જે વૈદ્ય, શ્લોક સાતમામાં કહેલા ગુણોથી રહિત હોય તેને અહીં મૂઢ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. તે ઉપરાંત મધ, ક્રોધાદિ મનોવિકાર, વ્યાધિ ઇત્યાદિ વડે જેની વિવેકબુદ્ધિ નાશ પામી હોય તેને પણ મૂઢ સમજીને તેનું ઔષધ લેવું નહિ. “પરસંસર્ગ સંસકત સ્ત્રીને સાધુ પુરૂષો તજે છે તેમ.” એ દષ્ટાંત ઉપરથી ગ્રંથકાર એમ સૂચવે છે કે, ‘હું, પર સ્ત્રીની રતિ આ ગ્રંથમાં વર્ણવીશ નહિ; માત્ર સ્વકીયાને ઉદ્દેશીને જ વર્ણન કરીશ.’

પથ્ય પાળવાની જરૂર.

पथ्येऽसति गदार्तस्य किमौषधनिषेवणम् ? ।

पथ्येऽसति गदार्तस्य किमौषधनिषेवणम् ? ॥ ૧૦ ॥

પથ્ય પાળતા રોગીરે શું ઔષધથી કામ ?

પથ્ય ન પાળે રોગી તો, કરે શું ઔષધ કામ ? ૧૦

પથ્ય નહિ પળાય તો રોગ નહિ મટે.

૧. વિનાપિ મેષજૈર્ઘ્યાધિઃ પથ્યાદેવ નિવર્તતે ।

ન તુ પથ્યવિહીનસ્ય મેષજાનાં શતૈરપિ ॥ ૧૨ ॥

ઓસડ વિણ પણ પથ્યથી, મટે રોગ કદિ હોય;
ક્યારિ ન પાળતા રોગિને, હપાય સોયિ ગુણ નહોય. ૧૨

ઔષધ વિના પણ માત્ર પથ્યથી જ (કદાચ) વ્યાધિ મટે છે, પણ પથ્ય રહિત રોગીને સેંકડો ઔષધ લાગુ કરવામાં આવે તથાપિ આરામ થતો નથી.

ગ્રંથકર્તાનો વિનય.

મહોદ્દમઙ્ગિકાત્રપાપ્રદપદારવિન્દે ! તથા

પયોનિધિપયસ્તતિર્જલધરૈરૂપાન્તા યથા ।

અપિ પ્રકૃતિનીરસા નૃપભિષગિભરઙ્ગીકૃતા

મચિષ્યતિ સરસ્વતી રસવતી મુરાસાપતેઃ ॥ ૧૩ ॥

કચિર ચરણવાળી મુન્દરી મિષ્ટ થાય,

જલ, જલનિધિ કેરું મેઘને મૂળ નય;

મહાજ નિરસવાળી જલધી છે જ મારી,

અતિ સરસ થશે જો વૈદ્યરાજે સ્વિકારી. ૧૩

રાગ્નઓની રાણીઓને શરમ ઉપજાવે એવાં સુંદર ચરણ કમલવાળી હો સ્ત્રી ! જેમ, ખારા સમુદ્રના પાણીનો જથ્થો જ્યારે મેઘ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે મિષ્ટ થાય છે તેમ, જો કે મુરાસાપતિ^૨

૧. આ શ્લોક કેટલીક પ્રતોમાં નથી.

૨. આ શ્લોકમાં કવિએ પોતાની સ્ત્રીને સંખોધન કરીને કહેલું છે. હવે પછીનો ખંધો ગ્રંથ એવી જ રીતે લોલિમ્બરાજે પોતાની સ્ત્રીને ‘રન્તકલા’ એ નામથી સંખોધીને કહેલો છે. મુરાસા નામે લોલિમ્બરાજની ખીજ કોઈ ગઢાણી હતી, જેથી શ્લોકમાં કવિ પોતાને મુરાસાપતિ કહે છે.

(લોલિંબરાજ) ની વાણી સ્વભાવથી જ નીરસ છે પરંતુ તેને રાજવૈદ્યો અંગીકાર કરશે તેથી તે રસવાળી થશે.

આ કાવ્યનું ઉપયોગીપણું.

इह गमिष्यसि वैद्यमसिः भ्रमं प्रथममेव पुरस्तु महासुखम् ।

प्रियतमस्य मृगाक्षी ! समागमे नवकरग्रहणा गृहिणी यथा ॥૧૪॥

પ્રથમ પામિ મતિ ભ્રમ કઢી, પાછળથી સુખ થાય;

નવિનોદા જ્યમ પ્રિતમના, પ્રથમ સમાગમ માંલ. ૧૪

હે હરિણના જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રી ! નવી પરણેલી સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમ (સ્વામી) ના સમાગમમાં જેમ પ્રથમ ભ્રમ પામે છે પણ પછી ધણો આનંદ પામે છે તેમ, આ ગ્રંથમાં પણ વૈદ્યની બુદ્ધિને પ્રથમ (સમજવાનો) ભ્રમ પડશે પણ પછી (તેની સરસ કવિતા અને ઉત્તમ પ્રયોગો જોઈને) મોટો આનંદ પ્રાપ્ત થશે.

જવરના પ્રતીકાર.

યત : સર્વેષુ રોગેષુ પ્રાયશો વલ્લવાન્ ઉવરઃ ।
અતસ્તસ્ય પ્રતીકારં પ્રથમં બ્રૂમહે વયમ્ ॥૧૬॥

સર્વ રોગમાં બહુ કરી, સખળો તાવ ગણાય;
તેથી પ્રથમ કહું હવે, તેના જેહ ઉપાય. ૧૫

ઘણું કરીને બધા રોગોમાં તાવ બલવાન છે માટે અમે પ્રથમ તેના જ ઉપાય કહ્યે છીએ.

હવે, ગ્રંથકાર રોગના ઉપચાર કહેવા આરંભશે. રોગનો ઉપચાર રોગને ઓળખ્યા વિના થઈ શકતો નથી માટે રોગને ઓળખવા લાયકનું સંક્ષિપ્ત નિદાન રોગના આરંભે બતાવવું ઠીક ધારીએ છીએ. એકાદ રોગના ઘણા પ્રકાર હશે તો સામાન્ય લક્ષણ આપી પ્રકારનાં નામ કે સંખ્યા માત્ર આપીશું અને પ્રકારનાં લક્ષણમાં કાંઈ ખાસ બાજુના જેવું હશે તો તે પણ બતાવીશું.

જવરનું નિદાન.

હૈતુ—મિથ્યા આહાર (ખાધા ઉપર ખાવું, અજીર્ણ છતાં ખાવું, ન ખાવા જેવું ખાવું, વગેરેને મિથ્યા આહાર કહે છે) અને મિથ્યા વિહારવાળા (—ચાક્રલા હોઈએ ત્યારે અથવા ન થાય તેવી મહેનત કે કામ કરવું, વગેરેને મિથ્યા વિહાર કહે છે) માણસના દોષ (—વાત, પિત્ત, કફ, એને દોષ કહે છે) જે આમાશય (—પચ્યા વગરનું અન્ન રહે છે તે જગા) માં રહેલા હોય છે તે દોષ કોઠામાંથી જઠરાગ્નિને બહાર કાઢી નાખે છે, અને રસ વહેનારી નસોમાં ચઢી જઈ તાવ પેદા કરે છે.

લક્ષણ—પરસેવાનું બંધ પડવું, શરીર બધું સજડાઈ જવું. જાણે થાક લાગ્યો હોય તેમ થવું, શરીરનું તપી ઉઠવું, એ પ્રમાણે જે રોગમાં સાથે લાગુ થાય છે તેને તાવ કે જ્વર કહે છે.

ભેદ—તાવના મુખ્ય ભેદ આઠ છે: અને પાછા ભેદના ભેદ કેટલીક જાતના થાય છે તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. વાતજ્વર—(એનાં લક્ષણ તેના ઉપાયની નીચે બતાવ્યાં છે.)—વાયુ ઉત્પન્ન કરે એવા આહારવિહાર વગેરેના સેવનથી ઉપજે છે, તથા કાપેલા વાયુનાં (—વાત, પિત્ત તથા કફ શાથી ઉપજે છે અને તે કાપેલા હોય ત્યારે કેવાં ચિન્હ થાય, એ વિષે આ ગ્રંથમાં વાતાદિ દોષની ચિકિત્સા આગળ કહેવાશે, ત્યાં જોવું) ચિન્હ તેમાં જણાય છે. આ તાવ બહુધા ચોમાસામાં ઉપજે છે.

૨. પિત્તજ્વર—પિત્ત ઉપજવનારા આહારવિહાર વગેરેથી ઉપજે છે, તથા તેમાં કાપેલા પિત્તનાં ચિન્હ જણાય છે. આ તાવ બહુધા શરદ્ઋતુમાં ઉપજે છે.

૩. કફજ્વર—કફ ઉત્પન્ન કરે એવા આહારવિહાર વગેરેથી ઉપજે છે. તથા તેમાં કાપેલા કફનાં ચિન્હ જણાય છે. આ તાવ બહુધા વસંતઋતુમાં ઉપજે છે.

૪. વાતપિત્તજ્વર—ઉપર કહેલાં વાતજ્વરનાં અને પિત્તજ્વરનાં બંનેયનાં ચિન્હ જે તાવમાં આવે તેને વાતપિત્તજ્વર જાણવો.

૫. વાતકફજ્વર—વાયુ તથા કફનાં—બંનેયનાં ચિન્હ જે તાવમાં દેખાય તેને વાતકફજ્વર જાણવો.

૬. પિત્તકફજ્વર—પિત્ત અને કફનાં ચિન્હ જે તાવમાં મળેલાં હોય તે.

૭. ત્રિદોષજવર—જેમાં વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણેનાં ચિન્હ દેખાતાં હોય તેને ત્રિદોષજવર કહેવો. એ જવરમાં વાયુ બળવાન હોય તો સાત દિવસ ભારે, પિત્ત બળવાન હોય તો દશ દિવસ ભારે અને કફ બળવાન હોય તો બાર દિવસ ભારે જાણવા, એટલે એટલી મુદતમાં તાવનું જોર નરમ પડે કે પછી રોગીને આરામ ન જ થાય.

અભિન્યાસજવર—આ તાવમાં સધળા દોષ કાપે છે, અને ઇન્દ્રિયોની બધી ક્રિયાઓ નાશ પામે છે. વખતે સંદેહયુક્ત કાંઈ જોડે. એમાં દિવસ દિવસ પ્રત્યે દોષની વૃદ્ધિ અને જઠરાગ્નિની મંદતા થઈ રોગીનો પ્રાણ જાય છે. અભિન્યાસજવર તે ત્રિદોષાન્તર્ગત છે.

૮. આગન્તુજવર—વિષ, ઔષધોગંધ, કામ, ભય, શોક, ક્રોધ, અભિચાર કે અભિશાપ, ભૂતજવર, ગ્રહપીડા, શ્રમ, ક્ષત, દાહ એ રીતે બાર પ્રકારનો છે—એમાં પણ દોષ કાપનાં ચિન્હ જણાય છે માટે તે ઉપરથી ચિકિત્સા કરવાનો નિર્ણય કરવો.

વિષમજવર—એનો સમાવેશ ત્રિદોષજવરમાં થઈ જાય છે. એના પાંચ ભેદ છે:—

(૧.) સન્તત—જે તાવ, સાત, દસ કે બાર દિવસ લગી લાગત આગ્યા કરે પણ ઉતરે નહિ તે.

(૨.) સતત—એક અહોરાત્રમાં જે વખત આવે તે.

(૩.) અન્યેધુ—રાત કે દિવસ જેમાંથી એક વખત આવે.

(૪.) તૃતીયક—(એકાંતરિયો)—એક દિવસને આંતરે આવે.

(૫.) ચાતુર્થિક—(ચોથીઓ)—જે દિવસને આંતરે આવે તે.

જવરનું પાચન ઔષધ.

અધુના શૃણુ તન્વિ ! લક્ષ્મ્યં જ્વરિતાનાં પ્રથમં પ્રશસ્યતે ।

છરપાદપદાન્યધાવનીયુગવિશ્વૌષધપાચનં તતઃ ॥ ૧૬ ॥

સુષુ સુંદરી ! આદિને વિશે, જ્વરિને લંધન શ્રેષ્ઠ તો દિસે;
પછી એ રિંગણી, સુંઠી તથા, સુર, ધાણાથી પચી પળે વ્યથા. ૧૬

હે નાણુક સ્ત્રી ! હવે તું સાંભળ. તાવવાળાને પ્રથમ ઉપવાસ કરવો હિતકર છે. પછી તેલીઓદેવદાર, ધાણા, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, અને સુંઠ, એ પાંચ ઔષધોનો ક્વાથ તાવને પકવવાને માટે આપવો.

ઉપરનાં પાંચ ઔષધોનો ક્વાથ કરવાનો કલ્પો છે માટે ક્વાથ કરવાનો પ્રકાર નીચે બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે બધી જગોએ ક્વાથ કરવો.

ઉપર બતાવેલાં ઔષધો સરખે વજને લઈ તેમાંથી ચાર તોલા ઔષધને અધકરાં કરી માટીના વાસણમાં તે ઔષધ કરતાં સોળગણા પાણી સાથે નાંખી ધીમા તાપથી ઉકાળતાં આઠમે ભાગ પાણી રહે ત્યારે સ્વચ્છ કપડાંથી ગાળી લઈને સશેકું થોડું થોડું રોગીને પીવા આપવું. ઘણું કરીને ક્વાથાદિક ઔષધો સવારમાં જ ખાવા પીવાનાં હોય છે માટે સવારમાં આઠ તોલા ક્વાથ પીવા આપવો. વિશેષ માહિતી અંતરભે બતાવેલી ક્વાથવિધીમાં જોઈને તે પ્રમાણે કરવું.

બીજી રીત.

દેવદારુધનાવિશ્વાનૃહતીદ્વયપાચનમ્ ।

જ્વરપૂર્વં પિબેન્નારુપયોધરધરાધરે ! ॥૧૭॥

ધાણા, સુંઠ, બેરિંગણી દેવદારતણું પાણિ;
પિયે પકવવા જ્વર પ્રથમ, ગિરિસમ સરસ કુચાળિ. ૧૭

પર્વત સરખા સુંદર સ્તનવાળી હે સ્ત્રી ! રોગીએ દેવદાર, ધાણા, સુંઠ બંને રોંગણી (રોંગણી અને ભોયરોંગણી), એ પાચનક્વાથ જ્વરની પહેલાં પીવો. અર્થાત્ તાવવાળાએ પ્રથમ એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તાવ પકવવા માટે પીવો.^૧

વાતાદિ જ્વર ઉપર ક્વાથ.

છિન્નૌષધામ્ભોધરધન્વયાસૈઃ કિરાતતિક્તામ્બુદરેણુયાસૈઃ ।

વિશ્વાવૃષામ્ભોધરધન્વયાસૈઃ ક્વાથો મરુત્પિત્તકફજ્વરેષુ ॥૧૮॥

કાઠો મોથ, ગળો, ધમાસ, સુંઠનો વાયુજ્વરોને હરે,
કર્યાતું, પિત્તપાપડો, કકુ, ધમાસો, મોથ, પિત્તજ્વરે;
સુંઠી, મોથ, ધમાસ, અર્કુસિદ્ધોનો ક્વાથ જે કેા પિયે,
તેનો તાવ પળાય સઘ કર્કનો સાચું કહ્નું છું પ્રિયે! ૧૮

ગળો, સુંઠ, મોથ, ધમાસો, એ ચાર ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ તેમાંથી ચાર તોલા ઔષધનો સોગગણા પાણીમાં ક્વાથ કરી અષ્ટમાંશ બાકી રહે ત્યારે તેને વાતજ્વરવાળા રોગીને પાવો. એ જ પ્રમાણે પિત્તજ્વરમાં કરિયાતું, કકુ, મોથ, પિત્તપાપડો, અને ધમાસો; એ ઔષધોનો ક્વાથ આપવો, તથા સુંઠ, અરકુસીનાં પાંદડાં, મોથ, ધમાસો એ ઔષધોનો ક્વાથ કફજ્વરમાં આપવો.

વાતજ્વરનું પૂર્વરૂપ—બગાસાં આવે અને શરીરે કળતર થઈતે પછી તાવ આવે ત્યારે તે વાતજ્વર જાણવો.

લક્ષણ—નાડી ધડીમાં ઉતાવળી અને ધડીમાં ધીમી ચાલે, શરીરમાં કંપારી થાય, ગળું અને ઓઠ સૂકાઈ જાય, ઉંઘ ન આવે, હોંક ન આવે, શરીર લુપ્તું માલમ પડે, માથું દુખે, શરીરે કળતર થાય, મોઢું બેસ્ત્રાદ થઈ જાય, ઝાડો કબજ થાય, શળ મારે, પેટ ચઢે, બગાસાં આવે, એવાં એવાં થોડાં કે બધાંય ચિન્હ થાય

૧ ઉપરના શ્લોકમાં કહેલાજ ઔષધો આમાં છે. ક્વાથનો પ્રકાર અને પીવાનું માપ પણ તે પ્રમાણેજ સમજવું.

ત્યારે જાણવું કે, એ વાયુનો તાવ અથવા વાતજ્વર છે. એ લક્ષણોથી વાતજ્વર ઓળખીને ઉપર વાતજ્વર માટે કહેલાં ઔષધોનો ક્વાથ તેને આપવો. ઔષધ જીનાં કે સડી ગયેલાં હશે તો ગુણુ લાગશે નહિ માટે યનતા સુધી તાજાંમેળવવાં.

પિત્તજ્વરનું પૂર્વરૂપ—અણુગમો ને આંખે અગન બળવી.

લક્ષણુ—નાડી ઉતાવળો ચાલે, ઝાડો નરમ થાય અને ગળું, ઓઠ, મોઢું, નાક, એ જગોએ પાક થાય, પરસેવો થાય, લવરી થાય, મોઢું કડવું થાય, મૂર્છા થાય, દાહ (અગન) થાય, તરસ ધણી લાગે, ઝાડો, મૂત્ર અને આંખો પીળાં થાય, ભ્રમ થાય એવાં થોડાં કે બધાં ચિન્હથી પિત્તજ્વર ઓળખીને તેને માટે કહેલો ક્વાથ યોજવો.

કફજ્વરનું પૂર્વ રૂપ—શરીર ભારે ને ખાવાપર અરુચિ થાય.

લક્ષણુ—નાડી ભારે અને ધીમી ચાલે, શરીરે આળસ થાય, મોઢામાં ગળપણુ લાગે, પેસાત્મ ઝાડો તથા નેત્ર ધોળાં થાય, ભૂખ ન લાગે પણ જાણે ખાધેલું હોય તેના જેવી તૃપ્તિ રહે, શરીર ભારે થાય, ટાઠ બહુ વાય, ઉલટીના ઉછાળા આવે, અને વખતે ઉલટી થાય, રવાં ઉભાં થાય, ગિંધ બહુ આવે, નાક, કાન, વગેરે છિદ્ર સજ્જડ થઈ જાય, ઝાડો થોડો થાય, શરીરમાંથી ચીકણો પરસેવો નીકળે, જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય, શરીર ધણું ઉનું ન થાય, શરીર નરમ થઈ જાય, કોઈ પદાર્થ ઉપર રુચિ રહે નહિ, ઉધરસ થાય, એવાં એવાં બધાંય કે થોડાં ચિન્હ થાય તે ઉપરથી કફજ્વર જાણીને શ્લોકમાં કહેલો કફજ્વરનો ક્વાથ પીવા આપવો.

વાતજ્વર ઉપર ક્વાથ.

ઠક્ષીરકલશીમહૌષધકિરાતકામ્બોધર—

સ્થિરાવૃહતિકાદ્વ્યામૃતલતાત્રિકણ્ટૈઃ કૃતમ ।

કષાયકમમું પિષ્તપવનજજ્વરવ્યાકુલ:

પુમાન્ દશશતચ્છદચ્છદમદપ્રસહોચને ! ॥૧૯॥

ગજો, રિંગણિ બે, પીઠવણુ, શાલણુ શુંઠ, કિર્યાત;

ગોખરૂ, વાજો, મોથનો, વાતજ્વરહર ક્વાથ. ૧૯

વીરણુવાજો, પૃષ્ઠિપર્ણી (પીઠવણુ જેને ન્હાનો સમેરવો અથવા ગધી સમેરવો કહે છે તે), શુંઠ, કરિયાતુ, મોથ, શાલિપર્ણી (શાલવણુ—જેને સમેરવો કહે છે તે), રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ગજો, ગોખરૂ, એ ઔષધોને આખાં પાખાં કચરીને તેનો પાછળ કહ્વા પ્રમાણે (ગધી ઔષધિ સમાન લેઈ તેમાંથી ચાર તોલા ઔષધ સોળગણા પાણી સાથે માટીના વાસણમાં ઉકાળીને અષ્ટમાંશ શેષ રહે તે ગાળી લેઈ) ક્વાથ કરવો. કમળના પત્રનો મદ નાશ કરે એવાં નેત્રવાળી હે સ્ત્રી ! વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવથી પીડાતા પુરુષે એ ક્વાથ પીવો.

ક્વાથ કરતી વખતે વાસણને ઢાંકવું નહિ. લીલી વનસ્પતિ મળે તો તે વજનમાં બમણી લેવી. વર્ષ ઉપરાંતની જુની વનસ્પતિ લેવી નહિ. શાલિપર્ણી અને પૃષ્ઠિપર્ણી મળી આવતાં નથી તેને બદલે ઔષધપ્રતિનિધિમાં કહેલાં ઔષધ લેવાં. રીંગણીઓનાં મૂળ લેવાં. ગજોના વેલા લેવા. ગોખરૂ બોડા લેવા. ક્વાથ સવારમાં જ પીવો. બીજો દહાડે બીજું ચાર તોલા ઔષધ લેઈને તેનો ક્વાથ કરવો.

વાતજ્વરનો બીજો ઉપાય. (દષ્ટકૂટ)

પીયૂષલોકપાશ્ચાલીચરણાનાં કષાયક:

પીયમાનઃ પ્રિયે ! હન્તિ હનુમજનકજ્વરમ્ ॥ ૨૦॥

ગજો, પિપ્પળિમુળ, શુંઠનો કા'ઢો સેવે જેહ;

વાતજ્વરથી મુક્ત જન, સાથે યાશે તેહ. ૨૦

હે પ્રિયે ! ગળો, સુઠ, અને પીપરીમૂળના ગંઠોડાનો ક્વાથ પોવામાં આવે તો તે હનુમાનના પિતા વાયુથી ઉપજેલા જ્વરનો નાશ કરે.

આ શ્લોક દૃષ્ટકૃત જોવો છે. એવી રીતે કે પીયુષ—અમૃત, લોક—જગત્ અને પાશ્ચાલીચરણ—દ્રૌપદીના પગ—એનો ક્વાથ કાંઈ સંભવતો નથી, તેમ હનુમાનના જનક (પિતા) થી કાંઈ જ્વર ઉપજતો નથી માટે એ ન સમજાય તેવું છે, પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રના કાશ પ્રમાણે પીયુષ—ગળો, લોક—સુઠ, અને પાશ્ચાલીચરણ—પીપરીમૂળ તથા હનુમજ્જનક—વાતદોષ એવાં લક્ષણોવડે અર્થ કરવાથી શ્લોકાર્થ સંભવિત થાય છે.

ક્વાથ કરવા તથા પીવા વિષે આગળની સૂચના ધ્યાનમાં રાખવી.

વાતપિત્તજ્વર ઉપર 'પંચભદ્ર' ક્વાથ.

છિન્નોદ્ભવાપર્પટાવરિવાહભૂનિમ્બશુળીજનિતઃ કષાયઃ ।

સમીરપિત્તજ્વરજર્જરાણાં કરોતિ ભદ્રં સ્વલુ પશ્ચભદ્રઃ ॥૨૧॥

ગળો અને નાગરમોથ ભેળો, રેણું, કર્યાતું વળિ શંઠ મેલો;

ક્વાથ આ પંચકભદ્ર નામ, હે વાતપિત્તજ્વરથી વિરામ. ૨૧

ગળો, ઘાસિયો પિત્તપાપડો, મોથ, કરિયાતું, સુઠ, એ પાંચ ઔષધથી બનેલો 'પંચભદ્ર' નામે ક્વાથ, વાતપિત્તજ્વરથી જે ઘસાઈ ગયો હોય તેનું આરોગ્યરૂપ કલ્યાણ જરૂર કરે છે.

વાતપિત્તજ્વરનું લક્ષણ—કંઠ અને મુખમાં શોષ થાય, તરસ લાગે, દાહ, મૂર્છા, ઉલટી, અને ભ્રમ થાય, ઉંઘ ન આવે, આંખે અંધારા આવે, સાંધાઓમાં કળતર થાય, માથું દુખે, એ લક્ષણોવાળા તાવને વાતપિત્તજ્વર જાણવો.

પિત્તજ્વર ઉપર ક્વાથ.

एक एव खलु पैत्तिकज्वरं हन्ति पर्णटकृतः कषायकः ।

चन्दनोदकमहौषधान्वितश्चैत्तदा किमु पुनर्विचारणा ? ॥२२॥

એકલો જ પિત્તપાપડાતણો, ક્વાથ પિત્તજ્વરને હરે જનો;

સુંઠ, બિદક, રતાંજળી ભળે, કેમ પિત્તજ્વરને ન તે દળે ? ૨૨

એકલો પિત્તપાપડાનો જ ક્વાથ પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે; જો તેમાં રતાંજળી, વીરણવાળો અને સુંઠ ભળેલાં હોય તો પછી વિચાર જ શો કરવો ? અર્થાત્ તો નિશ્ચય પિત્તજ્વર નાશ પામે જ.

એકલા (ધાસિયા) પિત્તપાપડાનો અથવા પિત્તપાપડો, રતાંજળી, વીરણવાળો અને સુંઠ એમનો ક્વાથ પિત્તજ્વરને મટાડે છે. પિત્તજ્વરનું લક્ષણ ઉપર કહેલું છે.

પિત્તજ્વરનો બીજો ક્વાથ.

मृगमदविलसल्ललाटमध्ये ! मृगमदहारिणि ! लोचनद्वयेन ।

१मृगनृपतितनूदरश्चि ! पित्तज्वरमहह ! द्यति रैणवः कषायः ॥२३॥

મૃગમદ્યકિ ભાલ મધ્ય બ્રાજે, મૃગમદહારક દોચનો વિરાજે; :

મૃગપતિ સમ રમ્ય લંકવાળી, અહહ હરે જ્વરપિત્ત રેણુવારી. ૨૩

કસ્તુરીવડે જેના કપાળનો મધ્યભાગ શોભે છે એવી તથા બન્ને નેત્રવડે હરિણના ગર્વને હરનારી, અને સિંહના જેવા નાના પેટની શોભાવાળી હે સ્ત્રી ! (એકલા ધાસિયા) પિત્તપાપડાનો ક્વાથ પિત્તજ્વરને મટાડે છે, એ કેવું આશ્ચર્ય છે ! !

પિત્તજ્વરનો ક્વાથ-અંતર્લાપિકા.

मानं त्यज प्रेयसि ! मन्दवायुज्वल्ललासङ्घमनर्ध्यहारे ।

रेवातटं पश्य रमस्व वेणुकाणो यतोऽत्रास्ति निरस्तपांथः ॥२४॥

૧. 'મૃગનૃપતિતનૂદરસ્તિ!' એવો પણ પાઠ છે.

રે બહાલી ! શાંકરિતાણું તટ જો રૂપાળી,
બાયૂ વહે સરસ, રીસ વિસાર બાળી;
મા ધાર મૌન્ય રમ ચૂવતિ કો ન આહી,
તાકી તું જો તરુણું વેલિ રહી વિદાર્ઠ. ૨૪

હે પ્રિય સ્ત્રી ! રીસ છોડી દે અને અમૂલ્ય હાર ધારણ કરનારી હે સ્ત્રી ! ધીમા પવનથી શોભતી વેલીઓના સમુદાયવાળો આ નર્મદાનો કિનારો જો અને મારી સાથે રમ; કેમકે અહીં વાંસમાંથી થતો શબ્દ માત્ર સાંભળવામાં આવે છે તે એવું સૂચવે છે કે, અહીં કોઈ મુસાફર જતો આવતો નથી.

આ શ્લોકમાંનો પહેલો તથા છેલ્લો અક્ષર લેખને વાંચવાથી “માયુજ્વરે રેણુકાય” એવું વાક્ય નીકળે છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે, ‘પિત્તજ્વરમાં (ધાસિયા) પિત્તપાપડાનો ક્વાથ આપવો. એ રીતે કવિએ એક જ શ્લોકમાં માનવિપ્રલંભત્રંગાર, ઔષધિકથન તથા અંતર્લાપિકાની યુક્તિ કરી છે.

તેવી જ રીતે ગુજરાતી ભાષાંતરમાં રેણુ એટલે ધાસીઓ પિત્તપાપડો, વારી એટલે ક્વાથ અને માયુ-તાવે એટલે પિત્તજ્વરમાં અર્થાત્ પિત્તજ્વર ઉપર ધાસીયા પિત્તપાપડાનો ક્વાથ આપવો એવી મતલબ છે.

એ જ ઔષધનું બીજે પ્રકારે કથન.

૧ આરોગ્યલક્ષ્મીરૂપયાતિ પિત્તજ્વરાતુરં રેણુકષાયભાજમ્ ।

માં ત્વં યથા રત્નકલે ! સ્મરાર્તા કૃતપ્રકોપપ્રશમા સર્ણીભિઃ ॥૨૬॥

પિત્તજ્વરે સલિલ રેણુતણું ભનશે,

આરોગ્ય લક્ષ્મિ હટ તેનિ સમીપ નશે;

૧. આ શ્લોક કેટલીક પ્રતોમાં નથી.

છાડાવતાં સખિવડે જ્યમ રીશ તારી,

તું આવતી મદન પીડિત ! પાસ મા'રી. ૨૫

હે રત્નકળા ! તારી સખીઓની મારફત જ્યારે હું તારી રીસ તળવું છું ત્યારે કામથી પીડિત થયેલી તું જેમ મારી પાસે આવે છે; તે જ પ્રમાણે (ખડસળિયા) પિત્તપાપડાના ક્વાથનું સેવન કરનાર પિત્તજ્વરથી પીડિત થયેલા માણસ પાસે આરોગ્યલક્ષ્મી (તંદુરસ્તીરૂપી દોલત અથવા નીરોગીપણા સંબંધી શોભા) આવે છે.

આ શ્લોકમાં પણ સંભોગશૃંગારના વર્ણનરૂપ ઉપમાનથી પિત્તજ્વરવાળા રોગીને ખડસળિયા પિત્તપાપડાનો ક્વાથ આપવાનું કહેલું છે.

ઉપદ્રવયુક્ત પિત્તજ્વરનો ક્વાથ.

દ્રાક્ષાપર્પટરાજવૃક્ષકટુકામુસ્તાભયાનાં જલં

મૂર્છાશોષનિદાઘતૃટ્પ્રલપનબ્રાન્ત્યાઘ્યપિત્તજ્વરે ।

દુઃસ્પર્શપ્રમદાકિરાતકટુકાસિંહાસ્યરેણુદ્ભવઃ

ક્વાથઃ શર્કરયાન્વિતો હરતિ તૃટ્દાહાસ્યપિત્તજ્વરાન્ ॥૨૬॥

ગર્માળો, કડુ, મોથ, દ્રાક્ષ, હરડે ને રેણુના ક્વાથથી,

મૂર્છા, શોષ, તૃષ્ણા, તનખખ, લવરી, બ્રાંતી જશે વેગથી;

કર્યાતું, કડુ, વીખ, અર્કુસિ, ધમાસો, રેણુના ક્વાથને,

પીતાં સાકરશું તજે તરસને પિત્તજ્વરો દાહને. ૨૬

દ્રાક્ષ, ખડસળિયો પિત્તપાપડો, ગરમાળો, કડુ, મોથ અને હરડેનો ક્વાથ, મૂર્છા, શોષ, દાહ, તરસ, લવરી, અને બ્રાંતિયુક્ત પિત્તજ્વરમાં પીવાને આપવો. તેમ જ ધમાસો, અતિવિખની કળી, કરિયાતુ, કડુ, અરકુસી, પિત્તપાપડો, એ ઔષધોનો ક્વાથ સાકર સહિત રોગીને પાવાથી તરસ, દાહ અને રક્તપિત્ત (નાક, મુખ

વિગેરે દારથી લોહી પડવાના ઉપદ્રવને રક્તપિત્ત કહે છે) સહિત પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે.

દ્રાક્ષ કાળી લેવી; ગરમાળાની સીંગેના કકડા કરીને અથવા તેને ભાગી નાખીને ક્વાથમાં નાખવી; કકુ વાહાણુવટી લેવું; હરડે મોટી લેવી; અતિવિખની કળી લેતાં સાવચેતી રાખવી કે તેને બદલે વછનાગ ન આવે. ‘પ્રમદા’ રાખ્દનો અર્થ ફેટલાક વૈદો ‘કાંગ’ કહે છે પણ તે અર્થ આ જગોએ ન કરવો એમ વૃદ્ધ વૈદોનું કહેવું છે. અરકુસીની છાલ અથવા પાનાં લેવાં. આ શ્લોકમાં પિત્તજ્વરનાં બે ઔષધ બતાવ્યાં છે. એક દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ અને બીજો ધમાસાદિ ક્વાથ. ક્વાથ કરવાનો તથા પીવાની માત્રાનો વિધિ પાછળ કહેલો છે. ધમાસાદિ ક્વાથમાં સાકર નાંખીને તે પીવાનો કહેલો છે માટે ક્વાથમાં સાકર નાંખવાનો નિયમ બતાવીએ છીએ: વાયુના રોગના ક્વાથમાં સાકર નાંખવી હોય તો ક્વાથથી ચોથે ભાગે નાખવી, પિત્તના રોગના ક્વાથમાં આઠમે ભાગે અને કફના રોગના ક્વાથમાં સોળમે ભાગે નાખવી. અહીં પિત્તજ્વરનો ક્વાથ છે માટે આઠ તોલા ક્વાથમાં (આઠમે ભાગે) એક તોલો સાકર નાંખીને તે ક્વાથ પીવો.

પિત્તજ્વરનો બીજો ક્વાથ.

अहो किमर्थं बहवः कषायाः पराशराद्यैर्मुनिभिः प्रदिष्टाः ।

छिन्नाभयापर्पटतोयपानात् पित्तज्वरः किं न सरीसरीति ? ॥२७॥

અરે બતાવ્યા બહુ ક્વાથ શાંને, પારાશરાદિ અસલી મુનીએ;

હુડે, ગળો, રેણુ ક્વાથ પીતાં, જશો ન પિત્તજ્વરની શું ચિન્તા ? ૨૭

અમને આશ્ચર્ય લાગે છે કે પરાશર વગેરે વૈદ્યાચાર્યોએ ઘણાક ક્વાથ શું કરવા બતાવ્યા છે ? હરડે, ગળો અને ખડસળિયા

પિત્તપાપડાનો ક્વાથ પીવાથી પિત્તજ્વર શું નથી ભાગી જતો ?
અર્થાત્ ભાગી જ જાય છે. પિત્તજ્વરવાળાએ ગળો, હરડે, અને
ખડમણિયા પિત્તપાપડાનો ક્વાથ પીવો એ તાત્પર્ય છે. અહીં અને
બીજે ઠેકાણે પણ જ્યાં ગળો લેવાની કહિ હોય ત્યાં થોર ખરસાંડી
વગેરે ઝાડ ઉપર પથરાયલી ગળો ન લેતાં લીંબડો, આંબલી, વગેરે
ઉપરની લેવી. લીંબડા ઉપરની ગળો સારી ગણાય છે.

દાહજ્વર ઉપર 'પડંગ' ક્વાથ.

जलजलजलवाहरेणुविश्वौषधशिशिरैः सहितं षडङ्गमेतत् ।

सपदि सुखकरं सदा सदाहज्वरतृषि योज्यमिदं नवज्वरेऽपि ॥२८॥^૧

શશિમુખિ, શુંક, મોથ, ભુગ્મવાળો,
વળિ પિતપર્પટ રક્ત ચન્દનાળો;
જ્યમ હિમજળ તર્પને હણે છે,
ત્યમ સહુ તાવ ક્વાથ આ હરે છે. ૨૮

૧. એ જ શ્લોકનું બીજે પ્રકારે કથન.

जलजलजलवाहरेणुविश्वौषधशिशिरैः सहितं षडङ्गमेतत् ।

शृतहिममिवगाङ्गाम्बुतृष्णाज्वरशमनं खलु पीतमाशु कुर्यात् ॥

કાળો વાળો, વીરણવાળો, મોથ, ખડસળિયો પિત્તપાપડો, શુંક,
રતાંજળી, એ સર્વે મળીને જે પડંગ થાય છે તેને ઉકાળીને ઠંડુ પાડી પીધું
હોય તો તે ગંગાજળની પેઠે તરસ યુક્ત જ્વરને નિશ્ચય તત્કાળ શમાવે છે.

એ જ ઔષધનું ત્રીજે પ્રકારે કથન.

पयः शुण्ठी पयः शीतं पयो रेणु पयोमुचं ।

षडङ्गं शृतशीतं स्यात्सद्यस्तृष्णा विनाशनम् ॥

શુંક, ઘોળો વાળો, રતાંજળી, કાળો વાળો, ખડસળિયો પિત્તપાપડો,
મોથ, એ પડંગને ઉકાળીને તેનું ઠંડું પાડેલું પાણી (પીવાથી) તત્કાળ તરસને
વિનાશ કરે છે.

કાળાવાળો, ઘોળો વાળો (વીરણવાળો), મોથ, ખડસળિયો પિત્તપાપડો, સુંઠ, રતાંજળી, એ સઘળું સમાન ભાગે લેધને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથને 'ષડંગ' ક્વાથ કહે છે. એ ષડંગ ક્વાથ તત્કાળ સુખ કરનારો છે માટે એને તરસ સહિત દાહજ્વરમાં તેમ નવા આવેલા તાવમાં પણ ચોળવો—રોગીને પાવો.

દાહજ્વરની તૃષામાં એ વિશેષે કરીને પીવા જેવો છે. વાળો વગેરે છ ઔષધ એમાં છે માટે એને છ અંગવાળો 'ષડંગ' ક્વાથ કહે છે. ચાર તોલા ઔષધનો ક્વાથની વિધિ પ્રમાણે ક્વાથ કરીને તેને ઠંડો પાડીને રોગીને પીવા આપવો. ફેટલાક વૈદ્યો એમ પણ કહે છે કે, ચાર તોલા ઔષધ લેધને તેને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉકાળીને તેમાંથી અર્ધું પાણી રહે ત્યારે તેને ઠંડું પાડી દાહજ્વર-વાળાને જ્યારે જ્યારે તરસ લાગે ત્યારે પીવા આપવું.

પિત્તકફજ્વર ઉપર ક્વાથ.

લોહિતચન્દનપદ્મકધાન્યચ્છિન્નરુદ્ધાપિચુમન્દકષાયઃ ।

પિત્તકફજ્વરદાહપિપાસાવાન્તિવિનાશહુતાશકરઃ સ્વાત્ ॥૨૯॥

નિમ્બ, રતાંજળી, પદ્મક, ધાણા, છિન્નરુદ્ધા જલ પાનથિ શાણા;

પિત્તકફજ્વર દાહ શમારો, વાંતિ જશે જઠરાગ્નિ પ્રકાશે. ૨૯

રતાંજળી, પદ્મકાષ્ઠ, ધાણા, ગળો, લીંબડાની અંતરછાલ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેધને તેનો ક્વાથ કર્યો હોય તો તે પિત્તકફજ્વર, દાહ, તરસ, ઉલટી, એ સહુનો નાશ કરે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે.

પિત્તકફજ્વરનું લક્ષણ—ટાઢ વાય, દાહ, ઘેન, મૂર્છા, ખાંસી, અને અન્ન ઉપર અશ્ચિ થાય, તરસ ઘણી લાગે, મોઢું

ચીકણું અને કડવું થઈ જાય, એ વગેરે લક્ષણોથી જાણવું કે, એ તાવ પિત્ત તથા કફ એ દોષ એકઠા મળવાથી થયો છે.

દાહજ્વર ઉપર લેપ.

સહસ્રધૌતેન ઘૃતેન ૧દિગ્ધદેહસ્ય દાહઃ કૃશતાં વિભર્તિ ।

અન્યાઙ્ગનાસક્લમસાદરસ્ય સ્વીયેષુ દારેષુ યથામિલાષઃ ॥૩૦॥

હજારવેળા જળથી ઘિ ધોશો, ચોળી શરીરે જ્વરદાહ ખોશો;

પરસ્પરેશું લમ્પટકેરિ જેમ, ઘટે સ્વનારીપ્રતિ પ્રીતિ તેમ. ૩૦

જેમ પરસ્પરેશો સંગમ કરવામાં પ્રીતિવાળા પુરૂષની ઇચ્છા પોતાની સ્ત્રી ઉપરથી કમી થઈ જાય છે તેમ, હજારવાર ઘોઝેલું ઘી જેના શરીરને ચોળ્યું હોય તેનો દાહ પણ કમી થઈ જાય છે.

ખીજે ઉપાય.

તૃદ્દાહમોહાઃ પ્રશમં પ્રયાન્તિ નિમ્બપ્રવાલોત્થિતફેનલેપાત્ ।

યથા નરાણાં ધનિનાં ધનानि समागमाद्वारविलासिनांनाम् ॥૩૧॥

દાહ, તૃષ્ણા, મોહ, શમે સમૂળો, જે નિમ્બપત્રોત્થળું શીણ ચોળો,

વારાંગના સંગતિથીજ જેમ, નાસે ધનીનું ધન ઝડાલિ ! તેમ. ૩૧

જેમ વારાંગનાઓના સમાગમથી ધનવાન પુરૂષોનાં ધન નાશ પામે છે તેમ, લીંબડાની કુંપળોને પાણીમાં વલોવીને તેનું શીણ શરીરે ચોળવાથી તરસ, દાહ અને મોહ, એ પિત્તજ્વરના ઉપદ્રવો શમી જાય છે—નાશ પામે છે.

પિત્તજ્વર ઉપર ક્વાથ.

૨દ્રાક્ષારગ્ધયોઃ ક્વાથઃ પીતઃ પિત્તજ્વરાપહઃ ।

પર્પટાઢદામૃતાતિક્કાયુક્તશ્વેત્કિ સુધા તતઃ ॥૩૨॥

૧. 'દિગ્ધદેહસ્ય દાહઃ' ને બદલે કર્તુરભ્યઙ્ગમોષઃ' એવો પણ પાઠ છે. અર્થ એકજ છે. ૨. આ શ્લોક કેટલીક પ્રતોમાં નથી.

દ્રાક્ષ ને ગરમાળાનો, કાઢો પિત્તજ્વરો હરે;
ગળો, પર્પટ, કફ, મોથા ભેળે, અમૃત શું કરે? ૩૨

દ્રાક્ષ અને ગરમાળાનો ક્વાથ પીધો હોય તો તે પિત્તજ્વરને દૂર કરનારો છે; પછી તે ક્વાથ ને પિત્તપાપડો, મોથ, ગળો અને કકુ, એ ઔષધોથી યુક્ત હોય તો પછી અમૃત પણ શો ગુણ કરનારું હતું? અર્થાત્ દ્રાક્ષ, ગરમાળો, ખડસળિયો પિત્તપાપડો, મોથ, ગળો અને કકુ એ સર્વનો ક્વાથ પિત્તજ્વરવાળાને અમૃત જેવો ગુણ આપે છે.

પિત્તજ્વર છતવાનો ઉપાય.

અમલૈઃ કમલૈરથાનિલૈરલસૈઃ પુષ્પરજઃ સમન્વિતૈઃ ।
જલકેલિકથાકુતૂહલૈરપિ પિત્તજ્વરજા રુજો જયેત્ ॥૩૩॥

શુભ પંકજ પેખવાયકા, વળિ સુગન્ધિત મન્દ વાયુથી;
જલકેલિ, કથા, કુતૂહલે, નહિ પિત્તજ્વર વ્યાધિયાં નિતે. ૩૩

નિર્મળ કમળોનો સ્પર્શ કરવાથી કે તેને ખીલેલાં જેવાથી પુષ્પના પરાગસહિત (સુગંધી) મંદ વાયુના સ્પર્શથી, જળક્રીડા કરવાથી અથવા કુવારા વગેરે જળની રમતો જેવાથી, મનોરંજક કથાઓ સાંભળવાથી, કૌતુક જેવાથી કે, સાંભળવાથી,—એ સધળાં વડે પણ પિત્તજ્વરના ઉપદ્રવોને છતી શકાય છે—મટાડી શકાય છે.

દાહનો ઉપાય.

શ્રીલ્પ્લવમણ્ડિતકલેવરવહ્નરીણાં
મુક્તાફલાકુલ^૧વિશાલકુચસ્થલીનામ્ ।
વૈદગ્ધ્યમુગ્ધવચસાં સ્તવિલાસિનીના—
માલિક્કનં સકલદાહમપાકરોતિ ॥૩૪॥

૧. કોઈ પ્રતમાં 'વિલોહ' (ચપળ) છે.

છે ચર્ચિયાં શરિર ચંદનથી જ જેનાં,
 મોતીભર્યાં ચપળ છે સ્તનયુગ્મ જેનાં;
 ચાતુર્ય મોહભરિ વાણિ વદંતિ બાળા,
 આલિંગતાં દુર થશે સહુ તાપજવાળા. ૩૪

ચંદનવડે જેમની શરીરરૂપી વેણી અલંકૃત છે તથા મોતીના હારવડે જેની વિશાળ કુચસ્થલી (છાતી) ભરેલી છે, તેમ જ મોત્રવાની ચતુરાધવડે જેનાં વચન મોહ ઉપજાવે એવાં છે, એવી સુંદર તરૂણીઓનાં આલિંગન સધળા દાહને રૂઝે છે.

દાહનો ખીજો ઉપાય.

શય્યા પલ્લવપદ્મપત્રરચિતા વાસો વયસ્યૈઃ સમં
 ૧કાન્તારે કુસુમસ્ફુરત્તરુવરે વીણાન્વિતં ગાયનમ્ ।
 આલાષાશ્ચ શુકાલિકોકિલકૃતાઃ કાન્તાશ્ચ કાન્તાકથા
 વાતાશ્ચામલવાલજવ્યજનજા દાઘં નિરાકુર્વતે ॥૩૫॥

શય્યા પલ્લવ પદ્મપત્રચિ રચી કે મિત્ર સાથે વસે,
 કે ખીલ્યા તરુયુક્ત રમ્ય વનમાં વાપીજલો પેખતે;
 મેના પોપટના મધૂર સુરથી કે ંહાલિ વાતો થકી,
 કે પંખા ખસનાતણો સમિર એ દાહો સમાવે નકી. ૩૫

કમળના કોમળ પત્રથી રચેલી શય્યા, સમાન વયના મિત્રોની સાથે નિવાસ, પુષ્પથી શોભાયમાન ઉત્તમ વૃક્ષોવાળા વનમાં વીણા લેધને કરેલું ગાયન, તથા ત્યાં પોપટ, ભમરા અને કોયલના

૧. શ્લોકમાંના ખીજા ચરણને ઠામે “કાન્તારે કુસુમસ્ફુરત્તરુવરે વાપીજલાલોકનમ્” એવો પણ પાઠ છે. તેનો અર્થ એમ થાય કે “પુષ્પથી શોભાયમાન ઉત્તમ વૃક્ષોવાળા વનમાં બાંધેલાં તળાવનાં જળને જેતા ખેસવું.”

આલાપ, મનોહર સ્ત્રીઓ, સ્ત્રીઓ સંબંધી કથાઓ અથવા મનોહર કથાઓ, તથા નિર્મળ વીરણવાળાના વીંજણાર્થી નાખેલા વાયુ, એ સર્વ દાહને દૂર કરે છે.

દાહ માટે લેપ.

અયિ નિતમ્બિનિ ! ગાયનલાલસે ! મધુરવાણિનિ ! કામમદાલસે !

૧વપુષિ દાહવતાં વિહિતં દિતં હિમહિમાંશુજલૈરનુલેપનમ્ ॥૩૬॥

અયિ નિતંબિનિ ! ગાયનલાલસે ! મધુરભાષણિ ! કામમદાલસે !

સુખડ, કપૂર, દિરણુ, લેપથી, શરિર દાહ શમાય જરૂરથી. ૩૬

હે વખાણવા યોગ્ય નિતંબવાળી ! હે ગાવામાં પ્રીતિવાળી ! હે મધુર વચન બોલનારી ! અને કામ સંબંધી મદવડે અતિ આગસ વાળી હે સ્ત્રી ! જે પુરૂષોને શરીરે દાહ થયો હોય તેમને શરીરે સુખડનું ચંદન, કપૂર અને વીરણવાળો, એ સર્વનું લેપન કરવું તે હિતકર છે.

લેપ કરવા માટે ત્રણે ઔષધીઓ સમાન લેવી તથા ઠંડા જળમાં ઘસીને તેનો શરીરે લેપ કરવો. લેપ કરતાં વધેલો ભાગ સુકાઈ ગયો હોય તો તેને પાણીમાં પલાળીને ફરીને ઉપયોગમાં લેવો નહિ.

દાહવાળાને સૂવાની જગા.

શુભ્રાભ્રવિભ્રમધરે શશાઙ્કકરચન્દરે ।

ચન્દનૈશ્ચર્ચિતે હમ્યૈ સ્વાપસ્તાપમપોહતિ ॥૩૭॥

૧ આ શ્લોકના ત્રીજા ચરણને ઠેકાણે ' હરતિ દાહમઘર્મકરાતને ! ' હે ચંદ્રમુખિ ! (ચંદન, કપૂર અને વાળાનું લેપન) દાહને હરે છે એવો પણ પાઠ છે.

શુભ્ર અભ્ર સમ શોભતી, ચન્દ્રકિરણથી ચારુ;
ચન્દન લીપિ અગાશમાં, શયન તાપ હરનારું. ૩૭.

ઘોળાં વાદળાંના જેવી શોભાને ધારણ કરનારાં અથવા જેને
જોઈને ઘોળાં વાદળાંનો ભ્રમ થાય એવા ચંદ્રના કિરણો સમાન
સુંદર અથવા ચંદ્રકિરણવડે શોભાયમાન તથા ચંદનથી ચર્ચિત
અર્થાત્ સુવાસિત હવેલીમાં સુઈ રહેવાથી દાહ દૂર થાય છે.

અંતર્દાહ ઉપર હિમ.

यदि पर्युषितं धान्यसलिलं सितया सह ।
प्रभातसमये पीतमन्तर्दाहं विनाशयेत् ॥૩૮॥

પલાળિ ધાણા પાણિમાં, ધરો અગાસા માંહિ;
પિતાં પ્રભાતે સાકરે, જરો અન્તર્દાહ. ૩૮

જો રાત્રે પાણીમાં ધાણાને પલાળી રાખીને તે પાણી સવારમાં
સાકર સાથે પીવામાં આવે તો અંતર્દાહ (છાતીમાં અગન બગતી
હોય તે) મટાડે છે.

આ પાણી તે ધાણાનો હિમ કહેવાય છે. ચાર તોલા ઔષધ
લાવીને તેને સારી પેઠે કચરીને ચોવીસ તોલા પાણીમાં રાત્રે માટીના
વાસણમાં (ખુદ્દી જગામાં તેમાં કાંઈ જીવજંતુ ન પડે તેવી રીતે
કપડાથી મોઢું ઢાંકી) પલાળી મૂકવી. સવારે ગાળી લેઈ તેમાંથી
આઠ તોલા પીવી. એ જ રીતે ધાણા પણ આશરે દોઢ તોલો
લેઈને તેને જગણા પાણીમાં પલાળી તેમાં, ક્વાથવિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે
(વાતરોગ હોય તો ચોથે ભાગે-એ તોલા, પિત્તરોગ હોય તો
આઠમે ભાગે-એક તોલો અને કફરોગ હોય તો સોળમે ભાગે
૧૧ તોલો) સાકર નાખીને પીવું.

કામપિત્તજ્વરમાં કરવાનો ઉપાય.

પિત્તજ્વરે કિં રસફાન્ડલેપૈઃ કિં વા કષાયૈરમૃતેન કિં વા ।

પેયં પ્રિયાયા મુખમેકમેવ લોલિમ્બરાજેન સદાનુભૂતમ્ ॥૩૯॥

પિત્તજ્વરે શા રસ લેપ ફાંટ, કાઢો અને અમૃતનું શું કામ ?

પીવું પ્રિયાનું મુખપાન એક, લોલિમ્બરાજે જ સદા પ્રમાણ્યું. ૩૯

પિત્તજ્વરમાં રસ, ફાંટ, લેપ, ક્વાથ અને અમૃતનો પણ શો ઉપયોગ છે ? (ત્યારે શું કરવું તો), લોલિમ્બરાજે જેનો સદા અનુભવ કરેલો છે એવું પ્રિયાના મુખનું જ માત્ર પાન કરવું. અર્થાત્ સુખનાદિ વિલાસ કરવા.

આ ઉપાય કામથી ઉત્તન થયેલા પિત્તજ્વરનો છે; બીજા હેતુથી થયેલા પિત્તજ્વરમાં આ ઉપાય કામનો નથી.

એ જ ઉપાયનું બીજે પ્રકારે કથન.

પ્રાણપ્રેયસિ! મા પિબન્તુ પુરુષાઃ પિત્તજ્વરવ્યાકુલા

નાનાવલ્લિજલં વિલમ્બિતફલં પાને વિષાદપ્રદમ્ ।

તત્તૈઃ કિં ક્રિયતાં ચિકિત્સકપતે! મુગ્ધે! સુખં સેવ્યતાં

સદ્યસ્તાપહરઃ સુધાધિકતરઃ કાંતાધરઃ કેવલમ્ ॥૪૦॥

પ્રાણુપ્યારિ પિયો ન રોગિ પુરુષો પિત્તજ્વરે જે તપ્યા,

વેલાના રસ જે વિલમ્બિત ફળે, આપે પિતાં જે વ્યથા;

ત્યારે વૈદ્યશિરોમણિ ! શું કરવું ? વહાલી સુખે સેવજે,

કાન્તાનો અતિમિષ્ટ જે અધર તે, છે નિત્ય ને જે ભજ્યો. ૪૦

પ્રાણુ સમાન વહાલી હે સ્ત્રી ! જે પુરુષો પિત્તજ્વરથી પીડાયેલા હોય તેમણે ભાતભાતની વેલીઓ (અર્થાત્ વનસ્પતિઓ) ના ક્વાથ, જે ઘણી મુદતે ફાયદો આપે છે તથા પીતાં ઘણું કષ્ટ આપે છે, તે પીવા નહિ. (સ્ત્રી કહે છે કે) હે વૈદ્યનાથ ! ત્યારે

તેમણે શું કરવું ? (પતિ કહે છે કે) હે મુગ્ધે ! તાપને તરત જ મટાડનારો અને અમૃત કરતાં પણ અધિક સ્વાદવાળો સ્ત્રીનો અધર (નીચલો ઓઠ) માત્ર તેમણે સુખેથી સેવવો.

કામજ્વરનો ઉપાય.

૧ કાન્તાકટાક્ષદર્શનાં વદ વૈદ્ય ! કિમૌષધમ્ ।

દૃઢમાલિન્ગનં પથ્યં ક્વાથશ્ચાધરચુમ્બનમ્ ॥૪૧॥

કાન્તા કટાક્ષથી બળ્યો, ઔષધ શું વદ વૈદ્ય

દૃઢ આલિંગન પથ્ય ને અધરનું ચુંબન ક્વાથ. ૪૧

હે વૈદ્ય ! જે પુરુષો સુંદર સ્ત્રીઓના કટાક્ષવડે દગ્ધ થયા હોય, અર્થાત્ જેમને કામજ્વર સંબંધી દાહ થયો હોય તેમણે શું ઔષધ કરવું તે કહો ? (વૈદ્ય ઉત્તર આપે છે કે) સ્ત્રીને દૃઢ આલિંગન કરવું એ પથ્ય અને તેના અધરોટનું ચુંબન એ ક્વાથ જાણવો. મતલબ કે, જ્વરનો હેતુ દૂર કરવો એ એનો ઉપાય છે.

કામજ્વરનો બીજો ઉપાય.

અતનુજ્વરપીડિતાસિ બાલે ! તવ સૌખ્યાય મતો મમોપવાસઃ !

રસમર્પય વૈદ્યનાથ ! નાહં ભવદાવેદિતલક્ષ્ણે સમર્થા ॥૪૨॥

પિડાઈ કામજ્વરથી તું બાલો, થશે સુખી જો વસું પાસ તારા;

આનંદ આપો વસિ વૈદ્યનાથ, આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ના કરાય. ૪૨

બીજો અર્થ.

પિડાઈ ભારે જ્વરથી તું બાલો, સુખી તું થાયે ઉપવાસ પાળે;

તો વૈદ્યનાથ રસ કોઈ આપો, ભૂખ્યાં ન મારાથી રહી શકાય.

૧. આ શ્લોક કટલીક પ્રતોમાં છે માટે લીધો છે; સંસ્કૃત ટીકાકારે તે ટીકામાં ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે.

હે સ્ત્રી ! તું કામજ્વરથી પીડાયેલી છે માટે હું જે તારા સમીપમાં વસું તો તેથી તને સુખ થશે એમ માઈં ધારવું છે. સ્ત્રી—ત્યારે તો હે વૈદ્યનાથ ! આપના સમાગમનો આનંદ આપો, કેમકે, આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાને હું સમર્થ નથી.

બીજો અર્થ—હે સ્ત્રી ! તું ભારે તાવથી પીડાયેલી છે, માટે તું ઉપવાસ કરે તો તને સુખ થાય એમ માઈં ધારવું છે. સ્ત્રી—હે વૈદ્યનાથ ! ‘વિશ્વતાપહરણ’ વગેરે ક્રોધ રસ આપો. કેમકે, આપે જે ઉપવાસ કરવાની મને આજ્ઞા કરી તે કરવાને હું અશક્ત છું.

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ક્વાથ.

પञ्चमूल्यमृतामुस्ताविश्वाभूनिम्बसाधितः ।

कषायः शमयत्याशु वायुमायुमवं ज्वरम् ॥૪૩॥

સપ્તપંચમુલ, શુંઠિકા, ગળો, મોથ કરિયાત;

કાઢો એ પીધા થકી, વાતપિત્તજ્વર નય. ૪૩

પંચમૂલ, ગળો, મોથ, સુંઠ, કરિયાતું, એ ઔષધોથી તૈયાર કરેલો ક્વાથ વાતપિત્તજ્વરને તત્કાળ શમાવે છે.

૧શાલિપર્ણી (જેને સમેરવો કહે છે), ૨પૃષ્ઠિપર્ણી (જેને નાનો સમેરવો કહે છે.) રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ગોખરૂં, એ પાંચના મૂળનું ‘પંચમૂળ’ એવું નામ છે. માટે જ્યાં જ્યાં ‘પંચમૂળ’ કહેવામાં આવે ત્યાં ત્યાં એ પાંચ લેવાં. ક્વાથમાં કહેલી નવે વનસ્પતિઓ સમાન લેઈને તેમાંથી ચાર તોલાનો ક્વાથ સોળગણા પાણીમાં કરી અષ્ટમાંશ શેષ રાખી પીવું.

કર્કજ્વરમાં અવલેહ.

भृङ्गीकणाकट्फलपौष्कराणां क्षौद्रान्वितानां विहितोऽवलेहः ।

आसेन कासेन युतं बलास ज्वरं जयेदन्न न कापि शङ्का ॥૪૪॥

૧. જંગલી ગંગરનાં મૂળ અને (૨) કાસનામૂળ, એમ કેટલાક વૈદ્યોનું કહેવું છે.

હ્યો કાકડાસીંગ, અનીલમાર, પીપેર ને કટફળ એહ ચાર;
કફળવરો જે સહખાંસિ શ્વાસ, જરૂર જશે ન થવું નિરાશ. ૪૪

કાકડાસીંગ, પીપર, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, એ ચાર ઔષધીઓનું
ખારીક ચૂર્ણ કરીને તેમાં મધ નાખીને તેનું ચાટણુ કર્યું હોય તો
તે શ્વાસ અને ખાંસી યુક્ત કફળવરનો નાશ કરે છે; એમાં કાંઈ
પણ સંશય રાખવો નહિ.

શ્લોકમાં કહેલાં ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેના વસ્ત્રગાળ
કરેલા એક તોલા ચૂર્ણમાં જે તોલા મધ મેળવીને સવારમાં ચાટી
જવું. એ રીતે કફળવર મટતા સુધી નિત્ય ચાટવું.

તાવ અને શ્વાસવાળાને રુચિકર ઉપાય.

માર્ગ્ગીગુહ્ચીવનદારુસિંહી શુળ્ઠીકળાપુષ્કરજઃ કષાયઃ ।

જ્વરં નિહન્તિ શ્વસનં ક્ષિણોતિ ક્ષુધાં કરોતિ પ્રરુચિં તનોતિ ॥૪૫॥

શુંડી, ગળો, પીપર, મોથ, દાર, ભારંગ, એરંડજડોજ ધાર;
દૈ રિંગણીને કરિ કવાથ પાયે, જયે જ્વર શ્વાસ ક્ષુધા પ્રકાશે. ૪૫

ભારંગ, ગળો, મોથ, દેવદાર, રીંગણી, શુંડ, પીપર, અને
પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ ચાર તોલા ઔષધનો
કવાથ એસઠ તોલા પાણીમાં કરી આઠ તોલા રહે ત્યારે ગાળી
લેઈ પીવો. એ કવાથ તાવનો નાશ કરે છે, શ્વાસનો ક્ષય કરે છે,
ભૂખ ઉત્પન્ન કરે છે અને રુચી વધારે છે.

મોંની કડવાસ કાઢનાર ઉપાય.

મમ દ્વયં વિસ્મયમાતનોતિ તિક્તાકષાયો મુલ્લતિક્તાપ્નઃ ।

નિર્પીડિતોરોજસરોજકોશા યોષા પ્રમોદં પ્રચુરં પ્રયાતિ ॥૪૬॥

દે છે મને વિશ્મય વાત આ જે, કાઠો કફનો કટુતા પળાવે;
પીડૂં પ્રિયાનાં સ્તન જેમ જેમ, પામે કૃશાંગિ મુદ્દ તેમ તેમ. ૪૬

એ વાતો મને આશ્ચર્ય પમાડે છે; એક તો એ કે, કકુનો ક્વાથ પીવાથી મોઢાની કડવાસનો નાશ થાય છે (એટલે મુખનો કડવાસ મટાડવાને મુખને કડવું કરવું) તે, તથા બીજું,—સ્તન રૂપી કમળના દોડાનું પીડન કરવાથી સ્ત્રી વધારે આનંદ પામે છે (કોઈ પણ અંગનું પીડન કરવાથી દુઃખ થવું જોઈએ તેને બદલે અહીં સ્ત્રીને સુખ થાય છે) તે.

પિત્તજ્વરવાળાનું મુખ કડવું થઈ જાય છે, માટે એ તોલા કકુનો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથ એ તોલા પીવો.

વાતકફમાં કટફલાદિ ક્વાથ.

ક્વાથ : કટ્ફલકટૃણાઠ્ઠદધનિકાશૃઙ્ગયુગ્મગન્ધાભયા—

માર્ઙ્ગીપર્પટવિશ્વદેવતરુજો બાલ્હીકમધ્વન્વિતઃ ।

કાસશ્વાસમુસ્વામયજ્વરચ્છેષ્મપ્રકોપં હરેત્

તદ્વત્કોમલકણ્ઠિ! કણ્ઠજનિતાં પીઢાં ચ જેજીયતે ॥૪૭॥

ધાણા, રોહિસ, મોથ, કાયફળ, હરડે, શુંઠ, રેણું અને

ભારંગી, વજ, કાકડાસીંગ તથા દારૂતણો ક્વાથ જે;

પીતાં હિંગ મધુ વિમિશ્ર હરશે ખાંસી જ્વર શ્વાસને,

વ્યાધી જે મુખની, પ્રકોપ કફ, વાકેરો, ગળા પીડને. ૪૭

કાયફળ, રોહિસ ધાસ, મોથ, ધાણા, કાકડાસીંગ, ઘોડાવજ, હરડે, ભારંગ, પિત્તપાપડો, શુંઠ, દેવદાર, એ અગિયાર ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ કચરીને તેમાંથી ચાર તોલાનો ક્વાથ કરી આઠ તોલા ક્વાથમાં ચાર માસા પુલાવેલી હિંગનું ચૂર્ણ તથા આશરે એ તોલા મધ નાખીને પીવો. હે કામળ કંઠવાળી સ્ત્રી ! એ ક્વાથ ખાંસી, શ્વાસ, મુખના રોગ, તાવ, વાયુ અને કફનો પ્રકોપ હરે છે, તેમ જ કંઠમાં થયેલી પીડાનો પણ નાશ કરે છે.

કવાથમાં મધ નાખવાની જરૂર પડે તો, વાયુના પ્રકોપમાં કવાથની માત્રા કરતાં સોળમે ભાગે, પિત્તમાં આઠમે ભાગે, અને કફમાં ચોથે ભાગે નાખવું. અહીં કફનો પ્રકોપ માનીને એ તોણા મધ નાખવાનું કહ્યું છે. પણ કદાચ વાયુનું પ્રબળ અધિક માલમ પડે તો સોળમે ભાગે એટલે વા તોણો મધ નાખવું. કેમકે દ્વિદોષ કે ત્રિદોષમાં પણ જે દોષ વધારે બળવાન હોય તે ઉપર આધાર રાખીને ચિકિત્સા કરવાની હોય છે. હિંગ વગેરે નાખવાનો નિયમ પણ અહીં બતાવીએ છીએ. જીરું, ગુગળ, જવખાર, સિંધવ, શિલાનિત, હિંગ, ત્રિકટુ (સુંઠ, પીપર, મરી), એમાંના કોઈ પદાર્થનું ચૂર્ણ કવાથમાં નાખવું હોય તો ચાર માસા નાખવું.

અરુચિનો ઉપાય.

ગમ્યતે ક્વ ગજગામિનિ! ત્વયા મદ્વચઃ શૃણુ કવીન્દ્ર! કથ્યંતામ્ ।
સાઙ્ગસૈન્ધવમરોચકાપહં માતુલુઙ્ગફલકેસરં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૮ ॥

જાય છે તું ગજગામિનિ કહીં? શુણુ મારું કથનું; કહો કવી!

ચાટિ સિંધવ બિજેરુ ધી વિષે, રોગિ મુક્ત અરુચી થકી થશે. ૪૮

હાથીના જેવી ચાલવાળી હે સ્ત્રી ! તું ક્યાં જાય છે ? મારું વચન સાંભળ; સ્ત્રી—હે કવીન્દ્ર ! કહો. કવિ—બીજેરાના ફળના ગર્ભમાં ધી તથા સિંધવ નાખીને ખાવાથી અરુચિનો નાશ થાય છે.

બીજેરાનો ગર્ભ એ તોણા લેવો તથા તેમાં આઠ માસા ધી અને આઠ માસા અથવા રુચિકર ભાગે તેટલો સિંધવ નાખવો.

એ જ ઉપાયનું બીજે પ્રકારે કથન.

અરુચિં ઘટિ લુઙ્ગકેસરં સઘૃતં સૈન્ધવચૂર્ણચર્ચિતમ્ ।

રુચિમમ્બુરુહસ્ય તન્નિવ! તે નયનં સજ્જનરઞ્જનં યથા ॥૪૯॥

બિજપુરતણા જ ગર્ભને, ઘૂતને સિંધવ ચૂર્ણ સાથ જે,

લજશે, તજશે અરુચિને, મુનિ શાંતિ જ્યમ જોઈને તને. ૪૯

હે નાનુક સ્ત્રી ! સજ્જનને રંજન કરનાર તારં નેત્ર જેમ કમળની શોભાનો નાશ કરે છે (તારા નેત્ર આગળ કમળની શોભા જેમ ક્ષીણ થઈ જાય છે) તેમ ધી સહિત અને સિંધવનાં ચૂર્ણથી યુક્ત બીજોરાનો ગર્ભ પણ અરુચિનો નાશ કરે છે.

એ જ ઉપાયનું ત્રીજે પ્રકારે કથન.

^૧શમયતિ કેસરમરુચિં સલવણઘૃતમાશુ માતુલુક્કસ્ય ।

દાહિમચર્વણમથવા ચરકો રુચિકરિ સૂચયામાસ ॥૫૦॥

ગર્ભ બિજોરા કેરો, સિંધવ શું લક્ષતાં અરુચિ ટળે;

અથવા દાહિમદાણા, ખાતાં ટાળશે કહ્યું ચરક મુનિયે. ૫૦

ધી અને સિંધવ સહિત બીજોરાનો ગર્ભ અરુચિને તત્કાળ શમાવે છે. અથવા દાહિમના બીજ ખાવા એ પણ રુચી ઉત્પન્ન કરનારાં છે, એમ ચરક મુનિયે કહેલું છે.

બીજો ઉપાય.

^૨સુતનુ! સૈન્ધવવલ્લિજમિશ્રિતં સુમુખિ! લુક્કફલાન્તરકેસરમ્ ।

ચલકફારુચિશોષજડત્વહૃત્ પ્રથિતસ્વપ્નગગ્નલોચને! ॥૫૧॥

સુતનુ! સૈન્ધવ ને મરિ મેળવે, સુમુખિ! લુંગફલાંતરગર્ભથી;

અરુચિ, વા, કફ, શોષ, જડત્વ લે, પ્રથિત ખંજન ગંજન લોચને! ૫૧

હે સુંદર શરીરવાળી સ્ત્રી ! હે સુંદર મુખવાળી ! હે વિશાળ તથા ખંજન પક્ષીને જીતે એવાં નેત્રવાળી સ્ત્રી ! સિંધવ અને મરીઆના ચૂર્ણથી મિશ્રિત બીજોરાનો ગર્ભ વાયુ, કફ, અરુચિ, શોષ, અને જડત્વ, એ વિકારોનું હરણ કરનારો છે.

૧. આ શ્લોક કેટલીક પ્રતોમાં નથી.

૨. આ શ્લોક સંસ્કૃત દીકાવાળી પ્રતમાં નથી.

એ તોલા બીજેરાના ગર્ભમાં સ્વાદીષ્ટ થવા પુરતાં મરી અં
સિંધવ નાખવાં, અથવા ત્રણે ઔષધો સમાન લેઈ એ તોલા ખાવું

સન્નિપાતનો ઉપાય.

ગ્રન્થોન્દ્રજામરપુરકૃમિશસ્ત્રમાર્ગી—

મૃદ્ગત્રિકદ્વનલકટ્ફલપૌષ્કરાણામ્ ।

રાસ્નાભયાવૃહતિકાદ્વયદીપ્યમૂત—

કેશીકિરાતકવચાચવિકાવૃકોણામ્ ॥૫૨॥

ઘાથો હન્યાત્સન્નિપાતાન્ સમસ્તાન્

બુદ્ધિભ્રંશસ્વેદશૈત્યપ્રલાપાન્ ।

શુલાધ્માનં વિદ્રાધિશ્લેષ્મવાતાન્

વાતવ્યાધીન્ સૂતિકાનાં ^૧ચ તદ્વત્ ॥૫૩॥

છ વાવડિંગ, પિપળીમૂળ, દેવદાર,

ભારંગ, ઈંદ્રજવ, ગુગળ, શુંઠ, પેહાડ;

એરંડ, ચિત્રક, મરી, અજમે, કિરાત,

નિર્ગુડિ, કાયકળ, પીંપરની સંગાત;

હંથા ભાંગરો, રિંગણિ બે, વજ, હરેછાલ,

રાસ્ના અને ચવક સૌ સમભાગ થાલ;

એ કવાથથી દુર મરો સહુ સન્નિપાત,

બુદ્ધિચળી, શિત, લવારિ, પ્રસેવ ગાત.

જશે એથિ વળિ વાત કર, વાત વ્યાધિ જે અન્ય;

શૂળ, વિદ્રધી, પેટચઠ, રોગ સુવાવડ જન્ય. ૫૨-૫૩

પીંપરીમૂળ, ઈંદ્રજવ, દેવદાર, ગુગળ, વાવડીંગ, ભારંગ
ભાંગરો, શુંઠ, પીપર, મરી, ચિત્રો, કાયકળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના
હરડે, રીંગણી, ભાંયરીંગણી (ભોટીંગણી), અજમેદ, નગોડ

૧. 'ચતદ્વત્' ને ઠકાણે 'વિશેષાત્'—'વિશેષે કરીને' એવો પણ પાડ છે.

કરિયાતુ, ખોરાસાની વજ, ચવક, પહાડમૂળ એ સર્વ ઔષધે સમાન લેખને તેની ચાર ચાર તોલાની પડીકીઓ કરવી. એક પડીકીનો સોળગણા પાણીમાં ક્વાથ કરીને તે અષ્ટમાંશ રહે ત્યારે પીવો. એ ક્વાથ સઘળા પ્રકારના સન્નિપાતને, બુદ્ધિબ્રંશને, પરસેવાને, શીતને, લવારીને, શૂળને, પેટ ચઢતું હોય તેને, પેટમાં વિદ્રધિ નામે ગાંઠ થાય છે તેને, કફને, વાયુને, અને તે જ પ્રમાણે સૂત્રાવહીના વાયુ સંબંધી રોગોને પણ નાશ કરે છે.

પાછળ અભિન્યાસજ્વરનું લક્ષણ આપ્યું છે તે જ સન્નિપાત જાણવો. ત્રણેદોષ કોપવાથી સન્નિપાત ઉપડે છે, માટે ત્રણે દોષનાં લક્ષણોથી એ ઓળખવો. અભિન્યાસ એ છેલ્લો સન્નિપાત છે. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તેર પ્રકારના સન્નિપાત કહેલા છે. સંધિગ, અંતક, રુઘ્દાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંકકુખ્જ, કર્ણિક, ભગ્નનેત્ર, રક્તધીવી, પ્રક્ષાપક, જિજ્ઞહક, અને અભિન્યાસ: એ સર્વનાં લક્ષણ અહીં કહેતાં વિસ્તાર થાય માટે નામ માત્ર આપ્યાં છે. શ્લોકમાં જે ઔષધો કહેલાં છે તેમાં ભાંગરો, ચિત્રો, રોંગણોઓ, વગેરે ઔષધીઓનાં મૂળ લેવાં. પુષ્કરમૂળને ઠેકાણે દીવેલાનું મૂળ લેવું. લીલાંમૂળ હોય તે ખમણાં લેવાં.

બીજો ઉપાય.

અર્કાનન્તાકિરાતામરતરુસનાસિન્દુવારોગગન્ધા—

તર્કારીશિમ્પશ્ચોષણઘુણદયિતામાર્કવાનાં કષાયઃ ।

સઘસ્તીવાન્ ત્રિદોષાનપહરતિ ધનુર્મારુતં દન્તબન્ધં

શૈત્યં ગાત્રેષુ ગાઠં શ્વસનકસનકં સૂતિકાવાત્તરોગાન્ ॥૧૪॥

રાસ્ના, કર્યાતુ, શુંડી, પિપર, વજ, મરી, આકડો, દેવદાર,

ચિત્રો, અર્ણિ, ધમાસો, અતિવિખ, પિપરીમૂળ, શિમૂની છાલ,

નિર્ગુડી, ભૂંમ કાઠો હરણુ ધનુરનો, તિવ્ર ત્રિદોષ, વાય,

ખૂલે કન્તો, વપૂનું શિત ધણું, સુતિકા ખાંસિ ને શ્વાસ જાય. ૫૪

આકડાનું મૂળ, ધમાસો, કરિયાતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણીનાં પાંદડાં, સરગવાની અંતરુછાલ, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, ઠ, અતિવિખની કળી અને ભાંગરો, એ ઔષધો સમાન વજને લેખને તેમાંથી ચાર તોલાનો સોળગણા પાણીમાં ક્વાથ કરીને આઠ તોલા શેષ રહે ત્યારે પીવો. એ ક્વાથ તીવ્ર એવા ત્રિદોષને તત્કાળ (થોડી મુદતમાં) મટાડે છે. વળી તે ધનુર્વાયુને, જે રોગમાં દાંત અંધાર્ધ જાય છે તેને, શરીરે અત્યંત શીત આવતું હોય તેને, શ્વાસને અને ખાંસીને, તથા સૂત્રાવડીના વાયુ રોગ (સૂત્રારોગ) ને હરે છે—મટાડે છે. આ ક્વાથ ત્રિદોષમાં સારો ફાયદો કરે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

તિક્તાતિક્તકર્પટામૃતશઠીરાસ્નાકળાપૌષ્કરં

ત્રાયન્તીબૃહતીસુરૌષધશિવાદુસ્પર્શમાર્ક્ષીકૃતઃ ।

ઘ્નાથો નાશયતિ ત્રિદોષનિકરં સ્વાપં દિવા જાગરં

નક્તં તૃણમુલ્લશોષદાહકક્ષનશ્વાસાનશેષાનપિ ॥૬૬॥

કયાંતુ, કડુ, શુંઠ, રેણુ, હરડે, એરંડ ને કાચલી,

દાર, પીપર, ત્રાયમાણુ, રિંગણી, ભારંગ, રાસ્ના વળી;

ધમાસો, અમૃતા, ઉકાળિ ભજતાં જશે ત્રિદોષજ્વરો,

ખાસિ, શ્વાસ, તૃષાય, શોષ મુખકેરો, દાહ, ઉજ્જગરો. પપ

કડુ, કરિયાતું, પિત્તપાપડો, ગળો, પડકચૂરો, રાસ્ના, પીપર, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણુ, રીંગણી (નું મૂળ), દેવદાર, હરડે, ધમાસો, ભારંગ, એ ઔષધોથી કરેલો ક્વાથ ત્રિદોષના સમૂહનો નાશ કરે છે. વળી દિવસે નિદ્રા, રાત્રે ઉજ્જગરો, તૃષા, મુખશોષ, દાહ, ખાંસી અને સઘળા પ્રકારના શ્વાસ એ સર્જે પણ આ ક્વાથ મટાડે છે.

સન્નિપાત અને મોતમાં તફાવત નથી.

સન્નિપાતસ્ય કાલસ્ય કશ્ચિન્નેદો ન વિચ્યતે ।

ચિકિત્સકો જયેચસ્તં તસ્માત્કોઽસ્તિ પ્રતાપવાન્ ॥૧૬॥

સન્નિપાત ને મૃત્યુમાં, નથી તફાવત કોય;
જીતે તેને વૈદ્ય જે, ખરો પ્રતાપિ હોય. ૫૬

સન્નિપાતમાં અને કાળ (મોત) માં કાંઈ તફાવત નથી;
જે વૈદ્ય તેના ઉપર જય મેળવે છે—એ સન્નિપાતને મટાડે છે
તેના કરતાં બીજો પ્રતાપી વૈદ્ય કોણ છે ?

સન્નિપાત મટાડનારને જે ન અપાય તે ઓછું.

સન્નિપાતોદધૌમમાનુદ્ધરેયઃ કૃપાકરઃ ।

તસ્મૈ કિં કિં ન દેયં સ્યાદ્દ્વદકોવિદનન્દિનિ ! ॥૧૭॥

સન્નિપાતોદધિમાં હુબ્બા, વૈદ્ય કૃપાકર તારે;
તેને શું શું ન દીજિયે, કહે તું કોવિદ બાત્રે ? ૫૭

જે દયાળુ વૈદ્ય, સન્નિપાતરૂપી સમુદ્રમાં હુબ્બેના રોગીઓને
બચાવે છે તેને શું શું ન આપવું જોઈએ ? હે પંડિતની પુત્રા !
તે તું મને કહે.

સન્નિપાત મટાડે તે જ વૈદ્યરાજ.

ત્રિદોષાજગરપ્રસ્તાન્ મોચયેચઃ સ વૈદ્યરાટ્ ।

આત્માઽપિ તસ્ય દાતવ્યઃ કિં પુનઃ કનકાદિકમ્ ? ॥૧૮॥

ત્રિદોષાજગરથી છોડવે, વૈદ્ય શિરોમણિ હોય;
આત્મા તેપર વારિયે, કનકાદિક ગળુ કોય ? ૫૮

ત્રિદોષરૂપી અજગરે ગળેલા મનુષ્યોને જે છોડાવે છે-રોગ રહિત કરે છે, તેને જ વૈદરાજ જાણવો; તેવા વૈદને અર્થે આત્મા પણ આપવો ઘટે છે તો પછી સોનું વગેરે આપવું એમાં તે શું આશ્ચર્ય છે?

ત્રિદોષ સંબંધી કર્ણશોથનો ઉપાય.

યઃ શોથઃ શ્રુતિમૂલજઃ સ કઠિનઃ શાન્તે ત્રિદોષજ્વરે
રક્તં તત્ર જલૌકયા પરિહરેત્સર્પિઃ પિબેચ્છાતુરઃ ।

રાસ્ત્રાનાગરલુક્કમૂલદુત્તભુક્તદાવ્યમ્નિમન્થૈઃ સમૈર્
લેપઃ સ્વાદરવિન્દવન્ધવદને ! શોથવ્યથાધ્વંસનઃ ॥૬૯॥

સોજો કર્ણ મુજો ત્રિદોષ જ્વરની શાંતિ પછી થાય જે,
છે મુશ્કેલ તથાપિ થાય દુર તે જોખો લગાડે ખરે;
રક્તશ્રાવયિ ગ્તાનિ તો ધૂન પિયો ને શુંઠ, રાસ્ના તથા,
અર્ણિ, દારૂનિશા, બિજેરુમુલ, ચિત્રા લેપ ટાળે વ્યથા. ૫૯

. જ્યારે ત્રિદોષજ્વર શાંત થાય છે ત્યારે કાનના મૂળ આગળ જે અત્યંત કઠિન સોજો આવે છે તે ઉપર જોખો લગાડીને તે વડે ત્યાંથી રક્ત ઓછું કરવું; અને રોગીએ ચાર તોલા ઘી પીવું. હે કમળ સમાન વખાણવા લાયક મુખવાળી સ્ત્રી! પછી રાસ્ના, શુંઠ, બિજેરાનું મૂળ, ચિત્રા, દારૂલગદર, અરણીનું મૂળ એ ઔષધો સમાન ભાગે ઘસીને તે વડે સોજા ઉપર લેપ કરવો.

સન્નિપાતજ્વર ઉત્પન્ન થતાં પહેલાં સોજો આવ્યો હોય તો તે અસાધ્ય છે, મધ્યમાં આવ્યો હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે અને અંતે આવ્યો હોય તો સાધ્ય છે. રોગીએ ઘી પીવું એમ જે લખેલું છે તે દેશ, કાળ, વય, અવસ્થા, વગેરે જોધને પીવું.

જીર્ણજ્વરનો પ્રતીકાર.

શૂલાત્પાર્શ્વશિરઃસ્થિતાત્કસનતઃ શ્વાસાન્ન જીર્ણજ્વરન્

મુક્તઃ સ્વાન્પુરુષઃ પયઃ પરિપિબન્ પશ્ચાદ્ધ્રિણા પાન્નિતમ્ ।

एकाऽसौ गुडपिप्पली विजयते जीर्णज्वराजीर्णजित्

क्षुન્मान्द्यારુચિपाण्डુजन्तुकसनश्વાસाम् કિમન્યૌષધૈઃ ? ॥૬૦॥

બીલી, શેવણ, અર્ણિ, પાડળ તથા ટેંદૂ ઉકાળો ભજો;

ખાંસી મસ્તક પાર્શ્વશૂળ, શ્વાસો જીર્ણજ્વર શ્વાસ જો,

સેવે પીંપર, ગોળ, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાંધ, પાંડુ, કૃમિ,

ખાસિ, શ્વાસ, અજીર્ણ ને અરુચિ સૌ જીરો જ જીરો શમી. ૬૦

બીલીનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, પાડળનું મૂળ (પ્લાડ મૂળ)
અલવાનું (મોટા અરડૂસાનું) મૂળ, શેવણનું મૂળ, એ પાંચને
મોટાં 'પંચમૂળ' કહે છે. એ પાંચ મૂળ સમાન ભાગે લેઈ તેમાંથી
ચાર તોલાનો કવાય કરીને અષ્ટમાંશ શેપ રાખી આઠ તોલા
પીવાથી પાસામાં અને માથામાં જે શૂળ આવે છે તેથી મુક્ત
થવાય છે; વળી ખાંસી, શ્વાસ અને જીર્ણજ્વર, એ રોગથી પણ
રોગી પુરૂષ મુક્ત થાય છે. એકલી ગુડપિપ્પલી (જે તોત્રા ગોળ
અને એક તોલો પીંપરનું ચૂર્ણ) ખાવાથી જ તે જીર્ણજ્વર,
અજીર્ણ, જઠરાગ્નિની મંદતા (ભૂખ ન લાગવાનો વ્યાધિ), અરુચિ,
પાંડુરોગ, કૃમિરોગ, ખાંસી અને શ્વાસને મટાડે છે; તો પછી
બીજાં ઔષધને શું કરવાં છે ?

બીજો ઉપાય.

जीर्णज्वरं कफकृतं कणयासमेतश्छिन्नोद्गबोद्गवकषायक एष हन्ति ।

रामो दशास्यमिव राम इव प्रलम्बं रामो यथा समरसूर्धनि कार्तवीर्यम् ॥६१॥

પીધે ગળો પિંપર સાથ કરેલ કાઠો. જાયે જરૂર જિરણજ્વર હાય ગાઠો;

રામે દશાસ્ય જ્યમ, જેમ પ્રલમ્બ રામે, માર્યો સહસ્રકર જેમ રણે જ રામે. ૬૧

જેમ રઘુપતિ રામ રાવણને હણે છે, જેમ બળરામ પ્રલમ્બાસુરને હણે છે, અને પરશુરામ જેમ સંત્રામઝૂમિમાં સહસ્રાર્જુનને હણે છે, તેમ, પીંપર સહિત ગળોનો કવાથ, કદથી ઉપજેલા જીર્ણજ્વરને હણે છે—અર્થાત્ મટાડે છે.

ચાર તોલા લીલી ગળોના વેગ્રાને છંદીને ચોસઠ તોલા પાણીમાં કવાથ કરી આઠ તોલા શેષ રહે ત્યારે તેમાં ચાર માસા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખીને થોડો થોડો ગરમ હોય ત્યારે પાંચો.

ત્રીજો ઉપાય.

પશ્ચમૂલી કષાયસ્ય સકૃષ્ણસ્ય નિષેવણાત્
જીર્ણજ્વરઃ કફો તો વિદધાતિ પલાયનમ્ ॥૬૨॥

શેવણ, બિલિ, પાડળ, અરણિ, ટેંદૂમૂળ કવાથ;
પીંપરસહ પીંચે જશે, જીર્ણજ્વર કદંબત. ૬૨

(૧લોક ૬૦મામાં કહેલાં) પંચમૂળના કવાથમાં ચાર માસા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી કદથી ઉત્પન્ન થયેલો જીર્ણજ્વર નાસવા માંડે છે—મટી જાય છે.

ચોથો ઉપાય.

સઠી ગુણ્ઠી રેણુઃ સુરતરુરનન્તા વૃદ્ધિતકા
ઘનસ્તિક્તા તિક્તં સ્વલુ નવભિરેભિર્વિરચિતઃ ।
ક્વષાયઃ પાતોયં મધુકણવિમિશ્રઃ શમયતિ
ત્રિદોષં નિઃશેષં વિષમમપિ જીર્ણજ્વરમપિ ॥૬૩॥

ધમાસો, કર્કાતુ, સુંઠ, શાકચૂરો, અરણિ ને
કદ્દ, રેણુ, મોથા, વણિ, અમરદાર જ લઈને;
કરી કાઢો પીતાં મધ પિંપર સંગાત, સઘળા,
પળાશે ત્રીદોષજ્વર, વિષમ જીર્ણજ્વર થયા. ૬૩

પડકચુરો, સુંઠ, ખડસળિયો પિત્તપાપડો, દેવદાર, ધમાસો, રોંગણી, મોથ, કકુ, કરિયાતુ, એ નવ ઔષધો સમાન લેઈને તેમાંથી ચાર ચાર તોલાનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ તથા પીપર નાખીને પીવાથી તે સમગ્ર ત્રિદોષને, વિષમજ્વરને અને જીર્ણજ્વરને શમાવે છે—મટાડે છે.

ક્વાથમાં મધ નાખવાનું પ્રમાણ સાકરથી ઉત્તરું સમજવું. એટલે વાયુથી થયેલો વ્યાધિ હોય તો ક્વાથથી સોળમે ભાગે, પિત્તથી થયેલો વ્યાધિ હોય તો આઠમે ભાગે અને કફથી થયેલો વ્યાધિ હોય તો ચોથે ભાગે મધ નાખવું. પીપરનું ચૂર્ણ ચાર માસા નાખવું.

એકાંતરિયા તાવનો ઉપાય.

વાસાપટોલત્રિફલાદ્રાક્ષાસમ્યાકનિમ્બજઃ ।

સમધુઃ સસિતઃ ક્વાથો હન્યાદેકાદિકં જ્વરમ્ ॥૬૪॥

અરડૂસો, ત્રિક્ષ્ણા, ગરમાળો, દ્રાક્ષ, લીમડાજાલ,
પટોળ કાઢો મધશૂં પીત, એકાંતર જ્વર ટાળ. ૬૪

અરડૂસી (જેનાં ફુલ દેવને ચઢે છે તે), પટોળ (કડવી આંખ ફુટામણી), ત્રિક્ષ્ણા, દ્રાક્ષ, ગરમાળાની શીંગ, લીંબડાની અંતરૂછાત, એ ઔષધો સમાન લેઈને વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પીવાથી તે એકાંતરીયા તાવને મટાડે છે.

અરડૂસીનાં પાનાં ક્વાથ માટે લેવાં અને તે લીલાં હોય માટે બીજી ઔષધી કરતાં વજનમાં બમણાં લેવાં નહિ. પટોળનું મૂળ લેવું. ત્રિક્ષ્ણાને એક જ ઔષધ માનીને તે ત્રણે થઈને પટોળનાં સૂકા મૂળ જેટલું લેવું. એક મોટી હરડે, બે બેડાં, અને ચાર આમળાં, એ પ્રમાણમાં એકઠાં કરેલા ઔષધને ત્રિક્ષ્ણા કહે

છે. કેટલાકને મતે હરડાં (જેને રંગ કરવામાં વાપરવામાં આવે છે તે), બેડાં તથા આમળાં સમાન વજનને લેઈ એકઠાં કરવાં તેને ત્રિકુળા નામ આપવું, એમ છે. પણ આ ક્વાથમાં હરડે લેવી વધારે હિતકર છે માટે તે લેવી. દ્રાક્ષ કાળી લેવી. મધ અને સાકર ક્વાથમાં કયા પ્રમાણથી નાખવું તે આગળ કહેલું છે એટલે ફરી ફરી કહેતા નથી.

બીજો ઉપાય.

तन्दङ्गि! गङ्गोत्तरतीरभूमौ ममार हा! कोप्यसुतस्तपस्वी ।

जलाञ्जली तस्य कृते ददातु सैकाहिकः स्याद्यदि तेऽनुजन्मा ॥६५॥

તન્વંગિ ! ગંગોત્તર તીર દેખ્ય, મર્યો તપસ્વી સુતહીન એક;

જલાંજલી તેનિ નિમિત્ત દેઈ, એકાંતરો તાવ તું નાખ બોઈ. ૬૫

હે તન્વંગિ ! ગંગા નદીના ઉત્તર કાંઠાની ભૂમિમાં કોઈ પુત્ર વિનાનો તપસ્વી મરી ગયેલો છે. જે તને તે એકાંતરિયો તાવ આવતો હોય તો તારા નાના ભાઈએ તે તપસ્વીને અર્થે જલાંજલિ આપવી અર્થાત્ તેનું શ્રાદ્ધ કરવું.

આગળ સધળા જ્વરોને માટે દાન ધર્માદિક બતાવાશે, તેના જેવો જ આ ઉપાય છે. એકાંતરિયા તથા ચોથીયા તાવની કથા સાંભળવાનો કે એવા જ બીજા દુચકા કરવાનો પ્રચાર લોકોમાં છે તે સશસ્ત્ર છે એમ આ ઉપરથી સમજાય છે. વાગ્ભટ્ટ આદિક પ્રમાણ ગ્રંથોમાં પણ ગ્રહ, ભૂત, પિશાચાદિથી થતી પીડાઓનો પણ રોગગણનામાં સંગ્રહ કરી તેના તેવા તેવા પ્રતીકાર બતાવ્યા છે. જલાંજલિ આપવા વગેરે કર્મથી જ્વરાદિ મટે કે કેમ એવી શંકાવાળાએ માનસિક તત્ત્વજ્ઞાનનું સારી પેઠે અધ્યયન કરવું, એટલે સમજાશે કે એવા ઉપચારથી પણ મન ઉપર ચમત્કારિક

રોતે અસર થાય છે તથા મનની અસર દેહને લાગુ પડીને રોગાદિથી નિર્મુક્ત થવાય છે.^૧

ત્રીજો ઉપાય.

સશિશિરઃ સઘનઃ સમહૌષધઃ સનલદઃ સકળઃ સપયોધરઃ ।

સમધુશર્કરં ણ્ણ કષાયકો જયતિ બાલમૃગાક્ષિ ! તૃતીયકમ્ ॥૬૬॥

વીરણુ, પિપર, ધાણા, સુંઠી, મોથ, રતાંજળિ કવાથ;

તરિયા નાસે સેવતા, મધ સાકરની સાથ. ૬૬

રતાંજળી, ધાણા, સુંઠ, વીરણવાળો, પીપર, મોથ, એ ઔષધો સમાન લેઈ તેમાંથી ચાર તોલાનો સોળગણા પાણીમાં કવાથ કરી તેમાં આગળ બતાવેલા પ્રમાણમાં મધ અને સાકર નાંખવી. હરિણનાં બાળકનાં નેત્ર જેવાં ચંચળ અને વિશાળ નેત્રવાળા હે સ્ત્રી ! એ કવાથ તૃતીયક (એકાંતરિયા) તાવને જીતે છે—મટાડે છે.

ચોથીયા તાવનો પ્રતીકાર.

ચાતુર્થિકો ગચ્છતિ રામઠસ્ય ઘૃતેન જીર્ણેન યુતસ્ત નસ્યાત્ ।

લીલાવતીનાં નવયૌવનાનાં મુલાવલોકાદિવ સાધુભાવઃ ॥૬૭॥

જૂના ધીમાં હિંગચૂરો હકાળી, લેતાં નસ્ય ચોથિયા જય ચાલી;

રૂપે રૂડી યુવતી દેખિ જેમ, સાધૂતા જે સાધુનિ જય તેમ. ૬૭

નવી જુવાની જેમને પ્રાપ્ત થયેલી છે એવી સુંદરીઓનાં મુખ જેવાથી જેમ સાધુવૃત્તિ જતી રહે છે, તેમ જૂના ધીમાં યુક્ત કરેલી હિંગનો નાસ લેવા (સુંઘવા)થી ચોથીયો તાવ પણ જીતો રહે છે.

એક તોલા જૂના ધીમાં ચાર માસા હિંગનું ચૂર્ણ નાખી કકડાવવું. હીંગ લાલચોળ થઈ જાય ત્યારે તેને ગાળી લેવું અંદરું પડવા દેવું. તેમાંથી રોગીની શક્તિ જોધને દસ, આઠ કે દીપાં ધી નાકમાં નાખવું. કફરોગમાં સવારે, પિત્તરોગમાં મધ્યાહને અને વાતરોગમાં સાયંકાળે નસ્ય યોજવું.

બીજો ઉપાય.

અસ્ખિન્દિતશરત્કાલકલાનિધિસમાનને ! ।

ચાતુર્થિકહરં નસ્ય મુનિદ્રુમદલામ્બુના ॥૬૮॥

શરદ્ પુનમના ચંદ્રસમ, સુંદર મુખની ંહાલિ;
અગસ્તપત્ર રસ નાસથી, જય ચોથિયો ચાલિ. ૬૮

શરદ્ ઋતુના સંપૂર્ણ ચંદ્ર સમાન મુખવાળી હે સ્ત્રી અગથિયાના પાંદડાંના રસનાં દસ દીપાં મુંઘવાથી તે ચોથીય તાવને હરે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

સુરદારુશિવાશિવાસ્થિરાવૃષવિશ્વેઃ ક્લથિતઃ કષાયકઃ ।

૧મધુના સિતયા ચ સંયુતઃ પરિપીતઃ શમયેચ્ચતુર્થકમ્ ॥૬૯॥

સુરદાર, અરડૂસો, સાલણ, શુંઠ, આમળાં હરડ કાઢો,
મધ, સાકરશ પીતાં, જવર નાસે ચોથિયો ઘણો ગાઢો. ૬૯

૧ એ જ ઔષધનું બીજો પ્રકારે કથન.

સુરદારુશિવાવૃષવિશ્વશિવાસ્થિરવારિશૃતં સિતયા મધુના ।

અપહન્તિ ચતુર્થદિનપ્રભવં જ્વરમાશુ કુમૃત્ય દ્વાધિપતિમ્ ॥

જેમ અધમ સેવક પોતાના ઘણીને વિનાશ કરે છે, તેમ દેવદા હરડે, અરડૂસો, શુંઠ, આમળાં અને શાલિપણીને પાણીમાં ઉકાળી પાણી ઠંડું પડવા દેઈ મધ સાકર સાથે પીવાથી તે ચોથે દિવસે ઉત્પથનારા (ચોથીયા) તાવને નાશ કરે છે.

દેવદાર, હરડે, આમળાં, શાલિપર્ણી, અરડૂસી, સુંક, એ ઔષધોથી ઉકાળેલા ક્વાથને મધ અને સાકરમાં મિશ્ર કરીને પીવાથી ચોથીયો તાવ મટે છે.

શાલિપર્ણી ગિરનારમાં મળે છે છતાં પણ આમાં આપેલા ઔષધ પ્રતિનિધિમાં જોવું. ક્વાથમાં મધ, સાકર નાંખવાનું પ્રમાણ આગળ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે નાંખવાં.

શીતજ્વરના ઉપાય.

તત્રકં ઋયૂષણચૂર્ણયુક્તમથવા મધં હસન્તીં સર્તીં

તદ્વત્કમ્બલરલુકાનથ કુથાન્ શીતાતુરઃ શીલયેત્ ।

આલિઙ્ગેયુરમું હિમાવિધિ દૃઢં તારુણ્યદર્પાલસાઃ

કાશ્મીરાગુરુલિપ્તપીવરકુચાઃ કામં કુરઙ્ગોદ્દશઃ ॥૭૦॥

સેવે છાશ, મરી, પિંપેર, સુંકશ્નં કે મધને સેવતાં

તાપંતાં સગડીયિ, વસ્ત્ર ઉત્તનાં કે રેશમી ઓઢતાં;

કુંકમાગરુક્ષિપ્ત પુષ્ટ કુચની કુંભાક્ષિ તારણિને,

આલિંગ્યે દૃઢ જ્યાં સુધી શીત શમે ટાઢો જશે તાવ જે. ૭૦

છાશમાં સુંક, પીંપર અને મરીઆનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવાથી અથવા મધ પીવાથી, અથવા ધુમાડા વિનાના અગ્નિથી ભરેલી સગડીએ તાપવાથી, તે જ પ્રમાણે કામળા અથવા ઉત્તનાં વસ્ત્ર ઓઢવાથી શીત દૂર થાય છે; માટે શીતથી પીડાતા રોગીએ તેનું સેવન કરવું. વળી શીતથી પીડાયલા રોગીની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં સુધી, જીવાનીના મદવડે આળસુ તથા કેસર અને અગરચંદનનો લેપ જોણે પોતાના પુષ્ટ સ્તન ઉપર કરેલો છે એવી હરણુ સમાન ચંચળ નેત્રવાળી સુંદરીએને ટાઢ જતા સુધી દૃઢ આલિંગન કરવું. એથી પણ શીતજ્વર શમી જાય છે.

છાશ તાજી ચાર તોલા લેવી તથા તેમાં ત્રિકટુ (સુંઠ, પીપર, મરીનું) ચૂર્ણ એક તોલો નાખી પીવું.

બીજો ઉપાય.

શક્રાહ્વદ્રુણવિષામૃતાનાં નિર્ગુલિકામૃદ્ગમહૌષધાનમ્ ।

ક્ષુદ્રાયવાનાસહિતઃ કષાયઃ શીતજ્વરારણ્યહિરણ્યરેતાઃ ॥૭૧॥

નગોડ, સુંઠ, ઇંદ્રજવો, પુંવાડ, ગજો, અતિવિખા, અજમેદ, પેહાડ;
ભૂરિંગણી જ, ભુંગતણો કવાથ, હરે શીતજ્વર જ્યમ વત્ર આગ. ૭૧

ઇંદ્રજવ, કુંવાડીઆનું મૂળ, અતિવિખની કળી, ગજો, નગોડનું મૂળ ભાંગરાનું મૂળ, સુંઠ, ભોંયરીંગણીનું મૂળ, જ્યાન (અજમેદ), એ સર્વ સમાન ભાગે લેધને તેમાંથી ચાર તોલાનો સોળગણા પાણીમાં કવાથ કરી અષ્ટમાંશ શેષ રાખી પીવો. એ કવાથ શીતજ્વરરૂપી વનને બાળી નાખનારા અગ્નિરૂપ છે. અર્થાત્ અગ્નિ જેમ વનને બાળે છે તેમ એ કવાથ શીતજ્વરનો નાશ કરે છે.

વિષમજ્વરનો ઉપાય.

વાહમાધુર્યજિતામૃતેઽમૃતલતા લક્ષ્મીશિવાભે શિવા

વિશ્વાવિશ્વવરે ઘનો ઘનકુચે સિંહી ચ સિંહોદરી ।

અમિઃ પચ્ચભિરૌષધૈર્મધુકણાયુક્તઃ કષાયઃ કૃતઃ

પીતશ્ચેદ્વિષમજ્વરઃ કિમુ તદા તન્વહ્નિ ! ન ક્ષીયતે ? ॥૭૨॥

૧ એજ ઔષધનું બીજો પ્રકારે કથન.

સનાગરાયાઃ સપયોધરાયાઃ સસિંહિકાયાઃ સગદ્ધિકાયાઃ ।

ધાત્ર્યાઃ કષાયો મધુનાવિમિશ્રઃ કણાવિમિશ્રો મધુના જ્વરઘ્નઃ ॥

સુંઠ, મેથ, રિંગણિ, ગજો, વળી આમળાં કવાથ;

મધ, પીપર સાથે પિંચે, વિષજ્વર છે જાય.

સુંઠ, મેથ, મોટી રિંગણિ, ગજો આમળાં, એ ઔષધોનો કવાથ મધ અને પીપર સહિત પીએ, તો તે જ્વરનો નાશ કરે છે.

આ શ્લોક લોહિગ્ધરાજના પિતા દિવાકર ભટ્ટે કહેલો છે.

મીઠી અમૃતશી વચાળિ ! અમૃતા લક્ષ્મી શિવા સુંદરા !

શીવા સૃષ્ટિ મનોહરા ! સુંઠ તથા સિંહી સુસિંહોદરા !

મોથ મન્મથ માહ કારિણિ પ્રિયે ! એ પાંચનો ક્વાથ જે;

સેવે દ્વૌદ્ર, કણાશું તે વિષમને વેગે તજે રે ! તજે. ૭૨

પોતાની વાણીની મધુરતાવડે જોણે અમૃતને જીત્યું છે એવી હે સ્ત્રી ! એક તો ગણો; લક્ષ્મી અને પાર્વતી સમાન સૌન્દર્યવાળી હે સ્ત્રી ! બીજાં આમળાં; હે જગત્માં શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી ! ત્રીજી સૂંઠ; હે ધનસ્તનવાળી ? ચોથી મોથ; હે સિંહ સમાન ઉદરવાળી ! પાંચમી રોંગણી; હે તન્વંગી (નાજુક અંગવાળી) ! એ પાંચ ઔષધોવડે ક્વાથ કરીને તેમાં મધ અને પીંપરતું ચૂર્ણ (પાછળ કહ્યા પ્રમાણે) નાંખીને જો પીએ તો વિષમજ્વર શું ન મટી જાય ? અર્થાત્ મટી જ જાય.

બીજો ઉપાય.

નાન્યાનિ માન્યાનિ કિમૌષધાનિ ? પરન્તુ કાન્તે ! ન રસોનકલ્પકાત !
તૈલેન યુક્તાદપરપ્રયોગો મહાસમીરે વિષમજ્વરંડપિ ॥૭૩॥

લસણ ચટણિ સેવે તેલ સાથે કદા કો,

વિષમજ્વર સમીર વ્યાધિ ખોરો તદા તો;

બહુ અવર કહ્યાં છે ઔષધો શાસ્ત્ર પાને,

નથિ નથિ નથિ કાંતે ! એહની કો સમાને. ૭૩

બીજાં માન્ય કરવા યોગ્ય ઔષધ શાસ્ત્રોમાં નથી કહ્યાં શું ? કહ્યાં જ છે; તથાપિ હે કાંતે ભારે વાયુના રોગમાં તથા વિષમજ્વરમાં પણ તેલની સાથે લસણનું કલ્ક ખાવાના પ્રયોગથી બીજો પ્રયોગ શ્રેષ્ઠ નથી. અર્થાત્ આ પ્રયોગ સર્વોત્તમ છે.

લીલા ઔષધને અથવા સૂકા ઔષધને પાણી વગેરેમાં વાટીને બારીક ચટણી જેવું બનાવવું તેને કલ્ક કહે છે. આ જગોએ લસણનું એવું કલ્ક એક તોલો તથા તેલ બે તોલા બેઈ મિશ્ર કરી રોગીએ ખાઈ જવું.

ત્રીજો ઉપાય.

भवति विषमहन्त्री चेतकी क्षौद्रयुक्ता

भवति विषमहन्त्री पिप्पली वर्धमाना ।

विषमरुजमजार्जा हन्ति युक्ता गुडेन

प्रशमयति तथाऽप्या सेव्यमाना गुडेन ॥७४॥

વિષમજ્જ્વર પળારો હડંથી ક્ષૌદ્ર સાથે,

દિનદિન વર્ધમાના પીપરોના ક્વાથે;

વળિ ચુરણ કરેલું કાળીજીરીનું ગોળે,

પિંપર, સુંઠ, મરી ને ગોળ સંગાત સેવે. ૭૪

એ તોલા મધ સાથે અડધો અથવા એક તોલો હરડેદળનું ચૂર્ણ ખાવાથી તે વિષમજ્જ્વરનો નાશ કરે છે; નિત્ય નિત્ય ગણિત પ્રમાણમાં વધતી વધતી પીપરો ખાવાથી તે પણ વિષમજ્જ્વરનો નાશ કરે છે (તેટલી પીપરોનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ચાટવું). ગોળ સાથે કાળીજીરીનું ચૂર્ણ એક તોલો ખાવાથી વિષમજ્જ્વરની પીડા નાશ થાય છે; તેમ જ એક તોલો ત્રિફળાનું ચૂર્ણ એ તોલા ગોળ સાથે સેવવાથી (નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ખાવાથી) પણ વિષમજ્જ્વરની પીડા શમે છે;

ચોથો ઉપાય.

स्वकान्तिजितरोचने ! चपललोचने ! मालती—

प्रसूननिकरस्फुरत्कवरि ! पञ्चवक्त्रोदरि !

पटोलकदुरોहिणीमधुकचेतकीमुस्तक—

प्रकल्पितकषायको विषममाशु जेजीयते ॥७५॥

અહો ચપલ લોચને ! મદનમેહિની ! સુંદરી !

ચમેલિ ફુલથી ભરી અલકવાળિ સિંહોદરી !

પટોળ, કડુ, મોચ, જેઠિમઘ, હડંનો ક્વાથ જે;

પિચે નિયમથી ખરે વિષમ તાવને તે જિતે. ૭૫

પોતાની કાંતિવડે જોણે ગોરોચના (ગોરચંદન) ને જીતી છે એવી અર્થાત્ ગોરોચના કરતાં પણ અધિક સુંદર એવી હે સ્ત્રી ! હે ચંચળ નેત્રવાળી ! મોગરાના પુષ્પોના સમુદાય વડે શોભાયમાન કેશપાશવાળી હે સ્ત્રી ! હે સિંહસમાન ઉદરવાળી સ્ત્રી ! પટોલ, કડુ, જેડીમધ, હરડે, મોથ, એ ઔષધો સમાન વળને લેઇ તેમાંથી ચાર તોલાનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરીને અષ્ટમાંશ શેષ રાખી પીવાથી તે ક્વાથ વિષમજ્વરને તત્કાલ જીતે છે—વિષમજ્વરને જલદી મટાડે છે.

પાંચમો ઉપાય.

કિમુ ભ્રમયસિ પ્રિયે ! કુવલયં કરામ્યામિદં

મદીયવચનં સુધારસસમં સમાકર્ણય ।

પુરાણવિષમજ્વરે કુલકનિમ્બસિંહીન્દ્રજા—

મૃતાર્ધનકષાયકો મધુયુતો વરીવર્તતે ॥૭૬॥

ભમાવે ક્યમ નીલપદ્મ કરને વિશે સુંદરી ?

વચન મુજ આ સુધારસશું લે તું કાને ધરી;

જૂના વિષમ તાવને રિંગણિ, લીમડો ને ગજો;

પટોળ વળિ ઈંદ્રજીવ્ય મધ સાથ પીને દૂજો. ૭૬

હે પ્રિયે ! તું બને હાથે આ કમળને શું ફેરવે છે ? અમૃત સરખું મારું વચન સાંભળ: ઘણા દિવસના જૂના વિષમજ્વરમાં, પટોલ, લીંબડાની અંતરજાલ, ઇંદ્રજીવ, ગજો અને મોથના ક્વાથમાં મધ નાખીને પીવો એ શ્રેષ્ઠ છે.

છઠ્ઠો ઉપાય.

યો ભજેત્ સમધુશ્યામાં હે હેમકલશસ્તનિ ! ।

વિષમેષુ વ્યથાસ્તસ્ય ન ભવન્તિ કદાચન ॥૭૭॥

૧. કેટલીક પ્રતમાં 'ઘન' ને ઠામે 'કૃત' શબ્દ છે. એ રીતે અર્થ કરતાં મોથ નહિ લેવી.

પહેલો અર્થ—હેમકલશસમ કુચવતી ! જે મધની સંગાત;
સેવે પીપર ચુરણુ તે, તજે વિષમજ્જવર ખાધ.

બીજો અર્થ—હેમકલશસમ કુચવતી ! જે મધની સંગાત;
ભજે નસોતર ચુરણુ તે, તજે વિષમજ્જવર ખાધ.

ત્રીજો અર્થ—હેમકલશસમ કુચવતી ! જે મધની સંગાત;
તરુણી સેવે તેહની, થાય મદન પિડ નાશ.

ચોથો અર્થ—હેમકલશસમ કુચવતી ! જે મધની સંગાત;
ભજે કાલિકાદેવિને, તજે વિષમજ્જવર ખાધ ૭૭

સુવર્ણના કલશ સમાન સ્તનવાળી હે સ્ત્રી ! જે પુરુષ (જે તોલા)-મધ સહિત (એક તોલો)-પીપરનું ચૂર્ણુ સેવે-ખાય તેને વિષમજ્જવરોમાં વિષમજ્જવરની પીડા કદાપિ થાય નહિ. અર્થાત એથી વિષમજ્જવર મટે છે.

બીજો અર્થ—સુવર્ણના કલશ સમાન સ્તનવાળી હે સ્ત્રી : જે પુરુષ મધ સહિત તરુણ સ્ત્રીનું સેવન કરે તેને કામ મંત્રાંધી પીડા કદાપિ થતી નથી.

ત્રીજો અર્થ—હે હેમકલશસ્તનિ ! જે પુરુષ (જે તોલા) મધ સાથે (૦૧૧ અથવા ૧ તોલો) નસોતરના ચૂર્ણુનું સેવન કરે તેને વિષમજ્જવરની પીડાઓ કદાપિ થતી નથી.

ચોથો અર્થ—હે હેમકલશસ્તનિ ! જે પુરુષ મધ સહિત કાલિકાદેવીનું સેવન કરે તેને મંકટોમાં કદાપિ પીડા થતી નથી.

સાતમો ઉપાય.

ક્ષણમપિ ચલતાં જહીહિ મુગ્ધે ! શૃણુ વચનં મમ તન્વિ ! સાવધાના ।
વસતિ શિરસિ મેઘનાદમૂલે વ્રજતિતરાં વિષમો વિશાલદૃષ્ટે ! ॥૭૮॥
ક્ષણ ભર તજિ ચંચળાર્ધ મુગ્ધે ! શુણુ કથણું મુજ તન્વિ ! સાવધાને;
શિરપર તાંદળજનનું મૂળ ખાંધે, વિષમબ્યથા વિરમે વિશાળ દૃષ્ટે ! ૭૮

હે મુગ્ધે ! એક ક્ષણભર ચંચળતા છોડી દે, અને હે તન્નિ ! સાવધાન થઈને મારું વચન સાંભળ. હે વિશાળ નેત્રવાળી ! તાંદળખનાં મૂળને વાટીને માથે બાંધવાથી વિષમજ્જ્વર જતો જ રહે છે.

આઠમો ઉપાય.

विषममपहरत्यसौ कषायो मधुमधुरो मधुरामृताशिवानाम् ।

अहमिव तव कामिनि ! प्रकोपं चरणसरोरुहयोर्लुठन् हठेन ॥७९॥

વિષમજ્જ્વર હરે ક્ષાય આ તો, મધશું ગળો, લિમ, આંમળાં તણો તો, જ્યમ તુજ ચરણે પડી હું વહાલી, તુજ રિસને કરે તૂજથી જ ન્યારી. ૭૯

હે કામિનિ ! હું જેમ તારા ચરણકમળમાં પડીને તારા કોપને બળાત્કારથી હરણ કરું છું, તેમ મધ નાખીને મીઠો કરેલો લીંબડો, ગળો અને આમળાંતો ક્ષાય વિષમજ્જ્વરનું હરણ કરે છે. અર્થાત્ એ ત્રણના ક્ષાયમાં મધ નાખીને પીવાથી વિષમજ્જ્વર દૂર થાય છે.

નવમો ઉપાય.

अबले ! कृतकामबले ! चलदृक्कमले ! कमलातनु ! रत्नकले ! ।

अमृताऽऽदशिवं मधुमद्विषमे^१ऽविषमे विषमेषुविलासरते ! ॥८०॥

અયિ કામિનિ ચંચલ નેણિ ! પ્રિયે ! કમલાસમ શોભિત રત્નકલે ! મધ સાથ ગળો, શિવ, મોથ, ભજે, વિષમજ્જ્વર સુંદરિ ! કામ તજે. ૮૦

હે અબળા ! કામબળને ઉત્પન્ન કરનારી હે સ્ત્રી ! હે ચંચળ નેત્રકમળવાળી ! હે લક્ષ્મી સમાન સુંદર દેહવાળી ! હે કામવિલાસમાં પ્રીતિવાળી રત્નકળા ! વિષમજ્જ્વરમાં અને અવિષમ (સામાન્ય) જ્વરમાં (પણ), ગળો, મોથ, અને આમળાંતો ક્ષાય મધ સાથે આપવો.

૧. 'વિષમેષુવિલાસરતેષ્ઠતનુ !' એવો પણ પાઠ છે. અર્થ એવો છે કે 'કામવિલાસમાં પ્રીતિવાળી હે સુંદરી !' આવો અર્થ કરતાં ભાષાંતરમાંથી 'અવિષમજ્જ્વરમાં' એટલા શબ્દ ઓછા વાંચવા.

જ્વરનાશક ધૂપ.

અયિ કુશાગ્રસમાનમતે ! મતે ! મતિમતામતિમન્મથમન્થરે !

જ્વરહરં રુગરિષ્ટશિવાવચાયવહવિર્જતુસર્ષપધૂપનમ્ ॥ ૮૧ ॥

દરભ અગ્રશી સૂક્ષ્મ મતીવતી ! સખલ કામથિ મંદગતીવતી !

ધિ, જવ, કોષ્ટ, વચા, લિમ, સર્ષવ, હરડ, લાખત્રુંવાથિ જ્વરો દગ. ૮૧

દર્ભના અગ્ર સરખી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળી હે સ્ત્રી ! હે બુદ્ધિમાન પુરુષોમાં અભિમત સ્ત્રી ! અતિશય કામવડે મંદગતિવાળી હે સ્ત્રી ! ઉપલેટ, લોંગડો, હરડે, વજ, જવ, ધી, લાખ અને સરસવ, એ ઔષધોનો ધૂપ જ્વરને હરનાર છે.

આ શ્લોકમાં કહેલી ઔષધી સમાન લેઇને ધી સિવાય બાકીનાં ઔષધોને કચરીને તેમાં ધી નાખી એકત્ર કરવું. પછી અગ્નિ ઉપર તે ઔષધમાંથી થોડું થોડું નાખીને રોગીને અંગે ધુમાડો દેવો.

ફરીને આવેલા જ્વરનો ઉપાય.

તિક્તોશીરબલાધાન્યપર્પ્પશમ્ભોધરૈઃ કૃતઃ ।

ક્વાથઃ પુનઃ સમાયાતં જ્વરં શીઘ્રં નિવારયેત્ ॥૮૨॥

કડુ, વાળો, બળ, રેણુ વળિ, ધાણા, મોથ, ક્વાથ;

ફરી આવેલા તાવને, હરે સત્ય એ વાત.

૮૨

કડુ, વીરણુવાળો, બલામૂળ (કાંસકીનાં મૂળ ?) ધાણા, પિત્તપાપડો, મોથ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ તેમાંથી ચાર તોલાનો ક્વાથ કરીને પીવાથી તે ક્વાથ ફરીને આવેલા તાવને ત્વરાથી દૂર કરે છે.

વિષમજ્વરોદિ ઉપર સારિવાદિ ઘૃત.

૧. ગોપીદ્વયામલકીસ્થિરામગધજાતિક્ષાપયઃ પાલિની—

દ્રાક્ષાશ્રીફલધાવનીહિમવિષામુસ્તેન્દ્રજૈઃ સાધિતમ્ ।

સ્વાદાઝ્યં વિષમજ્વરક્ષયશિરઃ પાર્શ્વવ્યથારોચક—

ચ્છર્દીશોષહલીમકપ્રશમનં લીલાલતામञ્जरि ! ॥૮૩॥

ઉપશાલ, બુઆમળી, પિંપર, શાલ્વણુ, દ્રાખ, રક્તાંજળી;

બીલી, રિંગણિ ને નસોત્તર, કડૂ, વાળો, વિખા છ વળી;

મોથા, ઈંદ્રજવા, કવાથ, પકળ્યું ધી શીર પાર્શ્વવ્યથા,

સંધીવા, હરદી, અરુચિ, વિષમ, ક્ષે, શોષ વામે તથા. ૮૩

સારિવા, આમળી, ભોંયઆમળી, શાલીપર્ણી, પીપર, કડુ, વીરણુવાળો, નસોત્તર, કાળીદ્રાક્ષ, બીલનું મૂળ, રીંગણી, અતિવિખની કળી, મોથ, ઈંદ્રજવ, એ ઔષધો વડે ધી સિદ્ધ કરવું. હે લીલારૂપી વેલની મંજરોરૂપ રત્નકળા ! એ ધી વિષમજ્વર, ક્ષય, માથાની અને પાસાંની પીડા, અરુચિ, ઉલટી, શોષ અને હલીમક (લોકો જેને હળધરવો કહે છે તે), એ રોગોને શમાવનાર છે.

ઉપરનાં ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ તેથી આઠગણા પાણીમાં તેનો કવાથ કરી ચતુર્થાશ શેષ રહે ત્યારે તેમાં કવાથથી ચોથે ભાગે ગાયનું ધી નાખીને ધી શેષ રહે ત્યાં લગી ઉકાળવું. ધીના પાક ઉપર શીણુ આવીને જતું રહે ત્યારે તેને સિદ્ધ થયું જાણી નીચે ઉતારી ગાળી લેવું. એ ધીમાંથી ચાર તોલા જેટલું ધી રોગીએ ખાવું.

સકળજ્વરમાં દાન ધર્માદિ રૂપ ઉપચાર.

ચલદલતરુસેવા હોમમન્ત્રસ્થિનેત્ર—

દ્વિજજનગુરુપૂજા કૃષ્ણનામ્નાં સહસ્રમ્ ।

૧. કોઈ પ્રતમાં 'ગોપિન્દ્યામલકી' એવો પાક છે, તે 'દ્વયા' ને ઠામે 'ક્યા' વાંચવાની બ્રાંતિથી થયો હશે એમ લાગે છે.

મણિષ્ટિરપિ દાનાન્યાશિષસ્તાપસાનાં

સકલમિદમરિષ્ટં સ્પષ્ટમષ્ટજ્વરાણામ્ ॥૮૪॥*

પિંપળ તરુનિ સેવા, હોમ મંત્રો કર્યાથી,
શિવ, દ્વિજ, ગુરુ પૂજા વિષ્ણુનામો જપ્યાથી;
તપસિ શુભ વચોથી, દાન, ધારે મણીને,
અઠવિધ જવર કરે, કાળ એ હ્યો ગણીને.

૮૪

પીંપળાની સેવા કરવી, હોમ કરવો, મંત્ર જપવા, શિવ,
બ્રાહ્મણ, અને ગુરુઓની પૂજા કરવી, શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામનો પાઠ
કરવો, મણિઓ અંગે ધારણ કરવી, દાન આપવાં, તપસ્વીઓના
આશીર્વાદ લેવા, એ સધળાં આઠે જવરોનાં ચોખ્ખાં અરિષ્ટ છે.
અર્થાર આઠે પ્રકારના જવરોને નાશ કરવાનાં એ નિમિત્ત છે.

જવરવાળાને ઉપદેશ.

અયિ રત્નકલે ! કલાનિધે ! કુશલે ! કોકિલકોમલસ્વરે ! ॥

જ્વરવાન્ જ્વરવર્જિતોઽથવા લઘુ કુર્યાદશનં દિનાત્યયે ॥૮૫॥

અયિ રત્નકલે ! કલાનિધે ! કુશલે ! કોકિલ કોમલ સ્વરે !

કદિ તાવ હશે નહીં હશે, મિત આહાર કરે નિશા વિશે.

૮૫

હે રત્નકળા ! હે કળાના ભંડારરૂપ ! અથવા હે ચંદ્ર તુલ્ય ! હે
ચતુરા ! કોયલના જેવા કોમળ સ્વરવાળી હે સ્ત્રી ! જવરવાળાએ અથવા
જવર વિનાનાએ દિવસ આથમ્યા પછી થોડું ભોજન કરવું. એટલે
હલકું પણ થોડું ભોજન કરવું.

इति श्रीदिवाकरभट्टसूनुमहाकविश्रीलोलिम्बराजविरचिते

वैद्यजीवनकाव्ये ज्वरप्रतीकारे प्रथमोल्लासः ॥१॥

* चलदलतरुसेवा विप्रदेवार्चनं च ग्रहभजनमजस्रं विष्णुनाम्नां सहस्रम् ।
हरति सुमणिमन्त्रा धारणं चौषधीनां सकलमिदमरिष्टं स्पष्टमष्टज्वराणाम् ॥

પીંપળાના વૃક્ષની સેવા કરવી, બ્રાહ્મણ અને દેવનું પૂજન કરવું,
નિરંતર મંત્રોનું ભજન (જપાદિકે કરીને) કરવું, વિષ્ણુસહસ્ર નામનો
પાઠ કરવો, ઔષધીઓને અંગે ધારણ કરવી, તથા ઉત્તમ મણિમંત્રનો
પ્રયોગ કરવો, એ સર્વ આઠે જવરનાં સધળાં અરિષ્ટ (દુશ્ચિન્હ)ને સ્પષ્ટ હરે છે.

મહાકવિશ્રીલોલિમ્બરાજવિરચિત

વૈદ્યજીવનકાવ્ય ।

દ્વિતીયોલ્લાસ :

અતિસાર ચિકિત્સા.

અત્યાર સુધી જ્વરના પ્રતીકારનું કથન કર્યું છે. પણ જ્વર આવે છે ત્યારે તેની સાથે બીજા પણ કેટલાક ઉપદ્રવ થાય છે. અતિસાર અથવા કળશિયો, તે ન હોય તો ઝાડાનો કબજો, તરસ, ખાંસી, શરીરે કળતર, ઉલટી, હિક્કા (હેડકીનો રોગ). મૂર્છા (બેભાનપણું), અને અરુચિ, એ દશ જ્વરના ઉપદ્રવ કહેવાય છે. જ્વરમાં એ બધા અથવા એમાંના થોડા ઘણા ઉપદ્રવ હોય છે, માટે જ્વરની સાથે તેમની પણ ચિકિત્સા અત્યારની અવશ્ય ધારી લોલિમ્બરાજ પ્રથમ અતિસારની ચિકિત્સા કહે છે. અતિસારની ચિકિત્સા કરતાં સૂતર પડે માટે અમે અન્ય ગ્રંથોમાંથી અતિસારનું સંક્ષિપ્ત નિદાન અહીં આપીએ છીએ.

અતિસારનું નિદાન.

હેતુ—ભારે, ચીકણું, અતિ ઉનું, પાતળું, જાડું, ટાઢું, વગેરે ખાવાથી, વિરુદ્ધ ભોજનથી, ખાધા ઉપર ખાવાથી અજીર્ણથી, પોતાને સહે નહિ તેવું ખાવાથી, ઘણુંક રોહપાન કરવાથી, વગર યુક્તિએ વિષનો ઉપયોગ કર્યાથી, ભયથી, શોકથી, નહારાં પાણી પીવાથી, અતિશય મધપાનથી, પ્રકૃતિને માફક નહિ એવું કાંઈ બનવાથી, પાણીમાં બહુ રમવાથી, જોરમાં વાગવાથી, પેટમાં કૃમિનો

ઉપદ્રવ થવાથી, વગેરે કારણોથી અતિસાર થાય છે. (આ હેતુઓને તજવા એ જ અતિસાર રોગમાં પથ્ય છે.)

સામાન્ય લક્ષણુ—જળના ધાતુ (રસ) જઠરાગ્નિને શમાવીને વિષા સાથે મળો જાય છે. પછી વાયુ તેને ગુદા માર્ગે વારંવાર બહાર કાઢે છે. એ રોગને અતિસાર, કળશિયો કે ઝાડાનો રોગ કહે છે.

પૂર્વરૂપ—અતિસાર થવાનો હોય ત્યારે છાતી, નાભિ, ગુદા, પેટ, કૂખો એ જગોએ તોડ થાય છે; શરીર શિથિલ થઈ જાય છે; વાદ્ધટ થતી નથી; ઝાડો નરમ થાય છે; પેટ ચઢે છે; અને ખાધેલું પચતું નથી.

પ્રકાર—એ રોગ છ પ્રકારનો છે; વાતાતિસાર, પિત્તાતિસાર, ક્ષાતિસાર, ત્રિદોષાતિસાર, શોષાતિસાર, આમાતિસાર, અને રક્તાતિસાર. પહેલા ચાર તો તે તે દોષના લક્ષણોથી ઓળખવા, શોષાતિસારમાં ચણોડીના રંગ જેવા લોહીનો મળ સહિત ઝાડો થાય છે, આમાં રક્તાતિસારના પ્રકારનો પણ સમાસ થાય છે. આમાતિસારમાં જૂદા જૂદા રંગનો મરડા સહિત ઝાડો થાય છે અને રક્તાતિસારમાં લોહીનો ઝાડો થાય છે.

અસાધ્યત્વ—લટી, તાવ, ખાંસી, શ્વાસ, તરસ, મોહ, સોજો, ચૂંક, હેડકી, અરુચિ, એ ઉપદ્રવો જે અતિસારવાળાને હોય તેનો અતિસાર ઔષધોથી મટતો નથી.

જ્વરાતિસારનો ઉપાય.

અમૃતાતિવિષાસુરરાજયવસ્તનચિત્તુકિરાતકવિશ્વપયઃ

અતિસારહરં જ્વરનાશકરં શૃણુ નિર્જિતકુઞ્જરકુમ્ભકુચે! ॥૧॥

શુંઠ, નાગરમોથ, કર્યાતું, ગળો, જવધંદ્ર, અતીવિખ, કવાથ કરો;

અતિસાર હરે, જ્વરનાશ કરે, સુણ નિર્જિત કુંજર કુંભ કુચે ! ૧

હાથીના કુંભરથળને જેણે જીવ્યા છે એવા કઠિન રતનવાળી હે સ્ત્રી ! તું સાંભળ : ગળો, અતિવિખની કળી, ઇંદ્રજવ, મોથ, કરિયાતું, સુંઠ, એ ઔષધોનો કવાથ આઠ તોલા પીવાથી તે અતિસારને હરે છે અને તાવનો નાશ કરે છે.

બીજો ઉપાય.

શીતોશીરકયુગ્મવત્સકવૃકીપન્નાહ્વાન્યામૃતા—

ભૂનિમ્બામ્બુદબાલબિલ્વકવિષાવિશ્વૌષધૈઃ સાધિતઃ

ક્ષાથો માક્ષિકસાક્ષિકો વિજયતે હૃદ્લાસતૃષ્ણાવમી—

દાહારોચકસહુભદ્રન્ચતુરઃ સર્વાતિસારજ્વરાન્ ॥૨॥

વાળા બે, અતિચીખ, પહાડ, અમૃતા, ધાણા, કડાછાલને,
કર્યાતું, સુંઠ, મોથ, પદ્મક, બિલી, રક્તાંજલી કવાથને;
સેવંતાં મધ સાથ વાંતિ અરુચી તૃષ્ણા અને મોળને,
તાવો જે અતિસારના સહુ હરે, શંકા ન રાખો મને. ૨

રતાંજળી, વીરણવાળો, કાળોવાળો, કડાછાલ, પહાડ મૂળ, પદ્મકાદ, ધાણા, ગળો, કરિયાતું, મોથ, બીલીના મરવા, અતિવિખની કળી, સુંઠ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેખને તેમાંથી ચાર તોલાનો કવાથ કરી તેમાં પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે મધ નાખીને પીવાથી તે કવાથ ઓડકાર (જેમાં પેટમાંથી પાણી પાછું મોઢામાં આવે છે તે). તરસ, ઉલટી, દાહ અને અરુચિ, એ ઉપદ્રવોના સમુદાયને નસાડી મુકવામાં કુશળ છે, તેમ તે સર્વ પ્રકારના અતિસાર અને જ્વરને હરે છે—અથવા ત્રિદોષાતિસાર અને જ્વરને હરે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

પન્નાહ્વાનિવૃક્ચન્દયલેન્દ્રવીજત્ત્વકસેવ્યતિક્તમૃતબિલ્વવિશ્વૈઃ ।

જ્વરાતિસારાન્ સવમીન્ સકાસાન્ સશ્વાસશૂલાન્ શમયેત્કષાયઃ ॥૩॥

પાંચે મુળો, સુંઠ, ગળો, કડુ, બીલિ, પહાડ, મોથા, ઉશીર, બગ્ગબીજ, કડાનિછાલ;
ઇંદ્રજવોસહ કવાથ હરે શુળોને, તાવાતિસાર, વળિ, ઉદ્રસ વાસ સૌને. ૩.

મોટાં પાંચમૂળ (ખીલીમૂળ, અરણીમૂળ, અલવા (મોટા અર-
ડૂસા)નું મૂળ, પાડળમૂળ, શેવણુમૂળ) પહાડમૂળ, મોથ, બલખીજ
(કાંઈ 'બલા' ને કેકાણે કાંસકીનાં મૂળ લેવાનું કહે છે), ઇંદ્રજવ,
કડાછાલ, વાળો, કડુ, ગળો, ખીલી, સુંઠ, એ ઔષધોને સમાન ભાગે
લેઈ તેમાંથી ચાર તોલાનો ક્વાથ કરી પીવાથી તે ઉલટી, ખાંસી,
શ્વાસ અને શૂળ સહિત જ્વરાતિસારને શમાવે છે.

ચોથો ઉપાય.

કફાધિકે વા પવનાધિકે વા દ્વયાધિકે વા ગુરુપશ્ચમૂલમ્ ।

પિત્તાધિકે સ્યાલ્લધુપશ્ચમૂલં પુનઃ પુનઃ પૃચ્છસિ કિં મૃગાક્ષિ ? ॥૪॥

વધે કદી સમિર કે કફવૃદ્ધિ પામે, કે બે વધે મહતપંચમુલે વિરામે;
ને પિત્તવૃદ્ધિ લધુપંચમુળોથિ શામે, પૂછે તું વાર બહુ સુંદરિ ! કાણુ કામે ? ૪

જ્વરાતિસારમાં કફનો વધારો હોય અથવા વાયુનો વધારો
હોય અથવા કફ અને વાયુ બન્નેનો વધારો હોય તો મોટાં પાંચ
મૂળનો ક્વાથ પીવો; અને પિત્તનો વધારો હોય તો નાનાં પાંચમૂ-
ળનો ક્વાથ પીવો, હે હરિણના નેત્ર સમાન નેત્રવાળી સ્ત્રી ! તું ફરી
ફરીને શું પૂછે છે ! મોટાં તથા નાનાં પાંચમૂળ પાછળ કહી ગયા
છીએ તે લેવાં. ક્વાથનો વિધિ પાછળ કહ્યો તે પ્રમાણે કરવો.

શોધાતિસારનો ઉપાય

સદેવદારુઃ સવિષઃ સપાઠઃ સજન્તુશત્રુઃ સઘનઃ સતીક્ષ્ણઃ ।

સવત્સકઃ ક્વાથ ઉદાહૃતોઽસૌ શોફાતિસારાંબુધિકુમ્ભજન્મા ॥૫॥

અતિવિખ સુરદાર ને કડોકરિ છાલ,

કૃમિરિપુ. મરિ, મોથા, પહાડનું મૂળ ધાલ;

સહુ જાણુસ ઉકાળો છે કહ્યો બહાલિ ! સાર;

નિયમ સહુ ભજતાં જ્ય શોધાતિસાર.

દેવદાર, અતિવિખની કળી, પહાડમુળ, વાવડીંગ, મોથ, મરીઆં, કડાછાલ એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ તેમાંથી ચાર તોલાનો કવાથ કરી તે પીવો. એ કવાથ સોળ સહિત અતિસારરૂપી સમુદ્રને શોષણ કરવાને અગસ્ત્ય મુનિ જોવો છે. અર્થાત્ અગસ્ત્ય મુનિએ એક જ અંજલિમાં આખા સમુદ્રનું શોષણ કર્યું હતું તેમ આ એક જ કવાથ સોળ સહિત દુસ્તર અતિસારને મટાડે છે.

અતિસારનો પ્રતિકાર.

અયિ પ્રિયે ! પ્રીતિભૃતાં મુરારૌ કિં બાલકશ્રીઘનધાન્યવિશ્વૈઃ ? ।

યસ્યાપ્યતીસારરુજો ન તસ્ય કિં બાલકશ્રીઘનધાન્યવિશ્વૈઃ ? ॥૬॥

પ્રીયે ! પ્રભુભગતને કય કામ છે શું ?

બાળો, શ્રી, વારિધર, ધાન્ય, ને વિશ્વ એ શું ?

જેને ન પીડ અતિસારનિ તેહને શું ?

વાળો, શ્રી, વારિધર, ધાન્ય ને વિશ્વ એ શું ? ૬

બીજી રીત.

છે પ્રીતિ બહાલિ ! પ્રભુના પદમાંહિ જેને,

શ્રી, બાલ, ધાન્ય, ધન, વિશ્વથિ શું જ તેને ?

પીડા નથી અતિસૃતિતણિ તત્ત જેને,

શ્રી, બાલ, ધાન્ય, ધન, વિશ્વથિ શું જ તેને ?

હે પ્રિયે ! હરિને વિષે પ્રીતિવાળા પુરુષોને બાળક, લક્ષ્મી, અતિશય ધાન્ય અથવા વૃષ્ટિ અને ધાન્ય તથા ત્રણે લોક, એ સર્વ શું કરવાં છે ? અર્થાત્ હરિભક્તિમાં એ પદાર્થો અંતરાય રૂપ છે માટે હરિભક્તો તેમાં આસક્તિ રાખતા નથી; તેમ જ જેને જન્મમરણની પીડાઓ નથી (જે જીવન્મુક્ત છે) તેમને પણ બાળક, લક્ષ્મી, વૃષ્ટિ,

૧ આ શ્લોકમાં બાલ શબ્દના બ અક્ષરથી બ અને વ નું ગ્રહણ થાય છે, તેનું પ્રમાણ:—કલયોર્બલયોઞ્ચૈવરલયોઃશસયોસ્તથા इत्यादि ।

ધાન્ય અને ત્રણે લોકનો શો ઉપયોગ છે? કેમકે તે તો સદા પૂર્ણકામ હોય છે. (ઉત્તરાર્ધનો પ્રસ્તુત અર્થ)—જેને અતિસારના રોગની પીડાઓ નથી તેને પણ વીરણવાળો, નાની બીલીઓ, મોથ, ધાણા અને મુંઠ, એ પાંચ ઔષધો શા ઉપયોગનાં છે?

આ ઔષધોને સમાન લેધને પાછળ કહ્યા પ્રમાણે તેનો કવાથ કરવો. સુશ્રુતમાં એનું ચૂર્ણ લેવાનું કહ્યું છે. માટે તેમ કરવું હોય તો સમાન ભાગે લેધ બારીક ખાંડી ચાળીને તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ ખાવું. આ ઔષધને “ધાન્યપંચક” કહે છે.

પિત્તાતિસારનો ઉપાય.

પિત્તાતિસારો ધાન્યામ્બુવિલ્વાબ્દાનાં નિરુદ્ધયતે ।

૧કેનાન્નજ્ઞાયતે કર્તા પણ્ડિતેન ત્વયા વિના ॥૭॥

ધાણા, બિલી, બશિર, મોથ, કેરં, રોકે પિત્તાતિસૃતિ જો અવેર; સલીલ બહાલી ! તુજવીણ કોય; કર્તા લહે આ કવિતા તણોય. ૭

બીજી રીતે.

પિત્તાતિસારને મારે, મોથ, વાળો, બિલી અને;

ધાણાનું કવિ ના જાણે, કર્તા હ્યાં અર્થ શો બને ?

ધાણા, વાળો, બીલી અને મોથ, એ ઔષધોના પાણી (કવાથ) વડે પિત્તાતિસાર રોકાય છે. હે પણ્ડિતે ! તારા વિના બીજા કોઈથી અહીં કર્તા સમજતો નથી.

૧. આ શ્લોકમાં કવિયે વાક્યનો કર્તા એવી રીતે મુક્યો છે કે તે વાંચનારને હટ સમજાય નહિ, માટે એને ‘કર્તૃગુપ્ત’ કહે છે. ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી જોતાં આવો અર્થ લક્ષ્યમાં આવે છે : “ધાણા, વાળો, બીલી અને મોથના... પિત્તાતિસાર રોકાય છે. હે સ્ત્રી ! તારા વિના બીજા કયા પણ્ડિતથી આ વાક્યનો કર્તા સમજાય છે?” શ્લોકમાં ‘કેન’ પદનો અર્થ ‘કોનાવડે’ એવો હટ લક્ષ્યમાં આવે છે ને કર્તાપદ જડતું નથી; પણ જ્યારે ‘કેન’

અતિસારનો સામાન્ય ઉપાય.

इन्द्रजमेवमदाकुष्ठमध्रीलोघ्रमहौषधमोचरसानाम् ।

चूर्णमिदं गुडतर्कधिमिश्रं हन्त्यचिरादतिसारमुदारम् ॥८॥

ઇન્દ્રજવો, સુંઠ, લોધર, બીલી, ધાવડિ, મોથ મુચરસ મેલી;
ચૂરણ એ ગુડ છાશશું પીતાં, ઝટ્ટ દળે અતિસારનિ તિન્ટા. ૮

ઇન્દ્રજવ, મોથ, ધાવડીનાં ફૂલ, નાની બીલીઓ, લોધર, સુંઠ, મોચરસ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ લેઈને તેને ચાર તોલા છાશ તથા એક તોલો ગોળમાં મેળવીને પીવું. એ ચૂર્ણ ભારે અતિસારને પણ થોડા વખતમાં નાશ કરે છે—મટાડે છે.

બીજો ઉપાય.

कल्याणि! काञ्चनलताललिताङ्गयष्टे!

ताम्बूलशालिलपने! ललने! शृणु त्वम् ।

शुंठीमदाकुष्ठममोचरसाजमोदास्

तक्रान्विताः प्रशमयन्त्यतिसारसारम्^૧ ॥૯॥

કલ્યાણિ! કાંચનલતા લલિતાંગયષ્ટી!

તાંબૂલ શોભિ અધરે! શુણુ તું રૂપાણી!

જો સુંઠ, મોચરસ, ધાવડિ, અજ્જમોદ;

સેવે સછાશ પળશે અતિસાર જોર. ૯

પદનો અર્થ ‘જળવડે’ એવો ધ્યાનમાં આવે છે ત્યારે કર્તા પદનો ખુલાસો મળવાની અંત્ય કર્તાએ શ્લોકમાં ‘કેન’ એવા દ્વિઅર્થિ પદવડે કરેલો ચમત્કાર જોઈ આનંદ થાય છે.

૧. કેટલીક પ્રતમાં ‘નિપીત’—‘પીધું’ એવો પણ પાઠ છે.

૨. ‘સારમ્’ ને બદલે ‘મુગમ્’ (મોટી બલવાનું) એવો પાઠ કેટલીક પ્રતોમાં છે.

હે કલ્યાણિ! સુવર્ણની વેલ સમાન સુંદર અંગરૂપી યશી જેની છે એવી હે સ્ત્રી! તાંબૂલવડે શોભાયમાન મુખવાળી હે સુંદરી! તું સાંભળ : સૂંઠ, ધાવડીનાં ફુલ, મેચરસ, અજમેદ, એ ચાર ઔષધ સમાન લેધ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ ચાર તોલા ગાયત્રી તાજી છાશમાં નાંખીને પીવાથી તે અતિસારના બળને શમાવે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

અતિસારપ્રશમની ચિત્રપત્રકશોભિની^૧ ।

વૃદ્ધિદા તનુવહેશ્ચ શ્યામા શ્યામેવ રાજતે ॥૧૦॥

ચિત્રક, તમાલપત્ર, નસોતર ચૂર્ણ, છાશમાં સેવ;

અતિસાર પળશે, વળિ વધશે જઠરાગ્નિ નિર્ભેવ.

બીજી રીત.

જે છે અતિસાર શમાવનારી, જે ચિત્રપત્રે વળિ શોભનારી;

જે મન્દ અગ્નિતણિ દિપ્તિકારી, શ્યામા જ શ્યામાસમ સૂખકારી. ૧૦

જેમ, શરીરના અતિશય બલને શમાવનારી, ચિત્ર વિચિત્ર પત્રક (ગાલ અને સ્તનાદિ ઉપર કાઢેલાં ચિત્રામણુ) વડે શોભનારી, અને કામાગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારી તરણુ સ્ત્રી શોભે છે તેમ, અતિસારના રોગને શમાવનારી, ચિત્રાનાં મૂળ અને તમાલપત્રવડે શોભનારી (અર્થાત્ સંયુક્ત) તથા શરીરના અગ્નિને (અર્થાત્ જઠરાગ્નિને) વધારનારી શ્યામા (નસોતર) પણ શોભે છે.

મતલબ કે ચિત્રો, તમાલપત્ર અને નસોતર એ ત્રણને સમાન લેધ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ ચાર તોલા છાશમાં પીવાથી અતિસાર મટે છે. પણ પ્રથમ ૦૧ તોલા ચૂરણથી આપતા

૧. 'શોભિતા' એવો પાઠ છે.

૧૪૪ રક્તાતિસાર અને આમાતિસારનો ઉપાય. [વૈદ્યજીવન

જવું. 'શ્યામા'નો અર્થ 'પીંપર' કરીને નસોત્તરને બદલે પીંપર લેવી એવું પણ કેટલાક વૈદ્યોનો મત છે. તેમ જ તમાલપત્રને ઠામે જાયપત્ર કે જવંત્રી લેવી એમ પણ કોઈ વૈદ્યો કહે છે પણ તે બાબત તેમના સિવાય બીજું પ્રમાણ નથી.

રક્તાતિસાર અને આમાતિસારનો ઉપાય.

બાલે ! બાલલતાપ્રવાલલતિકાકારાદ્ધિહસ્તાધરે !

મહ્નીમાલ્યલસત્કુચક્ષિતિધરે ! રત્નોજ્જ્વલન્મેષ્વલે ! ।

ચન્દ્રત્કુણ્ડલમણ્ડલે ! વિજયતે રક્તમશૂલાન્વિતા—

તિસારં કુટજાન્દ્રિલ્લવકવિષોદીચ્ચયેઃ કષાયઃ કૃતઃ ॥૧૬॥

બાલે ! બાલલતા પ્રવાલ લતિકા કારાંધિ હસ્તાધરે !

મહ્નીપુષ્પાનિ માલયુક્ત કુચની ! રત્નોજ્જ્વલન્મેષ્વલે !

બીલી, મોથ, કડાનિ છાલ વળિ વાગો ને વિષા કવાથ જે;

સેવે તે અતિસાર આમશુલ લોહી સાથનો રે તજે. ૧૧

ઉછરતી વેલની કુંપળોની લતા સમાન રાતા જેના પગ, હાથ અને ઓઠ છે એવી હે બાળા ! મોગરાના પુષ્પોના હારવડે જેનો રતનરૂપી પર્વત શોભે છે એવી હે સ્ત્રી ! રત્નોવડે જેની મેખલા (સ્ત્રીઓને કૂડે પહેરવાનું ભૂષણ) પ્રકાશિત છે એવી હે સ્ત્રી ! જેને કાને શોભાયમાન કુંડળો પહેરેલાં છે એવી હે સ્ત્રી !

જે અતિસારમાં લોહી પડતું હોય તથા જેમાં આમ (જરસ) પડતું હોય એવા અતિસારને, કડાછાલ, મોથ, નાની બીલીઓના મરવા, અતિવિખની કળી, અને વીરણવાળો, એ ઔષધીઓથી કરેલો કવાથ જીતે છે—મટાડે છે તાત્પર્ય કે એ પાંચ ઔષધો સમાન લેધને તેનો ચાર તોલાનો સોળગણા પાણીમાં કવાથ કરી અષ્ટમાંશ શેષ રાખી પીવાથી આમાતિસાર તથા રક્તાતિસાર મટે છે.

છર્ણાતિસાર ઉપર મહાગંગાધર ચૂર્ણ.

‘ધાતકયામલકીપયોધરવૃકીકટ્વક્કયટ્ટીમધુ—

શ્રીજમ્બવાન્નફલાસ્થિનાગરવિષાદીવરેલોઘ્નેન્દ્રજૈઃ।

તુલ્યાંશં વિહિતં સતન્દુલજલં ગઙ્ગાધરાશ્ચ મહ—

ચૂર્ણં તૂર્ણમપાકરોતિ સકલં જીર્ણાતિસારં પરમ્ ॥૧૨॥

શુઠી, નાગરમોચ, પહાડમૂળ, ટેંદૂ, આંમળાં, ધાવડી,
વાળો, લોધર, ણીલિ, જેઠીમધ, નંખૂ, આંખાનિ ગોટલી;
એ સૌ ઇંદ્રજ ને વિખાશુ સમભાગે લેધ ચોખા જળે,
એ ગંગાધર ચૂર્ણ વેગથિ મહા છર્ણાતિસારો હરે. ૧૨

ધાવડીનાં ફૂલ, આંમળાં, મોચ, પહાડમૂળ, અરલુ કે જેને
લોકો મોટા અરકુસો કહે છે તે, જેઠીમધ, નાની ખીલીઓ, નંખૂ-
ડાના ઠળિયાની મીજ, ફરીની ગોટલી, સૂંઠ, અતિવિખ, વાળો,
લોધર, ઇંદ્રજવ, એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ
કરવું. એને મહાગંગાધર ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ એક તોલો લેધને
તેથી ચોગણા ચોખાના ઘોવરામણમાં મેળવીને પીવાથી ઘણા
લાંખા વખતનો મોટો અતિસાર હોય તેને પણ જલદી દૂર કરે છે.

ઉપરના ઔષધમાં ‘કટ્વક્ક’ નામે વનરૂપતિનો અર્થ ટેંદૂમૂળ
લખ્યો છે. પણ ‘ટેંદૂમૂળ’ વનરૂપતિ પ્રાપ્ત થવી કઠિન છે. અનુ-
ભવી વૈદો ‘કટ્વક્ક’ને ઠામે કડાછાલ લેવાનું પસંદ કરે છે. કડા-
છાલ અતિસારને મટાડનારી છે માટે ટેંદૂમૂળને ઠામે તે લેવાને
ખાધ નથી. એક તોલો ખાંડેલા ચોખાને આઠગણા પાણીમાં
ચોળીને ઘોયા પછી પાણી ગાળી લેવું. એ ચોખાનું ઘોવણું પીવાના
ઉપયોગમાં લેવું.

જે મનુષ્યોને તાવ આવતો હોય, તેનાથી અન્ન ખવાતું ન હોય, તેને શરીરે સોજો ચડ્યો હોય, તેને શ્લેષ્મ આવતું હોય, હેડકીનો ઉપદ્રવ થયો હોય, મૂછા આવતી હોય, કંકનું જોર વિશેષ હોય, ઉલટી થતી હોય, શ્વાસ ઉપડતો હોય, અને એ બધાની સાથે તેને અતિસારનો રોગ પણ થયેલો હોય, તો તેણે ગમે તેમ કરીને પણ ગોવિંદ, ગોપાળ, ગદાધર, એવાં હરિનાં નામનું સ્મરણ કરવું. અર્થાત્ શ્લોકમાં કહ્યા તેવા ઉપદ્રવો અતિસાર રોગવાળાને થાય ત્યારે તે અતિસાર અસાધ્ય જાણવો.

આમરક્રાતિસારનો ગ્રંથાંતરમાંથી પ્રયોગ.

જાતીફલં નાગરસર્પફેનો સ્વર્જફલં મિત્તમિદં ચ નિત્યમ્ ।
યોજ્યં દ્વિનિષ્કં ચ કરીષજાતાદરણ્યજાન્નસ્મ સમં ચ સર્વેઃ ॥૧૭॥
નિષ્કાર્દ્દમાત્રં મિષજા પ્રયોજ્યંદિવારમેતચ્છુભતન્દુલોદૈઃ ।
જીર્ણાતિસારે રુધિરામયુક્તેહિતઃ સશૂલે बहुवेगयुक्ते ॥૧૮॥

લ્યં જાતીફળ, સૂંઠ, ફેણ અહિનું, ખારેક સમભાગથી,
સર્વેની સમતોલ ભસ્મ વળિ અડ્ડૈયાંનિ સંભાળથી;

માસો દોઢ સવાર—સાંજ ભજતાં ચોખાતણે ધોવણે,
જરો છરણ, રક્ત, આમશુલ, અતિસાર વેગે ધણે. ૧૭—૧૮

જાયફળ, સુંઠ, અશીણ, ખારેક (ઠળીઆ વગરની) એ સર્વ સમાન લેધને જૂદું રાખવું. પછી જંગલનાં અડાયાંની ભસ્મ લેધ તે બધા ઔષધની બરાબર તેમાં મેળવવી. પછી એ એકઠા કરેલા ચૂર્ણમાંથી બેઆની પૂર લેધને તેને ચોગણા ચોખાના ધોવરામણમાં મેળવીને પી જવું. એ રીતે દરરોજ સવાર સાંજ બે વખત પીવું. એ ઔષધને જાતિફલાદિ ચૂર્ણ કહે છે. તે લોહી અને જરસ સહિત ઘણા દિવસનો મરડો થયો હોય તથા જેમાં

આંકડી અને શળ આવતાં હોય અને જે ઘણા વેગે આવતાં હોય એટલે વારંવાર ઝાડે કરવા જવું પડતું હોય તેને મટાડે છે.

એ ઔષધને કાષ્ઠ ગ્રંથમાં 'મતિફલાદિપુટપાક' નામ આપ્યું છે. પુટપાક પણ ઉપર કહ્યા તેવા અતિસારમાં સારો ગુણ કરે છે. આ પુટપાક કરવાનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. જાયફળ, સુંઠ તથા અશીણને એકત્ર ઘૂંટીને તેનું બારીક ચૂર્ણ ખારેકમાં ઠળીઆની જગોએ ભરવું. ચૂર્ણ વધારે હોય તો બે, ત્રણ, કે વધારે ખારેકો ભરવી. પછી તે ખારેકોને વડ કે જાંબૂડાનાં પાંદડાંમાં મજબૂત લપેટીને તે ઉપર ભીના ચીંથરાનો સજ્જડ પાટો વીંટવો તથા તે ઉપર માટીનો લેપ બે આંગળ જાડો કરીને તેને અડાયાંના અગ્નિમાં મૂકી દેવો. પુટપાકવાળો ગોળો જ્યારે લાલચોળ થાય ત્યારે બહાર કાઢીને તેને ઠંડો પડવા દેઈને અંદરથી ખારેકો કાઢી લેવી. તે ખારેકોમાં તેના જેટલી જ વજનમાં જંગલી અડાયાંની રાખ ભેળવીને બક્ષમાં ઘૂંટીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ લોહી, આમ, તથા શળવાળા મરડાના કે અતિસારના રોગીએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સાંજ સવાર બે બે આનીપૂર ચોખાના ઘોવરામણમાં પીવું.

મહણી રોગ.

હિતુ—અતિસાર થઈને મરી ગયા પછી જ્યારે રોગી ખાવા પીવાનો વિચાર રાખતો નથી ત્યારે તેનો જઠરાગ્નિ બિગાડ પામીને મહણી અથવા જેને (મંમહણી) કહે છે તે રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપ—તેથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, શરીરનું ભારેપણું, વગેરે થવા માંડીને બળનો હ્રય થાય છે.

લક્ષણુ—પછી જે ખાધું હોય તેનો આમ થઇને ગુદા વાટે પડે છે. વખતે પકવ થઇને પડે છે, અને વખતે તે કઠણ કે પાતળો હોય છે. ઝાડો થતાં મરડો પણ થાય છે.

પ્રકાર—એ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને આમ, એ દોષોના કારણથી પાંચ પ્રકારનો થાય છે, વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ગ્રહણી રોગમાં તે તે દોષનાં લક્ષણુ જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી કયા પ્રકારનો ગ્રહણી રોગ છે તે બુદ્ધિમાન જાણી શકે છે. ત્રિદોષ ગ્રહણીમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણુ મિશ્ર હોય છે. આમ સંગ્રહણીમાં આંતરડાં બોલે, આળસ અને દુર્બળતા થાય, ઝાડો નરમ, જડો, ચીકણો, ઘોળો, શબ્દ સહિત, કટિમાં વેદના સહિત અને થોડા મરડા સહિત આમવાળો થાય, દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાન્તિ માલમ પડે.

અસાધ્યત્વ—સૂતેલા રોગીના પાસામાં શૂળ અને જળ-ધંટીયંત્રના જેવો શબ્દ થાય, તેને ધંટીયંત્ર સંગ્રહણી કહે છે. એ મટવો મુશ્કેલ છે.

સંગ્રહણી રોગમાં દીપન પાચન.

યવાનીનાગરોશીરધનિકાત્તિવિષાઘનૈઃ ।

બાલબિલ્વદ્વિવર્ણીભિર્દીપનં પાચનં ભવેત્ ॥૧૯॥

શાલ્વણ, પિઠવણ, અતિવિષા, ઘાણા, શુંઠ, અજમોદ;
બિલિ, વાળો, મોથા ચુરણ, દીપન પાચન થાય. ૧૯

જવાન (અજમોદ), સૂંઠ, વીરણવાળો, ઘાણા, અતિવિખની કળી, મોથ, નાની બીલીઓ, શાલિપર્ણી. પૃષ્ઠિપર્ણી, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઇને તેનું ચૂર્ણ કરીને એક તોલો ખાતું. એથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે તથા મળનું પાચન થાય છે.

અહણી ઉપર પુનર્નવાદિ ક્વાથ.

પુનર્નવાવલ્લિજવાણપુક્લાવિશ્વાગ્નિપથ્યાચિરવિસ્વવિસ્વૈઃ ।

કૃતઃ કષાયઃ શમયેદશેષાન્ દુર્નામગુલ્મગ્રહણીવિકારાન્ ॥૨૦॥

સાઠોડી, શુંઠી, મરિ, હડંછાલ, ચિત્રો, ઉન્ડાળિ, કણ્ણનિ છાલ;
બીલી ઉકાળી નિયમે લબ્ધશે, ગોળો, અરશશ, અહણી પળારો. ૨૦

સાઠોડી, મરીઆં, શરપંખો, સૂંઠ, ચિત્રો, હરડેદળ, કરંજ
(કણ્ણ)ની અંતર્છાલ, બીલી, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેખને
તેમાંથી ચાર તોલાનો પાછળ કહેલા વિધિ પ્રમાણે ક્વાથ કરીને
પીવો. એ ક્વાથ અર્શ, ગુલ્મ (ગોળાનો રોગ) તથા અહણી
રોગ—સહુને શમાવે છે.

બીજો ઉપાય.

શુળ્ઠીછિન્નહાવિષાજલધરૈસ્તુલ્યૈઃ કષાયઃ કૃતો

મન્દાગ્નૌ ગ્રહણોગદેપિ સતતં સામાનુબન્ધે હિતઃ ।

શુળ્ઠીકલ્કશૃતં ઘૃતં પ્રપિબતઃ પ્લીહામવાતપહં—

સ્થાદ્વાયોરનુલોમનં ગ્રહણિકા વેગેન જઙ્ગમ્યતે ॥૨૧॥

શુંઠી, મોથ, ગળો, અતિવિખતણો કાઠો કરીને પિંધે,
મંદાગ્નિ, અહણીયિ પીડિતતણા આમાનુબંધો જશે;
શુંઠી કલ્ક પચાવ્યું ઘૃત પ્લીહા, આમવાયુ હરે,
વાયુ થૈ અનુકૂલ ને અહણિકા વેગેયિ નાશી જશે. ૨૧

સૂંઠ, ગળો, અતિવિખતી કળી, મોથ, એ સર્વ ઔષધો
સમાન ભાગે લેખને તેમાંથી ચાર તોલાનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરીને
પીવાથી તે મંદાગ્નિમાં તથા આમમહિત અહણીના રોગમાં સદૈવ
હિતકર છે. તેમ જ સૂંઠના કલ્કમાં સિદ્ધ કરેલા ધીને પીવાથી
બરોળ અને આમવાયુ મટે છે, વાયુ તેના સ્વાભાવિક માર્ગમાં

ગમન કરનારો થાય છે અને ગ્રહણી રોગ જલદી મટી જાય છે.
(૩૦ માં શ્લોકના અર્થમાં આ જ પ્રયોગ છે.)

સૂંઠનો ક્વાથ ધીથી યોગણો નાંખવો એટલે ૧૬ તોલા સૂંઠના ક્વાથમાં ચાર તોલા ગાયનું ધી નાંખીને ઉકાળવું. જ્યારે ધી ઉપર શીણ આવીને જતું રહે ત્યારે તેને ઉતારીને ગાળો લેવું તથા ઠંડું પડ્યા પછી તેટલું ધી પી જવું. ધી પીવાની માત્રા ચાર તોલાની છે. ધી સિદ્ધ કરતી વખતે તેના કલ્કમાં ધી પકવવું હોય તો તેનો ક્વાથ યોગણો લેવો, એવો નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો.

ત્રીજો ઉપાય.

પાઠાવિષાકુટજવૃક્ષફલસ્વાગ્દતિક્તમદારસજનાગરબિલ્વચૂર્ણમ્ ।

સક્ષૌદ્રતણ્દુલજલં મહણીપ્રવાહ રક્તપ્રવાહગુદરુગુદજેષુ દદ્યાત્ ॥૨૨॥

મોથા, પહાડ, અતિવિખા, કકુ, કડાકેરી ત્વચા, ધાવડી-

પુષ્પો, શુંઠ, સુખાલ ખીલિ, રસવંતી, ઇંદ્રજવ્યો વળી;

દીધાથી મધ સાથ ચૂર્ણ કરિ એ ચોખ્ખાતણે ધોવણે,

જશે સંગ્રહણી, પ્રવાહ રુધિરશ્રાવ, વ્યથા અર્ધની. ૨૨

પહાડમૂળ, અતિવિખતી કળી, ઇંદ્રજવ, કડાછાલ, મોથ, કકુ, ધાવડીનાં ફૂલ, રસવંતી (રસાંજન), સૂંઠ, નાની ખીલીઓ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ તથા ચોખ્ખાના ધોવરામણ સાથે ગ્રહણીના પ્રવાહમાં, રક્તના પ્રવાહમાં, ગુદામાં થતી પીડામાં તથા અર્શ રોગ ઉપર આપવું. અર્થાત્ એ ચૂર્ણ એક તોલો લેઇને તેમાં એ તોલા મધ તથા ચાર તોલા ચોખ્ખાનું ધોવરામણ નાંખીને પીવાથી ઉપર કહેલા રોગો મટે છે.

ચોથો ઉપાય.

તુલ્યાંશં સકલં કિરાતકટુકામુસ્તેંદ્રજઞ્ચૂષણં

માગાશ્ચંદ્રકલામિતાઃ કુટજતો માગદ્વયં ચિત્રકાત્ ।

ચૂર્ણે રત્નકલાભિર્ધં ગુલ્મયોયુક્તં ચ પાંડુજ્વરા—

તીસારારુચિકામલાપ્રહણિકાગુલ્મપ્રમેહાપહમ્ ॥૨૩॥*

કર્યાતું, કડું, મોથ, ઇંદ્રજવ, શુંડી ને મરી, પીંપરો,

સર્ખે ભાગ, કડાનિ છાત્ર છદશે, એ ભાગ ચિત્રામુળો;

છ એ રત્નકલાખ્ય ચૂર્ણુ ગુડ પાણીશ અતિસારને,

ગોળો, પાંડુજ્વર, પ્રમેહ, કમળો, મંદાગ્નિ, ગ્રહણી હજુ. ૨૩

કરીઆતું, કડું, મોથ, ઇંદ્રજવ, સુંડ, પીંપર, મરી, એ સર્ખે
સરખે ભાગે એટલે એક એક તોલો લેવાં; કડાછાત્ર સોળ ભાગ
એટલે સોળ તોલા લેવી, ચિત્રા એ ભાગ એટલે એ તોલા લેવો;
એ સર્વનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને ‘રત્નકલા ચૂર્ણ’ કહે છે.
રત્નકલા ચૂર્ણ એક તોલો લેધને તેમાં તેટલો જ ગોળ તથા ચાર
તોલા પાણી મેળવીને પીવાથી પાંડુ (પંડ) રોગ જ્વર, અતિસાર,
અરુચિ, કમળો, ગ્રહણીરોગ, ગુલ્મ અને પ્રમેહ એ રોગ મટે છે.

પાંચમે ઉપાય.

મજાજિકાદિપ્પદુષ્ટયાણાં ક્ષારદ્વયં ગ્રન્થિકદુષ્ટયાણામ્ ।

ચવ્યાજમોદામિશિચિત્રકાણાં ચૂર્ણસમાંશંવિદધીતધીમાન્ ॥૨૪॥

કોષ્ણામ્બુનાકોલરસેનયુક્તંતક્રાન્વિતંકાઞ્જિકમિશ્રિતં વા ।

પેપીયમાનં સુસ્વદં નળાં સ્વાદુહમપ્રહણ્યામગુદાકુરેષુ ॥૨૫॥

૧. રત્નકલાકૃતં (રત્નકલાએ કરેલું) એવો પણ પાઠ છે.

* આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો નીચે પ્રમાણે પણ પાઠ છે:—

“ચૂર્ણોઽગસ્તિરથં હિમામ્બુગુડયુક્તઃ સેવ્યમાનો હરેત્
ગુલ્મારોચકકામલાપ્રહણિકાતીસારપાણ્ડુજ્વરાન્”

‘એ ચૂર્ણને ‘અગસ્તિ’ ચૂર્ણ કહે છે. તે ચૂર્ણ ઠંડું પાણી તથા ગોળ
સાથે ખાવાથી ગુલ્મ, અરુચિ, કમળો ગ્રહણી, અતિસાર, પાંડુ, અને
જ્વરને મટાડે છે.

એ જ ઉપાયનું બીજી રીતે કથન.

ક્ષારદ્વન્દ્વપદુત્રિકત્રિકટુકૈશ્વવ્યાજમોદાનલૈ:

કૃષ્ણામૂલકદિઙ્ગુજીરમિશિભિસ્તુલ્યૈર્વિધેયં રજઃ ।

પીતં કોણજલેન કોલપયસા તક્રેણ વાન્યૌષધા—

હૃદ્ગુલ્મગુદાક્કુર ગ્રહણિષુ પ્રાયઃ પ્રિયં પ્રેયસિ ! ॥૨૬॥

જીર, વર્ચાણિ, શુંડી, ત્રિલવણુ, હિંગરોકેલિ, એ ખાર ભેળી

પીપેરો, ચવ્ય, ચિત્રામુલ, મારિ, પિંપળીમૂળ, અજમોદ મેલી;

નિત્યે જે ચૂર્ણુ સેવે ઉપણુ સત્તિલમાં છાશમાં કાંજિમાં કે,

કાઠામાં બોરડીના ગ્રહણિ અરશને, આમ, ગોળો, તજે તે. ૨૪-૨૫

જીર, હીંગ, સિંધવ, મંચળ ગિડલવણુ (બીડખાર), જવખાર, શાજખાર, પીપરીમૂળ, સુંઠ, પીંપર, મરી, ચવક, અજમોદ, સુઆ અને ચિત્રો, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણુ કરવું. તે ચૂર્ણુને એક તોલાની માત્રા પ્રમાણે લગાર ગરમ કરેલા પાણીમાં, બોરડીની અંતરૂછાલના ક્વાથમાં, છાશમાં અથવા કાંજીમાં મેળવીને પીવાથી તે ગુલ્મરોગ, ગ્રહણીરોગ, આમવાત અને અર્શ એ રોગમાંથી મુક્ત કરી મનુષ્યોને સુખ આપે છે.

ચૂર્ણુમાં હીંગ શેકેલી લેવી તથા જે પ્રવાહી સાથે પીવું હોય તે ચાર તોલા લેવું. ‘મિશિ’ નો અર્થ વરિયાળી કરીને કાઠી સુઆને ઠેકાણે વરિયાળી લે છે.

જવખાર, શાજખાર, સિંધવ, મંચળ, ગિડખાર, સુંઠ, પીંપર, મરી, ચવક, અજમોદ, ચિત્રો, પીપરીમૂળ, હિંગ, જીર, સુઆ એ સર્વ ઔષધો સમાન લેઈને તેનું ચૂર્ણુ કરવું. હે પ્રિયા ! એ ચૂર્ણુને (એક તોલો) લેઈને ગરમ પાણી સાથે, બોરડીના ક્વાથ સાથે, છાશ સાથે અથવા બીજા કાઈ (કાંજી) વગેરે ઔષધ સાથે પીએ

તો તે છાતીની પીડા, ગુદમ, અર્શ અને ગ્રહણી રોગમાં વિશેષે કરીને પ્રોતિજનક (રોગહારી હોવાથી) છે.

ઉપરના બંને શ્લોકોમાં ઔષધ કાંજ સાથે પણ પીવાનું કહ્યું છે, માટે એ કાંજ બનાવવાની ક્રિયા સંક્ષેપમાં અહીં બતાવીએ છીએ. માટીની નવી માટલી આણીને તેને સરશીયું તેલ ચોપડીને તેમાં નિર્મળ પાણી નાખવું, પછી રાઈ, જીરું, હીંગ, સિંધવ, સુંઠ અને હળદર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ, ભાત સાથે ઓસામણ, કળથીનો કવાથ, થોડોક વાંસનો પાત્રો, એ તેમાં નાંખવું. અને પાણીના પ્રમાણમાં તેમાં પાંચ દસ વડાં ધીમાં તળીને તેમાં નાંખીને વાસણનું મોઢું ત્રણ દિવસ બંધ કરી મૂકવું. એ પાણી ખાટું થાય છે તેને કાંજ કહે છે. એ કાંજ ગાળી લેખને ઉપયોગમાં લેવી.

છઠો ઉપાય-ક્ષારાદિ ગુટિ.

દ્વિક્ષારષટકટુપટુવ્રજહિલુદિપ્યૈઃ સ્યાત્સારલુક્કવદરૈકરસેન યુક્તઃ ।

૧ શ્લેષ્માનિલાગ્રહણિકાસુગુહઃપ્રશસ્તોનક્ષત્રમુખ્યમુખિ ! દીપનપાચનોડલમ્ ૨૬ ।

એ ખાર પંચમિઠ ને કટુ ખટ સાથ, ચન્દ્રાનને ! હિંગ અને અજમોદ વાટ; ખીજેર, ખોરડિ રસે ગુટિ બાપ્રિ ખાવે, ખોરો સમીર, ગ્રહણી કફદીપ્તિ લાવે.

જવખાર, શાજખાર, સુંઠ, પીપર, મરી, ચિત્રો, ચવડ, પીપરીમૂળ, સિંધવ, મંચળ, ખિડખાર, સમુદ્રમાંથી નીપજતું મીઠું, (ઘશિયું મીઠું), વરાગડું મીઠું શેકેલી હિંગ, અજમોદ, એ

૧. ‘શ્લેષ્માનિલાગ્રહણિકાગુદજેષુ શસ્તો લોકત્રયૈકસતિ ! દીપ-
નપાચનોડયમ્’ ‘એ (ગાળી) કફ, વાયુ અને ગ્રહણી રોગમાં હિતકર છે.
તથા હે ત્રણેશ્લોકમાં સર્વોત્તમ સતિ ! એ જઠરાગ્નિનું સારી રીતે દીપન
કરનાર તથા મળનું પાચન કરનાર છે.’ એવો પણ પાઠ છે.

ઔષધોને સમાન ભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ચૂર્ણથી યોગણી દાડમના બીજનો રસ (દાડિમસાર), બીજોરનો રસ, અથવા બોરડીનો કવાથ, એમાંથી ગમે તે એક મેળવીને તેની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓમાંથી એક તોલા પ્રમાણે ઔષધ ખાવું. એ ગોળીઓ કફ, વાયુ, ગ્રહણી અને અર્શમાં લિપ્તકર છે. તથા હે ચન્દ્રમુખી ! એ જઠરામિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા મળનું પાચન કરનાર પણ છે.

સાતમો ઉપાય.

चूर्णं चित्रकचव्यश्रीविश्वभेषजनिर्मितम् ।

तक्रेण सहितं हन्ति ग्रहणीं दुःस्वकारिणीम् ॥૨૭॥

ચિત્રો, ચવ્ય, બિલી, શુંડી, નિત્ય છાશશું સેવશે;

પણશે ગ્રહણી મોટી, દુઃખ દેનારિ તે હશે. ૨૭

ચિત્રો, ચવક, નાની બીલીઓ, શુંડ, એ ચાર ઔષધો સમાન લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ એક તોલા પ્રમાણે યોગણી છાશમાં પીવાથી તે દુઃખકારી ગ્રહણી રોગને હણે છે—ગ્રહણી રોગ—મટાડે છે.

આઠમો ઉપાય.

स्वकामिमरीचानां चूर्णं तक्रेण सेवितम् ।

ग्रहण्युदरगुल्मार्शः क्षुन्मान्घृहीहनाशनम् ॥૨૮॥

જે સંચળ, મરી, ચિત્રો ચૂર્ણ છાશશું સેવશે;

ગ્રહણી, પેટ, મંદામિ, અર્શ, ગુદમ પિચ્છિહા જશે. ૨૮

સંચળ, ચિત્રો, અને મરીઓ સમ ભાગે લેઈ એ ત્રણનું ચૂર્ણ એક તોલો યોગણી છાશમાં નિત્ય સેવવા (ખાવાથી) થી ગ્રહણીરોગ, ઉદર (પેટ) ના રોગ, ગુદમ (ગોળાનો રોગ), અર્શ, જઠરામિનું મંદપણું, અને જરોગની ગાંઠ, એ રોગોનો નાશ થાય છે.

ઝાડાની કઠિનતાનો ઉપાય

કૃત્ત્રેણ કઠિનત્વેન યઃ પુરીષં વિમુચ્ચતિ ।

સઘૃતં લઘ્વણં તસ્ય પાપયેત્ક્લેશશાન્તયે ॥૨૯॥*

દુઃખે કરિ અતી કાઠા, ઝાડો જેને થતો હશે;

ધી, સિન્ધવ પિધે એના, કલ્લેશની શાંતિ તો થશે. ૨૯

જેને દુઃખે કરીને કઠણુ ઝાડો થતો હોય તેને તે દુઃખની શાન્તિ થવા માટે ધી સાથે સિન્ધવ પાવો. ચાર તોલા ગરમ કરેલા ધીમાં ચાર માસા સિન્ધવ નાંખીને પીવું.

ઘ્રહણીનો ઉપાય.

વાતાનુલોમનં સર્પિઃ શુણ્ઠિકલ્પકેન સાધિતમ્

કાસશ્વાસજ્વરપ્લીહપાણ્ડુગ્રહણિનાશનમ્ ॥૩૦॥*

સૂંઠ કલ્કે પકાળ્યું ધી, વાયુ ચોકસ રાખશે;

કાશ, શ્વાસ, જ્વર, પ્લીહા, પાંડુ, ઘ્રહણી નાસશે. ૩૦

સૂંઠના કલ્કવડે સિદ્ધ કરેલું ધી વાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગમાં સ્થાપનાર છે, તથા ખાંસી, શ્વાસ, તાવ, બરોળ, પાંડુરોગ અને ઘ્રહણી રોગને નાશ કરનાર છે. (શ્લોક ૨૧ ના ઉત્તરાર્ધના અર્થમાં આ જ પ્રયોગ છે.)

આમઘ્રહણીનો ઉપાય.

આજં પયો જલધરેન્દ્રજબાલવિલ્લ—

દિવેરમોચરસકલ્પકયુતં વિપક્કમ્ ।

આમાનુબન્ધસહિતં રુધિરાન્વિતં ચ

સઘો નિહન્તિ ગૃહિણિ ! ગ્રહણીવિકારમ્ ॥૩૧॥

* આ એ શ્લોક કેટલીક પ્રતોમાં નથી.

વાળો, નાગર મોથ, મોચરસ ખીલી ઇંદ્રજવ્યોનિ જે,
 વાટી ચટણિ અષ્ટગૂણ બકરીદૂધે, જલે ચોગણે;
 શીખવી દુધ શેષ રાખિ બજતાં તત્કાળ તે તો ખરે,
 ભારે આમ રુધિરયુક્ત અહણી, હે ગૃહિણી ! નાસશે. ૩૧

મોથ, ઇંદ્રજવ, નાની ખીલીઓ, વીરણવાળો, મોચરસ એ
 સર્વ સમાન લેધને તેનું ચાર તોલાનું કલ્ક (પાણીમાં વાટી ચટણી)
 કરી કલ્ક કરતાં આઠગણા બકરીના દૂધમાં તે કલ્ક નાખવું તથા
 દૂધ કરતાં ચારગણું પાણી નાંખીને તેને ઉકાળવું. પછી જ્યારે દૂધ
 માત્ર શેષ રહે ત્યારે નીચે ઉતારી દૂધ ગાળી લેધને તેમાંથી આઠ
 તોલા કે જઠરામિનું બળ વિશેષ હોય તો પાચન થાય તેટલું દૂધ
 પીવું. હે સ્ત્રી ! એ દૂધ આમસહિત તથા રુધિરસહિત અહણીરોગને
 તત્કાળ નાશ કરે છે—મટાડે છે.

इतिश्रीदिवाकरभट्टसूनुमहाकविश्रीलोलिम्बराजविरचिते
 वैद्यजीवनकाव्येग्रहणीप्रतीकारेद्वितियोच्छासः ॥२॥

— — —

મહાકવિશ્રીલોલિમ્બરાજવિરચિત

વૈદ્યજીવનકાવ્ય ।

તૃતીયોલ્લાસઃ ।

શ્વાસ અને કાસ.

હેતુ—ધુમાડો કે ધૂળ ગળામાં પેસવાથી, અતિશય મહેનત કરવાથી, ચીકણો, કોદરા, રુક્ષ પદાર્થ ખાવાથી, શ્વાસનળીમાં અન્ન જળનો પરમાણુ જવાથી, છોક આવતી અટકાવવાથી, દાહકારક પદાર્થ ખાવાથી, ભારે તથા બદ્ધકોષ્ટ કરનારા પદાર્થ ખાવાથી, શીતળ થયેલા પદાર્થ ખાવા પીવાથી, ઠંડે પાણીએ નહાવાથી, અતિશય તાપ કે અતિશય વાયુ સેવવાથી, અતિભાર ઉચકવાથી, ઘણી મુસાફરી કરવાથી, જોરથી વાગવાથી, આમ સંબંધી રોગ થવાથી, સ્ત્રી સંગથી, ક્ષયરોગથી, વિષમ ભોજનથી, અતિ ભોજનથી, વગેરે કારણોથી ખાંસી, હિક્કા અને શ્વાસ, એ વ્યાધિઓ ઉપજે છે. (એ હેતુઓથી દૂર રહેવું એ, રોગમાં પથ્ય છે.)

પૂર્વરૂપ—(ખાંસીનું)—ગળામાં કદ ઉપજે, તેમાં ચેળ ઉત્પન્ન થાય, અવાજ બદલાય, વગેરે લક્ષણોથી જાણવું કે ખાંસી ઉત્પન્ન થવાની છે.

લક્ષણ—પ્રાણવાયુ ઉદાનની સાથે મળીને ભાગેલા કાંસાના વાસણના અવાજ જેવા અવાજ સાથે એકાએક મુખમાંથી બહાર નીકળે છે તેને કાસ, ખાંસી કે ઉધરસ કહે છે. તથા પ્રાણવાયુ પોતાનું સ્થાન છોડી કદ સહિત વારંવાર આવે અને જાય તેને શ્વાસ કે દમ કહે છે.

પ્રકાર (ખાંસીના)—પાંચ છે:—વાતકાસ એટલે વાયુથી થયેલી ખાંસીમાં ગળુ ઊભાય છે—સૂકી ઉધરસ આવે છે, કફ પડતો નથી; પિત્તકાસમાં મોંમાંથી કડવા પિત્તના ગળકા પડે છે; કફકાસમાં મધુર ગળકા પડે છે; ઉર:ક્ષતકાસ છાતીને જોર પહોંચવાથી થાય છે. એમાં પ્રથમ સૂકી અને પછી લોહીના ગળકાવાળી ઉધરસ થાય છે. ઉધરસ આવ્યા પછી કબૂતરની પેડે ગળામાં અવાજ થાય છે. (આ પ્રકાર ભયંકર છે.) ક્ષયકાસ—એમાં લોહી અને પડના ગળકા પડે છે. શોકથી તથા વ્રણ વગેરેથી ઉપજે છે.

શ્વાસ પણ પાંચ પ્રકારનો છે. મહાશ્વાસ, અર્ધશ્વાસ, છિન્નશ્વાસ, તમકશ્વાસ, અને ક્ષુદ્રશ્વાસ, એમાંના પહેલાં ત્રણ શ્વાસ અસાધ્ય છે.

કાસનો ઉપાય.

અતઃ પરં કોમલવાણિ ! કાસશ્વાસપ્રતીકારસુદીરયામઃ ।

નિહન્તિ કાસં લઘુપશ્ચમૂલોકૃતઃ કષાયશ્ચપલાસહાયઃ ॥૧॥

કહું હવે હું હમ ખાંસિકરા, ઉપાય રે હે મૃદુ બોલિ બાળા !
ખાંસી હરે પંચ લઘુ મુલીનો, કાઠો ભુકો હૈ મહિ પીપળીનો.

હે પ્રમળ વચન બોલનારી સ્ત્રી ! હવે અમે ખાંસી અને શ્વાસની ચિકિત્સા કહીએ છીએ. લઘુ પંચમૂળોનો કવાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી તે ખાંસીને મટાડે છે.

શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રોંગણી, ભોંયરીંગણી, (ભોરીંગણી), ગોખરમૂળ, એ પાંચને 'લઘુ પંચમૂળ' કહે છે. એ આષઘો સમાન લેઈને તેમાંથી ચાર તોલાનો કવાથ કરી અષ્ટમાંશ શેષ રહે ત્યારે તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ ચાર માસા નાખીને કવાથ પીવો.

શ્વાસ તથા ખાંસીના ઉપાય.

घनविशशिवागुडजा गुटिका त्रिदिनं वदनाम्बुजमध्यधृता ।

हरति श्वसनं कसनं ललने ! ललनेव हिमं हृदयोपगता ॥२॥

હરડે, શુંઠ, મોથનિ ગોળિ કરો, ગુડશું ત્રણ દીન મુખેશું ધરો;

ઉધરસ હરે, હમ નાશ કરે, હિમ ચાંપિ પ્રિયા ન્યમ શીત હરે. ૨

મોથ, સૂંઠ, હરડે, એ ત્રણ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ચૂર્ણથી બમણું ગોળ નાખીને ગોળા કરવી. એ ગોળા ત્રણ દિવસ સુધી મુખરૂપી કમળમાં રાખવી. હે સુંદરી ! જેમ હૃદય સાથે આલિંગિત સ્ત્રી શીતને હરે છે તેમ એ ગોળા શ્વાસ અને કાસને હરે છે. (ગોળા મોંમાં રાખવાની છે માટે પ્રમાણ બતાવ્યું નથી તથાપિ મુખમાં રાખવાને અનુકૂળ પડે એવડી ગોળા કરવી, તથા એક ગોળા થઈ રહે એટલે બીજી ગોળા મોંમાં રાખવી).

કાસશ્વાસ ઉપર બીભીતકાવલેહ.

आजस्य मूत्रस्य शतं पलानां शतं फैलानां च कलिद्रुमस्य ।

पक्वं समध्वाशु निहन्ति कासं श्वासं च तद्वत्सबलं वकासम् ॥३॥

અનતણા મૂત્ર સમાન લેઈ, બહેડાં શિળવો મૃદુ આંચ દેઈ;

તેમાં મધૂ નાંખિ ભજે ત્રિદીન, ખાંસી, કફ, શ્વાસ નશે બહીન. ૩

બકરીનું મૂત્ર દશ શેર લાવવું તથા તેમાં સો બેઠાંનાં ફળ નાખીને તેને રાંધવાં. પકવ થાય ત્યારે તે બેઠાંના ઠળિયા કાઢી નાખીને જે ભાગ રહે તેમાં મધ મેળવીને તે ખાવું. (ખાવામાં બેઠાં એક તોણો અને મધ બે તોલા લેવું.) એ અવલેહ ખાંસીને, શ્વાસને તથા બળવાન કફને હણે છે.

૧ 'શતંપલ્લાનામ્' એવો પણ પાઠ છે અર્થ 'દશ શેર બેઠાં લેવાં' માય પણ એ પાઠ સદીક પ્રત જોતાં સમીચીન લાગતો નથી.

કાસાદિ ઉપર આર્દ્રકાવલેહ.

આર્દ્રાદર્શતુલા ગુહાદપિ તથાઽર્ધાન્નં ચ કુસ્તુમ્બરી—

દીપ્યાયોજરણત્રિજાતજલદાદેતત્પચેષુક્તિતતઃ ।

લેહો રક્તકલે ! તવૈવ કથિતઃ પ્રાણપ્રિયાયા મયા

કાસાશૌન્ધ્રવપીનસશ્વયથુરુગુલ્મક્ષયધ્વંસનઃ ॥૪॥

હંથા આદુ શરશેર; ગોળ સમ તે; ધાણા બિર, મોથ જે,

અજમો, લોહ, ત્રિજાત, વસ્તુ દર જે તોલા પ્રમાણે સજે;

યુક્તીથી કરિ પાક વહાલિ ! ભજતાં આ આદુના લેહને,

સોજે, પીનસ, અર્શ, કાસ, ક્ષય, ગોળો ના રહે તેહને. ૪

પાંચશેર આદુ લાવી તેને છોલીને બારીક કાતણીએ કરવી. પછી પાંચશેર ગોળમાં તે નાખવી. પછી ધાણા, અજમોદ, લોહ-ભરમ, જીર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, મોથ એ સર્વ ઔષધો જે જે તોલા લેઈને તેમનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં નાખવું. પછી તેને ચૂલે ચઢાવીને પાક કરવો. એ પાક તૈયાર થાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી બીજા માટીના વાસણમાં કે કાચની બરણીમાં ભરી લેવો અને તેમાંથી દરરોજ સવારમાં ચાર તોલા પ્રમાણે ખાવો. હે રત્નકળા ! તું મારી પ્રાણપ્રિયા છે માટે આ અવલેહ મેં તને જ કહ્યો છે. એ અવલેહ ખાંસી, અર્શ, તાવ, પીનસ (સજેખમનો અથવા નાકમાં છોડ બાજે છે તે વ્યાધિ), સોજનો રોગ, ગુલ્મ રોગ, અને ક્ષય રોગ, એ સર્વને નાશ કરનારો છે.

પાક કરતાં કરતાં તે અવલેહ તૈયાર થયો કે કેમ, તે જાણવું જરૂરનું છે માટે અહીંઆં તે ટૂંકામાં બતાવીએ છીએ. પાક થયો એટલે અવલેહને ચપટીમાં લેઈ ચપટી ઉઘાડીએ તો તાર માલમ પડે છે તેને પાણીમાં નાખીએ એટલે ખૂડે છે, આંગળીથી દાબીએ તો કંઠજી અને ચીકણા લાગે છે. તે પાકની ગંધ, રંગ અને રસ

પહેલાંનાં કરતાં જૂદી તરેહનાં થઈ જાય છે. એ ઉપરથી પાક થયો ન થયો તે જાણીને ઔષધનો ઉપયોગ કરવો. કેટલાક વૈદ્યો પ્રથમ ગોળમાં આદાનો પાક કરીને પછી તેમાં ધાણા વગેરેનું ચૂર્ણ નાખીને હલાવીને એકત્ર કરે છે. એ ચૂર્ણમાં લોહભરમ મળાવી છે તે ધાતુ ઉપધાતુના શોધનમારણમાં કહ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરવી.

શ્વાસાદિક ઉપર ચિન્તામણિ ચૂર્ણ.

રાસનાબલાપદ્મકદેવદારુફલત્રિકઞ્ચૂષણબેહુચૂર્ણઃ ।

ચિન્તામણિઃ ક્ષૌદ્રઘૃતોપપન્નઃ શ્વાસાંશ્ચ કાસાંશ્ચ નિરાકરોતિ ॥૫॥

રાસના, બલા, પદ્મક, દેવદાર, મરી, કદુત્રી, ત્રિકળા સુધાર;

ચિન્તામણી આ મધશું લગ્યાથી, છાડાવશે ખાંસિ દમ બચાવી. ૫

રાસના, બલખીજ, પદ્મકાષ્ઠ, દેવદાર, હરડે, ખેડાં, આમળાં, સુંઠ, પીપર, મરી, વાવડીંગ, એ ઔષધો સમાન લેધને તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને ચિન્તામણિ ચૂર્ણ કહે છે કેમકે એ ઇચ્છિત ગુણ કરે એવું છે. એ ચૂર્ણને ઘી તથા મધ સાથે યુક્ત કરીને ચાટવાથી તે શ્વાસ અને ખાંસી એ રોગોને દૂર કરે છે.

એ ચૂર્ણ એક તોલો વજનમાં લેધને તેમાં એક તોલો ઘી તથા બે તોલા મધ મેળવીને ખાવું. ઘી અને મધ જોડે લેવાનાં હોય ત્યારે તે સમાન વજનમાં લેવાં તહિ એ શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખવો.

શ્વાસ ઉપર વાસાદિ ક્વાથ.

વાસાહરિદ્રાધનિકાગુહૂચી માર્દિકણનાગરધોબનીનામ્ ।

ક્વાથેન મારીચરજોન્વિતેન શ્વાસઃ ક્ષયં યાતિ ન કસ્ય પુંસઃ ॥૬॥

૧ ‘યુતોપપન્નઃ’ એવો પણ પાઠ છે, પણ દીકાવાળી પ્રતે જોતાં અરોબર લાગતો નથી.

૨ ‘રિક્ષણીનામ્’ એવો પણ પાઠ છે. અર્થ એક જ છે.

અર્કુસિ, ધાણા, હળદી, ગળો, હ્યો, ભારંગ, શુંડી, રિંગણી, પિંચેરો;
કાઠા વિશે ચૂર્ણ મરીનું લેજો, સેવે જશે શ્વાસ ન ડાણકરો ? ૬

અરડૂશીનાં પાંદડાં, હળદર, ધાણા, ગળો, ભારંગ, પીપર, સુંદ, રીંગણી એ ઔષધો સમાન લેધને તેનો વિધિપૂર્વક કવાથ કરીને તેમાં ચાર માસા મરીઆનું ચૂર્ણ નાખીને આઠ તોલા કવાથ પીવો. એ પીવાથી કયા પુરુષનો શ્વાસ નથી ક્ષય થતો વાડ ? અર્થાત્ જે કોઈ એ કવાથ પીએ તેનો શ્વાસરોગ મટે જ છે.

કાસ ઉપર લવંગાદિ વટી.

તુલ્યા લવણમરિચાક્ષફલત્વચઃ સ્યુઃ સર્વૈઃ સમશ્ચ ગદિતઃ લદિરસ્ય સારઃ ।
તુલ્યુલ્લક્ષ્મજકષાયયુજાં ચતુર્ણાં કાસાન્નિહન્તિ વટિકા ઘટિકાષ્ટકાન્તે । ૭ ।
સખાં લવિંગ મરિ બહેડ હજો લધને, એની સમાન વળિ ખેરજ સાર લેને;
દો ભાવના બુબુલછાલ કવાથકરી, એ ગોળિ ખાંસિ હરશે ઘડિ આઠ માંહિ.

લવંગ, મરીઆં, ખેઠાંની છાલ, એ ત્રણ સમાન ભાગે લેધને તે સર્વની બરાબર ખેરસાર લેવો. પછી એ ચારેના ચૂર્ણને બાવળની અંતરૂછાલના કવાથની ભાવના આપીને તે જ કવાથમાં તેની ગોળા બાંધવી. એ ગોળા આઠ ઘડી થતાંમાં બધા પ્રકારની ખાંસીઓને હણે છે—અર્થાત્ તમામ સાખ્ય ખાંસીઓને જલદી મટાડે છે. (ઔષધ દૂધે એટલા કવાથમાં ઔષધને પલાળી રાખી તેને સૂકવવું તેને ભાવના આપી કહે છે).

કાસાદિ ઉપર શુંડી કવાથ.

वातं निर्दलयन् कफं कवल्यन्मुष्मुलयन् पीनसं
हृष्टिं निर्मलयन् प्रभां प्रबलयन् हृद्रोगमुत्सारयन् ।

૧. 'તુલ્યુલ્લક્ષ્મજકલકષાયયુજં ચ ચૂર્ણં' એવો પણ પાઠ છે.
અર્થ એક જ છે.

નિઃશ્વેષં જઠરામયં પ્રશમયન્નુદીપયન્ પાવકં

કાસશ્વાસનિરાસસાધનમસૌ વિશ્વાકષાયઃ સ્મૃતઃ ॥૮॥

વાયુને હરતો, કફો નિગળતો, પીનસને છેદતો,

કર્તો નિર્મલ દષ્ટિ, કાંતિ બરતો, હૃદરોગને ફેડતો;

હર્તો પેટ વ્યથા સહ, પ્રકટતો અમ્મી, હરે શ્વાસને,

ખાંસી સંહરતો, ક્વાથ કયિયો શુંડીતણે એ તને. ૮

આર તોલા સૂંઠને ચોસઠ તોલા પાણીમાં ઉકાળીને અષ્ટમાંશ શેષ રહે ત્યારે પીવો. એ ક્વાથ વાયુને દળી નાખે છે, કફનો કાળીઓ કરી જાય છે, પીનસ (સજેખમ) રોગને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખે છે, દષ્ટિને નિર્મળ કરે છે, કાંતિને વધારે તેજસ્વી કરે છે, હૃદયના રોગને દૂર ખસેડી નાખે છે, અતિસાર, આમવિકાર, ગુદમ આદિક સમસ્ત જઠરના વ્યાધિઓને શમાવી દે છે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા ખાંસી અને શ્વાસનો નાશ કરવાનું એ સાધન છે.

શ્વાસનો ઉપાય (અંતર્બહિર્ભાષિકા)

રૂપં કીદૃક્ કમલવદને ! નુઃ પરે સૌ ગિરેઃ સ્વાત્

સમ્બુદ્ધિઃ કા મધુરવચને ! કિં હુતરાશસ્ય વીજમ્ ।

કસ્ય ક્વાથઃ શ્વાસનશમનો બહુભેનેતિ પૃષ્ઠ

વિદ્વદ્વંશા મૃતિમદમદાત્સોત્તરં નાગરસ્ય ॥૯॥

‘નૃ’ નું કેવું ‘સુ’ પ્રત્યયપરે રૂપ ચંકેરુહાક્ષી !

શું છે સંશોધન અચતણું ? ખીજ અગ્નિની પછી !

શાના ક્વાથે હમ શમિ જશે ? સ્વામિયે પૂછ્યું જ્યારે,

વિદ્વદ્વંશા પુરત વહિ ત્યાં “નાગરાના જ” ત્યારે. ૯

ખીજ રીતે

હસ્તી જેવી જલ મુખ ધરે વર્ણ આદિ વિચાર,

વીલક્ષિત પ્રત્યય નિનુંતણી વર્ણ છેત્રો સંભાળ;

શું છે હાનું પ્રતિકુલ? પણે શ્વાસ શાના ક્વાથે?

દીધો સ્ત્રીએ ઉતર “શુંઠિના” પૂછ્યું જ્યાંહિ નાથે, ૯

હે કમળ સમાન મુખવાળી સ્ત્રી! ‘નૃ’ શબ્દનું ‘સ’ પ્રત્યય—
પર છતાં (પ્રથમા વિભક્તિના એક વચનમાં) કેવું રૂપ થાય? ઉત્તર—
‘ના’. હે મધુર વચન બોલનારી સ્ત્રી! પર્વત વાચક ‘અગ’ શબ્દનું
સંબોધનનું એક વચન શું? ઉત્તર—‘અગ.’ અગ્નિનું ખીજ શું? ઉત્તર—
‘ર.’ કેનો ક્વાથ શ્વાસને શમાવનારો છે? એ પ્રમાણે પોતાના
પ્રિય સ્વામીએ પુછવાથી વિદ્વાનોએ વંદન કરવા જેવી તે સ્ત્રી તત્કાળ
બોલી કે ‘અ+અગ+ર=નાગર’ (મૂંઠ) નો, તાત્પર્ય કે સૂંઠનો ક્વાથ
શ્વાસને મટાડે છે.

શ્વાસનો બીજો ઉપાય.

કટુતૈલેનસંયુક્તો ગુડો માવજ્ઞસેવિતઃ ।

તાવજ્ઞસ્યતિ કિં શ્વાસઃ પીયૂષમધુરાધરે ! ॥૧૦॥

જ્યાં સુધી સર્પિશ સાથે, ગોળ સેવા નથી કરી;

ત્યાં સુધી શ્વાસ શું જશે, કહે મિષ્ટ સુધાધરી ! ૧૦

અમૃતના સરખા મધુર હોઠવાળી હે સ્ત્રી! સરસીઆ તેલમાં
ગોળ મેળવીને જ્યાં સુધી ખાધો ન હોય ત્યાં સુધી શ્વાસ રોગ
નાશ પામે છે શું?

શ્વાસ અને ખાંસીનો ત્રીજો ઉપાય.

સેવિતં મધુલ્લખ્ણઢાભ્યાં ચૂર્ણં મરિચજં યદિ ।

કિમર્યે ક્રિયતે ચિન્તાઃ કાસશ્વાસપરાજિતૈઃ ॥૧૧॥

મધ, સાકરશું સેવે, મરી ચૂરણ જો કદી;

ખાંસિ ને શ્વાસથી હાર્યા, ચિંતા શા કારણે કરે ? ૧૧

જો મધ અને સાકર સાથે મરીઆનું ચૂર્ણ સેવ્યું હોય તો

ખાંસી અને શ્વાસથી હારી ગયેલા રોગીઓએ શું કરવા ચિંતા કરવી જોઈએ ? અર્થાત્ મરીઆનું ચૂર્ણ ૦૧ તોલો લેધને તેમાં ૦૧૧ તોલો સાકર તથા ૦૧૧ તોલો મધ નાખીને ચાટવાથી શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

ખાંસીના ચોથો ઉપાય (નિરોષ્ઠય. ૧)

અયિ રત્નકલે ! નીલનલિનચ્છદનેક્ષણે ! !

સિંહીકષાયઃ સકળઃ કૌસઘ્રાસકરઃ ક્ષણાત્ ॥૧૨॥

અહો રત્નકલા ! કાંતા ! નીલપંકજ લોચની !

હરે ખાંસી પિંપેરોશું, સેવા રિંગણી કવાયની. ૧૨

નીલ કમળના પત્ર જેવાં નેત્રવાળી હે રત્નકળા ! રિંગણીના કવાયમાં પીંપરનું ચૂર્ણ ચાર માસા નાખીને પીવાથી તે ખાંસીને તત્કાળ ખાઈ જાય છે-અર્થાત્ મટાડે છે.

શ્વાસ અને કાસનો પાંચમો ઉપાય (દૃષ્ટકૂટ ૩.)

રાવણસ્ય સુતો હન્યાન્મુખપક્કજધારિતઃ ।

શ્વસનં કસનં ચાપિ તમિવાનિલનન્દનઃ ॥૧૩॥

દશકંધતણેા પુત્ર, મુખે ધારી ગળેા રસ;

મારશે ખાસિ ને શ્વાસ, તેને જેમ કપીશ્વર. ૧૩

રાવણના પુત્રને મુખરૂપી કમળમાં ધારી રાખ્યો હોય તો, તેને જેમ વાયુપુત્ર હનૂમાને માર્યો તેમ, તે પણ શ્વાસને અને

૧ આ શ્લોકમાં હોઠને હોઠ ન અડે અને શ્લોક બોલાય એવા અક્ષરોની રચના કવિએ કરી છે.

૨ ' કાસશ્વાસહરઃસ્મૃતઃ ' એવો પણ પાઠ છે.

૩ આ ' દૃષ્ટકૂટ ' એટલે ભેદ ભર્યા શબ્દોમાં કહેલા શબ્દોના બીજા અર્થથી સમન્વય એવો ભેદ ભર્યા શ્લોક છે.

ખાંસીને હણે છે. એવો અર્થ ઉપરથી દેખાય છે પણ તે અમં-
ભવિત હોવાથી વૈદ્ય પક્ષને અનુસરીને આ રીતે અર્થ કરવો:—
રાવણનો પુત્ર—અક્ષ—બેઠાં, તેને મુખમાં રાખવાથી શ્વાસ અને કાસ
મટે છે, અર્થાત્ બેઠાંની જાલને મુખમાં રાખવી.

શ્વાસનો છઠ્ઠો ઉપાય.

અયિ પ્રાણપ્રિયે ! જાતિકલ્લોહિતલોચને ! ।

શુળ્ઠીમાર્ક્ષીકૃતઃ ક્વાથઃ શ્વાસત્રાસાય પાયયેત્ ॥૧૪॥

અયિ પ્રાણપ્રિયે ! જ્યતીક્ષ્ણ રક્તશી લોચની !

શુંઠ, ભારંગનો ક્વાથ, શ્વાસ ત્રાસ હરે અતી. ૧૪

હે પ્રાણ પ્રિયા ! જ્યતીક્ષ્ણના જેવાં રક્ત નેત્રવાળી હે સ્ત્રી !
શ્વાસ રોગને ત્રાસ પમાડવા માટે શુંઠ અને ભારંગનો ક્વાથ પાવો.
દરેક ઔષધી બે બે તોલા લેઇને વિધિપૂર્વક અષ્ટમાંશ શેષ રહે
તેવો ક્વાથ કરીને તે આઠ તોલા ક્વાથ પી જવો તેથી શ્વાસ મટે છે.

સાતમે ઉપાય (ખાંસીના.)

અસ્તિ પ્રાણપતે ! મમ પ્રિયતમા કન્દર્પલીલાસ્ખી

કાસક્લેશવશાદતીવ કુદ્રાતાં પ્રાપ્તાસ્તિ સા સામ્પ્રતમ્ ।

તત્પ્રાસ્ત્વં કથયોપચારમધુનાક્ષૌદ્રાન્વિતં દીયતાં

વિશ્વગ્રંથિકળાકલિકુમભવં ચૂર્ણ ચકોરેક્ષણે ! ॥૧૫॥

જહાવા પ્રીતમ એક જહાલિ મુજની કંદર્પલીલા સખી,

થે તે દુર્ગજિ ખાંસીના દરદયી દેહે કહું છું નકી;

તેનો શો કરવો ઉપાય કથરો શુંઠી પિપેરો અને,

જહેડાં, પીંચળીમૂળ ચૂર્ણ મધશું દેજો ચકોરેક્ષણે ! ૧૫

હે પ્રાણપતિ ! કંદર્પલીલા નામે મારી એક અતિશય વહાલી
સખી છે, તે હમણા ખાંસીના દુઃખથી ઘણી જ સુકામ મઈ છે;

માટે હમણા તેનો કાંઈ ઉપાય બતાવો. સ્વામી—હે ચક્રાર સમાન નેત્ર વાળી ! સૂંઠ, પીંપરીમૂળ, પીપર અને બેઢાંની છાત્ર, એ ચારે સમાન ભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ બે તોલા મધ સાથે આપવું.

આઠમો ઉપાય (ખાંસીનો)

સંયુક્તં ગુહસર્પિષ્ણાં ચૂર્ણં ત્રિકટુસંભવમ્ ।

નિહન્તિ તરસા કાસાંસ્ત્રાસાનિવ સતાં હરિઃ ॥૧૬॥

ગોળ ને ઘી સાથે જો, ત્રિકટુ ચૂર્ણ ખાય તો;

હરે ખાંસી ત્વરાથી તે, (જેમ) સંત પીડા હરી હરે. ૧૬

ગોળ અને ઘી સાથે ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર, મરી)નું ચૂર્ણ ખાય તો, જેમ હરિ સત્પુરુષોના ત્રાસનો ત્વરાથી નાશ કરે છે તેમ તે ચૂર્ણ તમામ પ્રકારની ખાંસીઓનો ત્વરાથી નાશ કરે છે.

સૂંઠ, પીપર, મરી સમાન ભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ એક તોલો લેવું. તેમાં એક તોલો ગોળ ને બે તોલા ઘી નાખી ચાટી જવું.

શ્વાસ અને ખાંસીનો નવમો ઉપાય.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલવિમીતકમહૌષધૈઃ ।

મધુના સેવિતૈઃ કાસઃ પ્રશામ્યતિ કુતૂહલાત્ ॥૧૭॥

પિંપળા, પિંપળામૂળ, બેઢાં ને શુંઠિ ચૂર્ણને;

મધશું સેવતાં નાસે, ખાંસી આશ્ચર્યકારક. ૧૭

પીપર, પીંપરીમૂળ, બેઢાંની છાત્ર, સૂંઠ, એ ઔષધો સમાન લેઈને તેનું ચૂર્ણ મધ સાથે સેવવાથી આશ્ચર્યકારક રીતે ખાંસી શમી જાય છે! (ચૂર્ણ એક તોલો અને મધ બે તોલા લેવું.)

દશમો ઉપાય.

एक एवार्द्रकरसः समधुः श्वासकासजित् ।

रतिबल्लभचांपेयचापचारुकलेवरे ! ॥१८॥

એકલો રસ આદાનો, મધશું શ્વાસને હરે;

રતિવલ્લભ ચાપેય ચાપ ચારુ કલેવરે ! ૧૮

કામદેવનું ધનુષ્ય ચંપો છે. એ ચંપાના સરખા સુંદર શરીર વાળી હે સ્ત્રી! એકલો આદાનો રસ એ તોલા લેધને તેમાં આઠ માસા મધ નાખીને પીવાથી તે શ્વાસ તથા ખાંસી મટાડે છે.

એ જ ઉપાયનું બીજે પ્રકારે કથન.

शृङ्गवेररसो येन मधुना सह सेवितः ।

श्वासकासभयं तस्य न कदाचित् कृशोदरि ! ॥१९॥

આદાનો રસ જે સેવે, મધની સાથ મેળવી;

શ્વાસ ને કાસની ભીતી, ન તેને છે કૃશોદરી ! ૧૯

હે સૂક્ષ્મ ઉદરવાળી સ્ત્રી! જે પુરૂષ આદાનો રસ મધ સાથે સેવ્યો હોય તેને શ્વાસ અને ખાંસીનો ભય કદાપિ હોતો નથી.

અગિયારમો ઉપાય (ખાંસીનો.)

पुल्लोमजावल्लभसूनुपत्नीतातात्मभूशेखरबाहनस्य ।

सौन्दर्यदूरीकृतरामरामे ! कषायकः काससमीरसर्पः ॥२०॥

શયીપતી પુત્રતણા પ્રિયાના, પિતાતણે આત્મજ શિર્ષ જેના;

વાહન તેનું જલમાં ઉકાળી, પીતાં જશે ખાસિની પીડ બારી. ૨૦

રામની સ્ત્રી સીતાની સુંદરતાને પણ જેણે આઘી બેસાડી છે અર્થાત્ તેના કરતાં પણ સુંદર એવી હે સ્ત્રી! ઇંદ્રાણીના પતિ[ઇંદ્ર]ના નાના ભાઈ (વામન-વિષ્ણુ)ની પત્ની(લક્ષ્મી)ના પિતા[સમુદ્ર]નો

પુત્ર (ચંદ્ર) જેના મસ્તક ઉપર છે એવા (શિવ)ના વાહન(વૃષ-
અરડૂસી)નો ક્વાથ ખાંસીરૂપી વાયુને ભક્ષણ કરનારા સર્પરૂપ છે.
અર્થાત્ અરડૂસીનાં પાંદડાંનો ક્વાથ આઠ તોલા પીવાથી ખાંસી મટે છે.

બારમો ઉપાય (ખાંસીનો.)

અયિ ! તાલફલસ્તનિ ! રત્નકલે ! વૃષવારિ પિવેન્મધુચુક્કસને ।
ન વદામિ કદાપિ બુધાધિપતેરિદમૌષધમૌષધિનાથમુલ્લિ ! ॥૨૧॥

અલિ તાલફલસ્તનિ રત્નકલે ! રસ અર્કુસિનો મધ સાથ પિયે;
તજશે કફ, ઔષધ ચંદ્રમુખી ! ન કહું કદિ ઇંદ્ર પુછે હું કથી. ૨૧

તાડફળ જેવાં સ્તનવાળી હે રત્નકળા ! ખાંસીના વ્યાધિમાં
અરડૂસીના પાંદડાંનો રસ એ તોલા લેધને તેમાં આઠ માસા મધ
નાખીને પીવો. હે ચંદ્રમુખિ ! આ ઔષધ જો કદાપિ ઇંદ્ર પૂછવા
આવે તો તેને પણ હું કહેતો નથી ! અર્થાત્ એ ઘણું ચમત્કારિક છે.

તેરમો ઉપાય (ખાંસીનો)

ફલત્રયંચિત્તરુહાદુતાશરાક્ષાકૃમિધ્વંસિકટુત્રયાણામ્ ।

ચૂર્ણં સમાંશં સિતયા સમેતં કાસં જયેન્નાત્ર વિચારણીયમ્ ॥૨૨॥

રાસ્ના, ગળો, ચિત્રક, વાવડીંગ, ફલત્રય, ત્રીકટુ સર્વ સંગ;
સમાન હૈ સાકરશું ભખંતા, ખાંસી જશે, રંચ કરો ન શંકા. ૨૨

ત્રિકટુ (હરડે, બેઢાં, આમળાં), ગળો, ચિત્રો, રાસ્ના, વાવડીંગ
ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર, મરી), એ સર્વ ઔષધો સમાન લેધને તેનું
ચૂર્ણ કરવું. પછી એ ચૂર્ણ એક તોલા ને સાકર બે તોલા મેળવીને
ખાવાથી તે ખાંસીને મટાડે, એમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી.

આમવાત.

હેતુ—વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી, જઠરાગ્નિ મંદ હોવાથી, એકને એક જગોમાં જેસી રહેવાથી, ચીકણા (સ્નિગ્ધ) ભોજન કરવાથી, કસરત ન કરવાથી, વગેરે કારણોથી નહિ પચેલા અન્નનો રસ વાયુ વડે નસોમાં ચઢી જાય છે અને આમવાત નામે વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ—તે થાય છે ત્યારે શરીર જકડાઈ જાય છે, તથા અરુચિ, તરસ, આળસ, ભારેપણું, અપચો, તાવ, સોજો, એવાં ચિન્હ થાય છે. વળી હાથ, પગ, માથું, ઘૂંટી, ત્રિક, ઘૂંટણ, જંઘા, વગેરેના સાંધાઓમાં જ્યાં જ્યાં દોષ (વાયુ અને આમ) જાય ત્યાં ત્યાં વીંછી કરડ્યો હોય તેવી વેદના થાય છે તથા તે જગો કુણે છે.

પ્રકાર—વાત, પિત્ત, કફ અને ત્રિદોષ વડે એ રોગ ચાર પ્રકારનો થાય છે, તે, તે તે દોષનાં લક્ષણ વડે ઓળખવો.

આમવાતનો ઉપાય.

દશમૂલકષાયમિશ્રિતં વા લલને ! વિશ્વકષાયમિશ્રિતં વા ।

પ્રપિબેત્કટિકુક્ષિવસ્તિશૂલે ધ્રુવમેરુજમેકમેવતૈલમ્ ॥૨૩॥

દશે મુળોના જ કષાય માંહી, કે સુંદરિ ! શુઠિ ક્વાથ માંહી;
એરંડિયું મેળવિ રોગિ પાશે, કુક્ષી, કટી, ખસ્તિનિ શૂલ ખોશે. ૨૩

પાછળ લઘુ પંચમૂળ અને મોટા પંચમૂળ ગણાવી ગયા છીએ. એ બન્ને મળીને દશમૂળ થાય છે. એ દશમૂળ સમાન લેધને તેના ક્વાથમાં, અથવા સૂંઠના ક્વાથમાં એરંડીઉં એકથી ચાર તોલા સુધી નાખીને પીવું. હે સુંદરી ! આમવાતના વ્યાધિમાં જેને કટિમાં, કૂખમાં અને પેઢામાં શૂળ (દુઃખ) થતું હોય તેને એ એરંડીઉં જ માત્ર એકમ સુખ ઉપજાવે છે.

આમવાતનો બીજો ઉપાય.

રાસ્નામૃતાનાગરદેવદારુપચ્છાંઘ્રિયુગમેન્દ્રયવૈઃ કષાયઃ ।

રુચકતૈલેન સમન્વિતોઽયં મેત્તામ્બેદામસમીરણસ્ય ॥૨૪॥

રાસના, ગજો, ને સુંઠ, દેવદાર, હ્યો ઇંદ્રજ્યો દશ મૂલ સાર;
એરંડિયુ કવાથનિ માંહે મેલી, કાઢે પિતાં અમ સમીર ઠેલી. ૨૪

રાસના, ગજો, સુંઠ, દેવદાર, દશમૂળ, ઇંદ્રજ્ય, એ સધળાનો
કવાથ કરીને તેમાં એરંડીઉં દશ માસા નાખીને પીવું. એ કવાથ
આમ વાયુને તોડે છે—મટાડે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

વિલાસિની વિલાસેન વિલાસિહૃદયં યથા ।

તથા ગુદ્ગુચી વિશ્વેન હરેદામસમરિણમ્ ॥૨૫॥

રંગીલી હાવભાવેથી, જેમ રંગીતણું મન;
તેમ શુંઠી ગજો કવાથે, આમવાયુ હરે જન. ૨૫

જેમ કોઇ વિલાસિની સ્ત્રી પોતાના હાવભાવથી વિલાસી પુરુષના
હૃદયનું હરણુ કરે છે તેમ ગજો, સુંઠ, સાથે મળીને આમવાયુને
હરે છે—અર્થાત્ સુંઠ અને ગજોનો કવાથ આમવાયુને મટાડે છે.

નેત્રરોગ.

હેતુ—આંખમાં ધૂળ પડવાથી, ધૂમાડો લાગવાથી, સૂર્યનું
તેજ લાગવાથી, કાળંગડાં વગેરેનું શાક ખાવાથી, અતિ ખાટું અને
તીખું ખાવાથી, અતિ સ્ત્રી સેવનથી, ઉભગરાથો, તેમ જ ગંડૂષ
(કાગળા ભરવા), અંજન, નસ્ય, વગેરે ન કરવાથી નેત્રના રોગ
થાય છે. (નેત્રરોગ વાળાએ તેના હેતુઓ તજવા એ પથ્ય છે.)

પ્રકાર—આંખના જૂદા જૂદા ભાગોના રોગ ગણતાં તે ચોરાણું પ્રકારના છે જે પ્રકાર અહીં કહેવાની જરૂર નથી. તિમિર, પડળ, કાચ, ફૂલ, નેત્રકોપ (આંખો દુખતી) એ પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે.

લક્ષણ—આંખમાં કળતર થવું, આંસુ નીકળવું, આંખ રાતી થવી, આંખે સોળે થવો, એ આંખો દુખવાના લક્ષણ છે. અરપટ દેખાવું એ તિમિરનું લક્ષણ છે, પડળવાળો એક વસ્તુને અનેક રૂપે દેખે છે. કાચવાળો ઉંચે જુએ ત્યારે આંખની આગળ સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર હોય તેવું ઝાંખુ દેખાય છે; અને બીજો જુએ ત્યારે રપટ દેખાય છે.

આંખ દુખતી હોય તેનો ઉપાય.

सम्यक् स्विच्चाश्चगणकरसे काननोत्थाः कुलित्था-

श्चैले बध्ना परिहृततुषाः प्रौढसीमंतिनीभिः ।

सूक्ष्मं पिष्ट्वा पटुरसनिशाचूर्णपूर्णाः क्षपायां

चक्षुःक्षिप्ताः रुधिरविकृतिं संहरन्ति त्र्यहेण ॥૨૬॥

ખાંધો રાત્રી કળથિ સુખખી ! વસ્ત્રની પોટલીએ,
શીખવી તે બકરિ મૂત્રમાં છાતરાં તો હરીને;
ઝાણું વાટી પછિ મહિ ધરો બોળ, સિંધવ્ય હલ્દી,
રાત્રે લેપે ત્રિદિન નયને, સૂધરે નેત્ર જલ્દી.

૨૬

ચીમેડને લાવીને તેની પોટલી ખાંધીને ગાયના છાણના રસમાં સારી રીતે બાફવી. પછી પ્રૌઢ વયની સ્ત્રીઓએ તેને ફેલી નાખવી. પછી તેને ખૂબ બારીક વાટીને તેમાં લગાર સિંધવ, બોલ અને હળદરનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ ભેળવવું. એ ચીમેડને રાત્રે આંખમાં ભરવી. તેથી તે ત્રણ દિવસમાં આંખમાં બાઝેલા બધા લોહીને તોડી નાખે છે.

આંખો દુખે ત્યારે લોકો આંખમાં ચીમેડ ભરે છે અને વિશેષે કરીને એ ઉપચાર સ્ત્રીઓજ કરે છે, માટે અહીં પણ ગ્રંથકારે સ્ત્રીઓને એ કામની સોંપણી કરી હોય એમ જણાય છે. ચીમેડને સ્ત્રોકમાં કહ્યું છે તેમ છાણમાં બાફ્યા સિવાય જ (કદાચ બાફવાની વાત તેમને ખબર નહિ હોય તેથી) ફેલીને તેમાં લગાર મીઠું નાખીને કાંમની થાળીમાં કાંસાની વાટકીથી વાટે છે. ખૂબ બારીક થાય ત્યારે તેને અંગુઠાના નખ ઉપર ચઢાવીને રોગીની આંખનું ઉપલું પોપચું ઉચું કરી તેમાં તે ચૂર્ણ દાખે છે. એથી આંખમાં અગન બળીને ગરમ પાણી નીકળી જાય છે. પછી આંખે ઘીમાં ગરમ કરેલાં રૂના પેલવાં બાંધીને રોગી થોડીવાર સૂઈ રહે છે. આવો પ્રકાર લોકમાં પ્રચલિત છે.

બીજો ઉપાય.

લોલિંબરાજકવિના વનિતાવતંસશિષ્યોરમુખ્ય કથિતોઽસ્તિ કિમૂપયોગઃ ।
 एतस्य पल्लवरसात्समधोः किमन्यत् हृग्व्याधिमात्रहरणे महिलाग्रगण्ये ! ॥

લોલિંબરાજ કવિએ પ્રિય કંથ મહારા !

શેા ઉપયોગ કથિયો શિષ્યનો રૂપાળા !

એનાં પ્રિયે ! દળતણેા રસ મધ્ધ સાથ,

નેત્રે લગાડિ હરશે અખરોગ માત્ર. ૨૭

હે સ્વામિ ! સ્ત્રીઓના કાનના અલંકારરૂપ આ સરગવાનેા લોલિંબરાજ કવિએ શેા ઉપયોગ કહેલો છે ? સ્વામી—હે સર્વોત્તમ સ્ત્રી ! આંખના સમગ્ર વ્યાધિનું હરણ કરવાને એનાં પાંદડાંના રસને મધમાં મેળવી તેનાં ટીપાં આંખમાં નાંખવાં, એ વગર બીજું શું કહ્યું છે ?

આંખમાં ઔષધનાં તે ટીપાં આઠથી બાર લગી બે આંગળ દૂરથી નાંખવાં, અને તે સેા આંખ મીચકારા જેટલી વાર આંખમાં રહેવા દેવાં.

એ જ ઔષધનું બીજે પ્રકારે કથન.

जयतिमारुतपित्तकफैः कृतां बहुविधामपि लोचनयोर्व्यथाम् ।

नयनयोर्निहितो मधुनाम्बितो बहलपल्लवपल्लवजो रसः ॥૨૮॥

સરગુવાદળનો રસ મધશું, ચખવિશે મુકતાં નકિ જાણુ ટું;

સમિર, પિત્ત, કફે બહુ વીધની, ઉપનિ પીડ જશે સહુ નેત્રની. ૨૮

સરગવાનાં પાંદડાંના રસને મધ સહિત આંખમાં નાંખવાથી વાયુ, પિત્ત અને કફ, એ દોષોએ કરેલી નેત્રની અનેક પ્રકારની પીડા નાશ પામે છે.

આંખમાં પડેલા અર્જુનનો ઉપાય.

कुवलयनयनेऽर्जुनं कफोन्धेः सहसितयाशु निराचरीकरोति ।

प्रियकरमिव कामिनी नवोढा लघुकुचशालिनि वक्षसि प्रयुक्तम् ॥૨૯॥

કમલનયનિ ! હૈ સમુદ્રકેણુ, ઉપલશુ બારિક વાટિ આંજ્ય નેણુ;

અરજુન ચખરોગ લે નિવારી, પ્રિય કર છાતિથી જેમ નવ્ય નારી. ૨૯

હે કમળનેત્રે ? જેમ નાનાં રતનવડે શોભતા વક્ષઃસ્થળમાં થોજેલા પ્રિયતમના હાથને નવોદા કામિની તરત જ દૂર ખસેડી નાખે છે તેમ, સાકર સહિત સમુદ્રશીણુ પણ આંખમાં પડેલા અર્જુનને તરત જ દૂર કરે છે—મટાડે છે. (આંખના ઘોળા ભાગમાં સસલાના લોહી જેવું રાતું ખિંદુ પડે છે તેને અર્જુન કહે છે. તેથી કાંઈ પીડ થતી નથી.)

સાકર તથા સમુદ્રશીણુ સમાન લેઈ તેનું અતિ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને આંગળીવતી અંજન કરવું. અંજન આંખની કીકીની નીચેના ભાગમાં કરવું. વાદળાંના દિવસમાં કે બહુ તાપ પડતો હોય ત્યારે અંજન કરવું નહિ.

રતાંધળાપણાનો ઉપાય.

निराकरोति नक्तांध्यं गोशकृत्सहिता कणा ।

यथो रतेन रमणी रमणस्य महाबलम् ॥૩૦॥

૧. 'રમણી રમણસ્યેવ બલં ભુક્ત્વા પુનઃ પુનઃ' એવો પણ પાઠ છે, અર્થ એક જ છે.

ગાય છાણુશુ પીપેરો, રક્તાંબતા કરે પરી;
(જેમ) રતીથી રમણી મોઢું, સ્વામીનું બન્ન લે હરિ. ૩૦

જેમ સ્ત્રી પોતાના રતિ વિલાસથી પોતાના સ્વામીનું બહુ
બળ દૂર કરે છે તેમ ગાયના છાણુના રસને ગાળીને તેમાં પીપરને
ધસીને આંજવાથી તે રતાંધળાપણું દૂર કરે છે.

આંખમાં પડેલા ફૂલનો ઉપાય.

શ્યામેऽશ્યામે ! પ્રિયશ્યામે ! શ્યામાબોધિતમાનસે ! ।
શુક્લં ક્ષપયતિ ક્ષિપ્રં માક્ષિકો માક્ષિકાન્વિતઃ ॥૩૧॥

હે શ્યામા ! ગૌરવર્ણાંગી ! કાલિકા પ્રિય સુંદરી !
સ્વર્ણમાક્ષી મધે વાટી, આંજતાં ફૂલ લે હરી. ૩૧

હે ગૌર અંગવાળી શ્યામા ! (સોળ વર્ષની તરુણિ !) શ્યામ-
વર્ણની દેવી કાલિકા જેને પ્રિય છે એવી હે સ્ત્રી ! સોળ વર્ષની
તરુણી એ જેના મનની વાત બાણુનારી છે અર્થાત્ શ્યામા જેની
સખી છે એવી હે સ્ત્રી ! મધ સાથે સુવર્ણમાક્ષિક મેળવીને આંખમાં
આંજવાથી આંખમાં પડેલું ફૂલ તત્કાળ ગળવા માંડે છે.

આંખના રોગનો સામાન્ય ઉપાય.

इति निगदितमार्यैर्नेत्ररोगाकुराणां निशि समधुधृताया सेविता स्वात्सुखाय ।
अपि न भवति लीलालोलदृष्टे ! त्वमया जनयति बत कस्माद्वैपरीत्यं परंतु ॥

૧ આ શ્લોકના નીચે પ્રમાણે પાઠાંતરો છે.

इति निगदितमार्यैर्नेत्ररोगाकुलानां निशि समधुधृताया सेविता स्वात्सुखाय ।
अपि न भवति मुग्धे ! ते स्वसाऽहो किमया जनयति बत कस्माद्वैपरीत्यं परंतु
इतिनिगदितमार्यैः सेव्यमाना विधत्ते निशिसमधुधृताया दृग्विकारापकर्ष ।
किमु भवति भवत्या नानुजाया गुणज्ञे ! जनयति बत कस्माद्वैपरित्यं परन्तु ॥

અચ્ચા ધી મધ સાથ સેવિ કદિ ને રાત્રી વિશે સુંદરી !
 ટાળે નેત્રતણા વિકાર સહુ, વૈધો એમ લાખે વળી,
 હે અચ્ચા તુજ પહેન ંહાલિ ! તદપી દે વૃદ્ધિ તે રોગને,
 એ આશ્ચર્ય વિલાસવાળિ નયની ! લાગે અતીશે મને. ૩૨

ચરકાદિક મુનિઓએ એમ કહ્યું છે કે નેત્રના રોગવાળા પુરુષોએ રાત્રે મધ અને ઘી સાથે ત્રિકૂળા (હરડે, ખેઠાં, આંમળાં)નું ચૂર્ણ ખાવું (ચૂર્ણ એક તોલો, ઘી એક તોલો અને મધ બે તોલા લેવું) તેથી સુખ થાય છે. વાર, ત્યારે હે વિલાસયુક્ત ચંચળ નેત્રવાળી સ્ત્રી ! તું શું અચ્ચા (૩૫ લાવણ્યાદિમાં શ્રેષ્ઠ) નથી ? પણ એ ખેદકારક છે કે તારૂં સેવન નેત્ર રોગવાળાને વિપરીત ફળ કેમ ઉત્પન્ન કરે છે ? અર્થાત્ નેત્ર રોગવાળાને સ્ત્રી સેવન અહિતકર છે.

પાંડુ અને કામલા રોગ.

હેતુ—અત્યંત સ્ત્રી સંગથી, અતિશય તીખું, ખાટું, ખાંડ કે મધ સેવવાથી, માટી ખાવાથી તથા દિવસે ઉંઘવાથી પાંડુરોગ થાય છે.

લક્ષણ—ત્વચા, નેત્ર, નખ, વગેરે પીળાં થાય, સોજો ચઢે, ઉલટી થાય, તાવ આવે, ખાંસી થાય, શ્વાસ ચઢે, અગ્નિ મંદ પડે, વગેરે લક્ષણથી પાંડુરોગ ઓળખવો.

પ્રકાર—વાતપાંડુ, પિત્તપાંડુ, કફપાંડુ, ત્રિદોષપાંડુ અને મૃત્પાંડુ (માટી ખાવાથી થયેલો પાંડુ): એવા પાંચ પ્રકારનો આ વ્યાધિ

ચરકાદિ મુનિઓએ એમ કહેલું છે કે રાત્રે ધી અને મધ સાથે અચ્ચા (ત્રિકૂળા) નું સેવન નેત્રરોગથી પીડાતા પુરુષોને સુખ ઉપજાવે છે; હે મુગ્ધે ! તારી બેન પણ શું અચ્ચા (શ્રેષ્ઠ) નથી ? પણ તેનું સેવન નેત્રરોગવાળાને વિપરીતપણું (નેત્રરોગની વૃદ્ધિ) કેમ ઉપજાવે છે ?

ખીન્ન પાઠાંતરમાં—‘હે ગુણ જાણનારી સ્ત્રી ! તારી નાની બેન શું અચ્ચા (શ્રેષ્ઠ) નથી ?’ એટલો અર્થમાં ફેરફાર છે,

છે. મૃતપાંડુમાં ઝાડો, લોહી અને કફ યુક્ત થાય છે. લોહી આ રોગને પંડરોગ કહે છે.

કામલા—એને કમળો કહે છે. પાંડુ રોગમાંથી એની ઉત્પત્તિ છે. ઘણું પિત્ત વધવાથી શરીર છેક પીળું થઈ જાય તથા નેત્રથી સઘળું પીળું દેખાય તેને કમળો કહે છે.

પાંડુ અને કમળાનો ઉપાય.

ત્રિફલાવૃષભૂનિમ્બતિક્તાદાર્વ્યમૃતાકૃતઃ ।

કાથો મધુસમાયુક્તઃ કામલારાણ્ડુરોગજિત્ ॥૩૩॥

ત્રિકૃળા, કડુ, કર્ચાતુ, ગળો દારુનિશા તથા;

મધશ્ચં અર્ધસી કવાય, કમળાની હરે વ્યથા. ૩૩

હરડે, બેઠાં, આમળાં, અરડૂશી, કરિમાતું, કડુ, દારુહળદર, ગળો, એ ઔષધો સમાન લેઈને તેમાંથી ચાર તોલાનો કવાય સોળગણા પાણીમાં અષ્ટમાંશ શેષ રહેતાં લગી કરીને તેમાં (પિત્ત, વાત કે કફના વ્યાધિના પ્રમાણમાં અનુક્રમે સોળમે, આઠમે કે ચોથો હિસ્સો) મધ મેળવીને પીવો, તેથી પાંડુ અને કમળો એ રોગ મટે છે.

કમળાનો ઉપાય.

દેવદાલીફલરસો નસ્યતો હન્તિ કામલામ્ ।

સન્દેહો નાત્ર સમ્ફુલ્લનીલોત્પલવિલોચને ! ॥૩૪॥

બંદાલી ફળ રસને, નાકમાં નાંખવા થકી;

પજારો કમળો નીલાં ખીલ્યાં કમળ આંખશી ! ૩૪

ખીલ રીતે

રસ બંદાલી ફળનો, નાક વિશે ખેંચતાં ખસે કમળો;

ખીલેલાં નિલ પંકજ, સદૃશ લોચની ! જરા ન શંક કરો.

કુકડવેલાના ફળનો રસ સુધવાથી કમળો નાશ પામે છે. ખીલેલા નીલ કમળ સમાન નેત્રવાળા હે સ્ત્રી ! એમાં સંદેહ નથી.

વાડા ઉપર વેણાને એ ફળ લાગે છે તે કુંકોડા કરતાં સહજ મોટાં અને કુંકોડા કરતાં મોટા કાંટા (કાકર) વાળાં હોય છે. તે સુકાય છે ત્યારે નીચેથી પોલાં થઇ જાય છે. તે સૂકાં મળે તો તેને પાણીમાં પલાળી તેનો રસ સૂંધવો. વાડાવેલાનો રસ પણ એમ સૂંધવામાં આવે છે પણ તે બહુ તીવ્ર છે. આ રસ સૂંધવાથી પુષ્કળ છીંકા આવી નાકમાંથી પીળું પાણી ગળે છે.

બીજો ઉપાય.

ગિરિમૃદ્ધાત્રિરાત્રીણામઞ્જનં કામલાપહમ્ ।

इदं यदि भवेन्मिथ्या शपथस्तु तवाङ्गने ! ॥૩૫॥

નિશા, ગેર, આંમળા ત્રી આંજે રામલા હરે;

આ જો નિથ્યા થાય તો સ્ત્રી ! તાહરા સમ છે મને. ૩૫

સોનાગેર, આમળાં, હળદર, એ ત્રણને જળમાં ઘસીને અંજન કરવાથી કમળો મટે છે. હે સ્ત્રી ! આ પ્રયોગ જો નિષ્ફળ થાય તો મને તારા સમ છે !

ત્રીજો ઉપાય.

अये ! मनोज्ञकुण्डले ! स्फुरन्मुखेन्दुमण्डले ! ।

गवां पयः सनागरं १निहन्ति कामलाभरम् ॥૩૬॥

અહીં ! મનોજ્ઞ કુંડલે ! સ્ફુરન્મુખેન્દુ મંડલે !

સૂંઠ ગાય દૂધથી, હરાય કામલા નકી. ૩૬

સુંદર કુંડળવાળી તથા શોભાયમાન મુખરૂપી ચંદ્રમંડળવાળી હે સ્ત્રી ! સૂંઠનું ચૂર્ણ નાખી ગાયનું દૂધ પીવાથી કમળાનો ભાર નાશ પામે છે.

૧. 'નિહન્તિ તન્વિ ! કામલામ્' 'પ્રિયે ! નિહન્તિ કામલામ્' એવા ભૂંડા ભૂંડા પાઠ બીજા પ્રતોમાં છે.

સ્ત્રી રોગ અને બાળ રોગ.

જવરાદિ રોગ તો પુરુષોને, સ્ત્રીઓને અને બાળકોને સાધારણ છે; પણ કેટલાક રોગ ખાસ સ્ત્રીઓને અને બાળકોને જ થાય છે, તે અહીંયાં સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે.

સ્ત્રી રોગ—આર્તવ દોષ.

હેતુ—વિરુદ્ધ ભોજનથી, ખાધા ઉપર ખાવાથી, ગર્ભપાતથી, અતિ મૈથુનથી, ભયથી, મુસાફરી કરવાથી, શોકથી, બહુ ખેંચવાથી, ભાર ઉપાડવાથી, વાગવાથી, અને દિવસે સૂવાથી, સ્ત્રીઓનો આર્તવ બગડીને આ રોગ ઉપજે છે.

લક્ષણ—વાતાદિક દોષનાં ચિન્હ સહિત અનિયમિત વખતે આર્તવ વહે, તથા શરીરે કળતર, વેદના, (અને રોગની વૃદ્ધિ ધણી થાય તો) દુર્મગતા, ચક્રી, મૂર્છા, મદ, તરસ, દાહ, લવરી, શરીરની શીકાશ, ઘેન, અને વાયુના ઉપદ્રવો થાય છે.

પ્રકાર—વાતાર્તવ, પિત્તાર્તવ, કફાર્તવ, ત્રિદોષાર્તવ, પૂયાર્તવ (પર જેવો આર્તવ વહે), કુણપાર્તવ (મુડદાની ગંધ જેવો ગંધાતો આર્તવ વહે), ગ્રંથ્યાર્તવ (આર્તવમાં ગાંઠો જેવો પદાર્થ નીકળે), ક્ષીણાર્તવ (બહુ ઓછો આર્તવ વહે), અને મત્તાર્તવ (મળ જેવો આર્તવ વહે), એવા આઠ છે.

રક્ત પ્રદર.

હેતુ—આર્તવ દોષનાં લક્ષણો સમેત ઋતુકાળ ઉપરાંત નિરંતર લોહી રૂપે આર્તવ વહે અને લોકો લોહીવા કે લોહી ખંડનો રોગ કહે છે.

પ્રકાર—વાતપ્રદર (માંસરસ જેવા રંગનું), પિત્તપ્રદર (પીળા,

લીલા કે કાળા રંગનું), કફપ્રદર (કાંજી ઓસામણ જેવું), ત્રિદોષ પ્રદર (મધ, ઘી, હરતાળ જેવું મજ્જા સરખું અને શબના સરખા ગંધવાળું), એવા ચાર છે,

યોનિ દોષ.

હેતુ—શીઓના મિથ્યાચાર, દુષ્ટ આર્તવ, અને બીજ દોષથી એ રોગ ઉપજે છે.

પ્રકાર—શુષ્કા, વામની, પંઢિતા, અંતર્મુખી, સૂચીમુખી, વગેરે વીસ છે. પ્રત્યેકનાં જુદાં જુદાં લક્ષણ મોટા ગ્રંથોમાંથી જોવાં.

યોનિકંદ.

હેતુ—દિવસે સૂવાથી, અતિ ક્રોધથી, અતિ મહેનત કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, નખ કે દાંત વગેરે વાગવાથી, વાતાદિક દોષ ક્રોધ પામી આ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ—શીની યોનિમાં નારંગી જેવડો રુધિર અને પડ મળાને થયો હોય તેવો એક ગોળો બાજે છે તેને યોનિકંદ કહે છે.

પ્રકાર—વાત, પિત્ત, કફ અને ત્રિદોષનાં લક્ષણો યુક્ત ચાર પ્રકારનો એ રોગ થાય છે.

ગર્ભરોગ.

હેતુ તથા લક્ષણ—ગર્ભવતી સ્ત્રીને અતિ ભય ઉપજવાથી, વાગવાથી, તેના વિષમપણે બેસવા ઉઠવાથી, ગર્ભ ઉપર દબાણ થવાથી, ગર્ભવતી અતિ તીક્ષ્ણ કે અતિ ગરમ ખાત્ર પીએ તેથી, ગર્ભ સ્ત્રવે છે, પડે છે કે વાંકા ચુંકા, વિષમ થઈ જાય છે તેને ગર્ભ રોગ કહે છે.

પ્રકાર—જૂદા જૂદા પ્રકારે ગર્ભનો ઉપમર્દ થવાથી એ રોગ

ઉપવિષ્ટક, નાગોગદર, વગેરે આઠ પ્રકારનો છે. ચાર માસ સુધીમાં ગર્ભ પડે તો ગર્ભસ્રાવ જાણવો અને પાંચમામાં કે છઠ્ઠામાં પડે તો ગર્ભપાત જાણવો.

સૂતિકાવાતરોગ.

હેતુ—જન્મતી વખતે બાળક પૃથ્વી પર પડ્યું કે તરત યોનિમાં વાયુનો પ્રવેશ ન થાય તેમ તેને દબાવવી જોઈએ. એ પ્રમાણે યોનિનું રક્ષણ ન થવાથી સૂતિકા રોગ ઉપજે છે, તેને સૂતિકાવાત અથવા સૂતારોગ કહે છે.

લક્ષણ—યોનિમાં વાયુનો પ્રવેશ થવાથી છાતીમાં કે કૂખોમાં શળ મારે છે, પેટ ચઢે છે, શરીરે કળતર થાય છે, તાવ આવે છે, કંપ થાય છે, તરસ લાગે છે, શરીર ભારે થાય છે, અને અતિસાર થાય છે, એ સૂતિકાવાતરોગનું લક્ષણ છે.

સૂતિકારોગ.

સૂત્રાવડી સ્ત્રીની માવજત કરવામાં ગદ્ગલત થવાથી, તેને ક્ષેશ થવાથી, વિષમ ભોજનથી અને અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી જ્વર, અતિસાર, સોજો, શળ, પેટ ચડવું, બળહાનિ, ઘેન, અરુચિ, વગેરે જે વ્યાધિઓ થાય છે તેને સૂતિકા રોગ કહે છે. સૂત્રાવડી સ્ત્રીને જે રોગ અને ઉપદ્રવ થાય છે તે સર્વ એકલા ‘સૂતિકારોગ’ નામથી પણ કહેવામાં આવે છે.

સ્તનરોગ.

વાતાદિક દોષ સ્તનમાં માંસ અને રુધિરને બગાડે છે તેથી વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને ક્ષતઃ એ પાંચ પ્રકારના સ્તન રોગ સ્ત્રીને થાય છે. કોઈ વખત એ દોષના કરેલા બિગાડથી સ્તન પાકે છે તેને સ્તનવિદ્રધિ કહે છે.

બાળરોગ.

હિંતુ—વાતાદિક દોષથી, દાંત આવવાથી, તે માતાના ધાવણના દોષ વગેરેથી બાળીસ પ્રકારના બાળ રોગ થાય છે. તે રોગમાંથી મુખ્યનાં નામ અહીં આપ્યાં છે.

દંતોદ્ભેદ—એમાં તાવ, અતિસાર, ખાંસી, બકારી, માથાની પીડા, સળેખમ, વગેરે થાય છે.

મુખપાક—પિત્તદૂષિત ધાવણ ધાવવાથી મોઢું પાકે છે.

મુખશ્રાવ—કફદૂષિત ધાવણથી લાળ ગળે છે.

ગુદપાક—ગુદ પાકે છે.

કુકૂણુક—એ પણ દૂધના દોષથી ઉપજે છે, બાળક આંખો, કપાળ, મોઢું ચોળે છે, સૂર્યનો પ્રકાશ જોઈ શકતું નથી અને આંખ ઉઘાડી શકતો નથી.

પારિગર્ભીક—ગર્ભવતીનું ધાવણ ધાવવાથી થાય છે. એથી બાળકને ખાંસી, અગ્નિમાંઘ, ઉઘટ્ટી, ઘેન, અરુચિ, ભ્રમ, પેટ વધવું, શરીર સૂકાવું, એવાં ચિન્હ થાય છે.

તાલુકંઠક—તાળવામાં ખાડો પડે છે. એને લોકો ગળું પડવું કહે છે.

વિસર્પ—રતવા, બાળકોનો બહુધા પ્રાણુવાતક આ રોગ છે. ઈત્યાદિ.

બાળકની પીડાઓ જાણવાની કેટલીક યુક્તિઓ.

તેના રડવાની તીવ્રતા કે મંદતા ઉપરથી તેની વત્તી ઓછી પીડા મનજવી. જે જગોએ તે ઘણો સ્પર્શ કરતો હોય અથવા જ્યાં બીજનો સ્પર્શ તે સહન ન કરી શકતો હોય ત્યાં તેને દુખે છે એમ જાણવું. આંખો મીંચે તો માથે પીડા છે એમ જાણવું. જીભ

અને ઓઠ કરડે, શ્વાસ થાય, મૂડીઓ વાળે, તો હૃદયમાં પીડા છે એમ જાણવું; ઝાડો અંધ હોય, ઉલટી થતી હોય, આંતરડાં બોલતાં હોય, પેટ ચઢ્યું હોય, પીઠ તરફ નમીને પેટ ઉંચું કરતો હોય, તો પેટમાં પીડા છે એમ જાણવું; ઝાડો, પિશાબ અંધ હોય, આળક ત્રાસ પામીને આમ તેમ જોવા કરતો હોય, તો અસ્તિમાં કે શુદ્ધમાં પીડા છે એમ જાણવું છત્યાદિ.

સ્ત્રી રોગ તથા બાળ રોગની ચિકિત્સા.

યોનિશૂળનો ઉપાય.

પિચુમન્દરસેન મિશ્રિતૈઃ પિચુમન્દાનિલશત્રુબીજકૈઃ ।

ઘટિકા ઘટિકા મગાન્તરે મગશૂલપ્રશમય ધારયેત્ ॥૩૭॥

લિમબીજ અને દિવેલિને, લિમ પત્રો રસમાંડિ વાટિને,
શુટિકા ઘટિકા મુકે ભગે, ભગનૂં શૂદ્ધ સમાય છે ખરે. ૩૭

લીંબડાની લીંબોળિયો તથા દીવેલીઓને લીંબડાનાં પાંદડાંના રસમાં ઘૂંટીને ગોળી બનાવવી. તે ગોળી યોનિનું શૂળ સમાવવાને એક ઘડી યોનિમાં રાખવી.

બીજો ઉપાય.

તરુણ્યુત્તરણીમૂલં છાગીર્વિઃસમન્વિતમ્ ।

શિવશસ્ત્રાભિધાં વાધાં યોનિસ્થાં હન્તિ સત્ત્વરમ્ ॥૩૮॥

તરુણી ! ઉત્તરણીનું મૂળ ધી બકરીતણે;
વાટી લેપ કરે જશે યોનિનું શૂળ સત્ત્વરે. ૩૮

હે સ્ત્રી ! ઈંદ્રવારણીના મૂળને વાટીને બકરીના ધી સાથે યોનિ ઉપર લેપ કરવાથી યોનિમાં જે શૂળની પીડા થઈ હશે તેનો તે ઉતાવળથી નાશ કરશે.

ધાતુ સુધારવાનો ઉપાય.

ગોપીવૃક્ષીદારુકિરાતમૂર્વાતિક્ષતામૃતાવિશ્વઘનેન્દ્રજાનામ્ ।

કાથોયમુક્તો મૃગલોચનાનાં દુષ્ટસ્ય દુઃશ્વસ્ય વિશોધનાય ॥૩૯॥

કડૂ, ગળે, ઉપલપાર, પેહાડ, કર્યાતુ, ઇંદ્રજીવ, દેવદાર;
મુર્વા, શુંડી, મોથ ક્વાથ પાન, શોષે સ્ત્રિનું દૂધેત દૂધ જાણુ. ૩૯

સારિવા, પહાડમૂળ, દેવદાર, કરિયાતુ, મોરવેત્ર, કડૂ, ગળે,
સૂંઠ, મોથ, ઇંદ્રજીવ : એ ઔષધોનો પાછળ કહ્યા પ્રમાણે ક્વાથ કરીને
પાવો. એ ક્વાથ સ્ત્રીઓના બગડી ગયેલા ધાતુને સુધારવાને
માટે કહેલો છે.

પ્રદરનો ઉપાય.

કટક્ષેરીરસજાન્દવાસાભૂનિમ્બમહ્નોતિલજઃ કષાયઃ ।

ક્ષૌદ્રાન્વિતશ્ચક્ષ્તલકોચનાનાં નાનાવિધાનિપ્રદરાણિહન્યાત્ ॥૪૦॥

દારૂળદ, રસવંતિ, કર્યાતુ નેમા, અર્કુષપત્ર, તલ, મોથ અને સિલામા;
ઠાઠો ઉકાળિ મધ મેળવિ સેવશે જો, ખોશે બધાં પ્રદર ચંચલત્રોચનીયો. ૪૦

દારૂળદર, રસાંજન, મોથ, અરડૂસી, કરિયાતું, સિલામો, તલઃ
એ ઔષધોનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરીને પાછળ કહ્યા પ્રમાણે દોષના
પ્રમાણમાં મધ મેળવીને પીવો, એ ક્વાથ (ચંચળ લોચની)
સ્ત્રીઓનાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં (રક્ત, શ્વેત) પ્રદરને મટાડે છે.

દારૂળદરના ક્વાથમાં બકરીનું દૂધ ચોથે ભાગે નાખી ક્વાથ
જાડો થતાં સુધી ઉકાળીને પછી માવાની વડીઓ સુકવવી તે
રસાંજન. સિલામાના ઝાડની અંતર્ગત લેવી.

બીજો ઉપાય.

કુવલયશ્લનેત્રે ! તન્દુલીયમ્ય મૂલં રસજમપિ સમાંશં મેષજઘ્નદ્વમેતત્ ।

હિમકરસુખિ ! યુક્તં તન્દુલામ્મોમધુમ્યાં પ્રદરદરમુદીર્ગં સુન્દરીણાં નિહન્તિ ॥

નિલકમલ સુનેત્રી ! મૂલ ચોગાઈ કેરું,
તતસમ રસવંતી હૈ કરો બેડ બેળું;
શશિમુખિ ! મધ સાથે તાફુલા ધોવણેયી,
પ્રદર ડર હરાશે સેવતાં સુંદરીનો. ૪૧

હે કમળની પાંખડી સમાન નેત્રવાળી ! તાંદળજનું મૂળ ॥
તોલો તથા રસાંજન ॥ તોલો, એવી રીતે સમાન ભાગે એ બે
ઔષધ લેવાં. હે ચંદ્રમુખી ! એ બન્નેના ચૂર્ણને બે તોલા મધ તથા
ચાર તોલા ચોખાના ધોવણુ સાથે પીવું, તેથી તે સ્ત્રીઓનો પ્રદરનો
અત્યંત પ્રવાહ વહેતો હશે તેને બંધ કરશે.

એ જ ઉપાયનું બીજે પ્રકારે કથન.

અયિ ! સરોહસોદરલોચને ! રસજતન્દુલિકાદ્ધિમવં રજઃ ।
સમધુતન્દુલવારિ નિવારયેન્મૃગહશાં પ્રદરં પ્રદરં દ્રુતમ્^૧ ॥૪૨॥

અયિ સરોહહ સુંદર લોચની ! રજ રસાંજન તાફુલજાણી;
સમધુ તાફુલ વારિ નિવારશે, હરિણાક્ષી પ્રદર જ પ્રજળશે. ૪૨

કમળના સરખાં નેત્રવાળી હે સ્ત્રી ! રસાંજન અને તાંદળજનના
મૂળનું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધોવરામણુ સાથે પીવાથી તે
હરિણના નેત્ર સમાન સ્ત્રીઓના અતિશય વહેતા પ્રદર રોગને
ઉતાવળે અટકાવે છે.

રજઃ પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

મૂલં ગવાક્ષ્યાઃ સ્મરમન્દિરસ્થં પુષ્પાવરોધસ્ય વધં કરોતિ ।
અમર્તૃકાણાં વ્યભિચારિણાનાં યોગોયમેવ દ્રુતગર્ભપાતે ॥૪૩॥

લો. ઈંદ્રચર્ણીમુલ યોનિ માંહી, પગાય તેથી રજ બંધ કયાહી;
ધણી વિનાળી, વ્યભિચારિણીયો, આના થકી ગર્ભ ગિરાવડીયો. ૪૩

યોનિમાં ઈંદ્રવારણીનું મૂળ રાખવાથી અટકાવ બંધ હશે તો

૧. 'હતિરત્નકલાકૃતપાઠાન્તરમ્.' પ્રમાણે કોઈ પ્રતોમાં છે.

જારી થશે. ધણી વગરની વ્યભિચારિણીઓનો જલદી ગર્ભપાત કરવાનો આ ઉપાય છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી કાંઈ ગર્ભપાત થતો નથી. પણ યોનિની અંદર જે જમડૂખ જેવું દેખાય છે તેમાં એક છિદ્ર છે. એ છિદ્ર સ્ત્રીના શરીરના પ્રમાણમાં બે અઢી આંગળા ઊંડું હોય છે તેમાં જે એ મૂળ યુક્તિથી મૂકવામાં આવે તો જ તેની અસર થાય છે નહિ તો તેની કાંઈ પણ અસર થતી નથી ને ઉત્તરું નુકશાન થાય છે.

સ્ત્રીનો પ્રાણ બચાવવાના હેતુથી ગર્ભપાત કરવામાં આવે તે સિવાય આ પ્રયોગ કરવા નહિ. તેમ હોંશિયાર વૈદ્યની સન્મતિ વિના પણ આ પ્રયોગ અજમાવવો નહિ, નહિ તો સ્ત્રીના અમૂલ્ય પ્રાણ પળમાત્રમાં જતો રહેશે.

ગર્ભિણીની ચિકિત્સા.

મધ્વાજ્યયષ્ટીવધુલુક્કમૂઠં નિપીય સૂતે સુસ્ત્રી સુલેન ।

સતંદુર્લાભઃસિત્તાધાન્યયુક્તં પાનાદ્વિર્ગચ્છતિ ર્ગર્ભિણીનામ્ ॥૪૪॥

ધી, મધ્વ, જેઠિમધ ને બિજપૂર મૂત્ર,

આટે જણે સુખયિ સુંદરિ ત્યા ન ભૂલ;

તાંદુલ ઘોણશું સાકર ચૂર્ણ ધાણા,

પીતાં વમી પળતિ ગર્ભિણિકેરિ જાણ. ૪૪

પ્રસવ થતાં વાર જાગતી (સ્ત્રી કષ્ટાતી) હોય તો તેને જેઠિમધ વા તોણો અને બીજેરાનું મૂળ વા તોણો લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને એક તોણો ઘી તથા બે તોણા મધમાં એકઠું કરી ખાવાને આપવું. તેથી સ્ત્રી સુખથી પ્રસવ કરે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીને ગર્ભના

૧. કોઈ પ્રતમાં 'ક્ષણેન' એવો પણ પાઠ છે.

૨. 'સુન્દરીનામ ।' એવો પણ પાઠ છે.

ઉક્ષાસ ઝળે] ગર્ભવતી, સૂત્રાવટી અને બાળકના ઉપચાર. ૧૮૯

કારણથી ઉત્તરી થાય છે, તે મટાડવાને બા તોલો સાકર અને બા તોલો ધાણા લેઈને તેને પાણીમાં વાટાને ચાર તોલા ચોખાના ધોતરામણ સાથે પાવું. (ઉત્તરી વધારે હોય તો દિવસમાં બે વાર આપવું.)

ગર્ભવતી, સૂત્રાવટી અને બાળકના ઉપચાર.

અલ્લાહદામ્બુદ્ધયારહૃદયમૃતવિષવલારેણુદુઃસ્પર્શશીતં

ગર્ભિણ્યાઃ સૂતિકાયા અપિ રુધિરહ્નામાતિસારજ્વરભ્રમ્ ।

મુસ્તાશ્ફોવિષાણાં પ્રશમયતિ રજઃ સેવિતં ક્ષૌદ્રયુક્તં

ચાલનાં વાન્તિકાસજ્વરમપિ વિષજં ક્ષૌદ્રયુક્તં રજો વા ॥૪૬॥

ધાણા, મોથા, ધમાસો, વિખ, બલ, અમૃતા, ટેંદુ, રેણુ, દ્વિવાળો,

રાત્રે લીખવિ સેવ્યે ગરભિણિ સુતિકાના જ્વરો, રક્ત શ્રાવો;

આમાતીસાર જરો વગિ વિખ જ, રિંગીકાકડા, મોથ ચૂરો,

કે વીખાચૂર્ણ મારે મધસહ કફને તાવ વાંતી શિશ્નો. ૪૫

ધાણા, મોથ, કાળોવાળો, ઘોળોવાળો, અલ્લવો (મોટો અરડૂમે) ગળો અતિવિખની કળી, બગબીજ, પિત્તપાપડો, ધમાસો : એ ઔષધો સમાન લેઈને તેને આખાંપાખાં કચરીને તેમાંથી ચાર તોલા ઔષધને ચોરીસ તોલા પાણીમાં રાત્રે માટીના વાસણમાં પલાળી મૂકવાં. સવારે તે ઔષધમાંથી પાણી ગાળી લેવું. એને હિમ કહે છે. એ હિમ આઠ તોલા પીવો. એ હિમ ગર્ભવતી તથા સૂત્રાવટીના લોહી વિકારને, આમાતિસારને, અને જ્વરને નાશ કરનારો છે. મોથ, કાકડાનિંગ, અતિવિખની કળી : એ ઔષધો સમાન લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે ચટાડવું, અતિવિખની કળીનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી પણ બાળકના રોગ મટે છે. એથો બાળકની ઉત્તરી, ખાંસી, અને તાવ મટે છે. (બાળકને તેની વય અને શક્તિના પ્રમાણમાં ઔષધની માત્રા આપવી.)

બાળકના અતિસારનો ઉપાય.

કુમારાતિસારે કષાયઃ સમક્લામદાસારિવારોઘ્રજઃ ક્ષૌદ્રયુક્તઃ ।

મદાબિલ્વરોઘ્રેમકૃષ્ણામ્બુજો વા કષાયાવલેહી તથા ક્ષૌદ્રયુક્તૌ ॥૪૬॥

ઉપશાંત ને ધાવડી લોધ કાઢો. લખનૂ, મધુશું હરે બાલ ઝાડો;
ખિલી, ધાવડી, લોધ પીપેર, વાળો, ચટાડે, મધુશું થશે સ્વસ્થ બાળો. ૪૬

બાળકને અતિસાર (કળશિયાનો બ્યાધિ) થયો હોય તો તેને મજીઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, સારિવા, લોધર એ ચાર ઔષધો સમાન લેઈ તેનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરીને મધ સાથે પાવો. અથવા ધાવડીનાં ફૂલ, નાની ખીલીઓ, લોધર, ગજપીપર, વીરણવાળો, એ ઔષધો સમાન લેઈને તેનો ક્વાથ મધ સાથે પાવો. અથવા એ જ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે આપવું. (બાળકને ક્વાથ અને અવલેહ વગેરે તેની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં વિચાર કરીને)

બાળકના જ્વરાતિસાર ધ. નો ઉપાય.

કૃષ્ણાહગામુસ્તકશૃદ્ધિઃ શાળાં તુલ્યેન ચૂર્ણેન સમાશ્લિકેણ ।

જ્વરાતિસારઃ શ્વેદનં પ્રયાતિ સશ્વાસકાસઃ સર્વમિઃ શિશૂનામ્ ॥૪૭॥

લો. કાકડાશિંગ મજીઠ સાર, મોથા, પિંપેરો મધ સાથ ચાર;
શિશૂતણી વાંતિ જ્વરાતિસાર, ખાંસી અને વાંતિ શમાવનાર. ૪૭

પીપર, મજીઠ, મોથ, કાકડાશિંગ : એ ચાર ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવાથી બાળકનો જ્વર અને અતિસાર તથા શ્વાસ, ખાંસી અને ઉલટી એ રોગ શમી જાય છે. (બાળકને ઔષધ વચના પ્રમાણમાં વિચારીને આપવું.)

इति श्रीभट्टदिवाकरसूनुमहाकविश्रीकोटिम्बराजविरचिते वैद्यजीवनकाव्ये
विकासिनीबालरोगप्रतीकारे तृतीयोऽष्टासः ॥३॥

મહાકવિશ્રીલોલિમ્બરાજવિરચિત

વૈદ્યજીવનકાવ્ય ।

ચતુર્થોહાસઃ ।

ક્ષયરોગ.

હેતુ—વેગને અટકાવવાથી, શરીરમાંના ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી, એકાએક શરીરને ધક્કો પહોંચવાથી, છાતી ઉપર ભાર આવે એમ બેસવાથી, તેમ જ શોષના હેતુઓ—જેવાં કે અતિ સ્ત્રી સંગ, શોક, વૃદ્ધતા, અતિ શ્રમ, ચાલવાની અતિ મહેનત, વ્રણ, એ હેતુઓથી ક્ષયરોગ થાય છે.

લક્ષણ—ખભા અને પાસાં તપી ઉડે, હાથે પગે અગન બળે, તાવ આવે, ઉધરસ થાય, પાસામાં શૂળ પણ નામે, મુખની કાંતિ બદલાઈ જાય, આંખો ઘોળો થાય, સ્ત્રી સંગની ધગી ઇચ્છા થાય, મોઢેથી ગળદા પડે, શરીર છેક સૂકાઈ પાતળું થઈ જાય, વગેરે લક્ષણોથી ક્ષયરોગ ઓળખવો. ઉપર શોષના હેતુઓ કહેલા છે. તેથી કરીને રોગીનું શરીર સૂકાઈ જાય ત્યારે તેને શોષ નામે રોગ કહે છે.

પ્રકાર—વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને ઉરઃક્ષત એ પાંચ જાતના ક્ષયરોગ થાય છે. લોહિ યુક્ત કફના ગળદા પડે તેને ઉરઃક્ષત ક્ષય જાણવો.

ક્ષયરોગની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ.

વિદ્વલ્લકામ લોલિમ્બ નૃપતે ! વાગ્વિલાસતઃ ।

ન તુર્લિર્જાયતે સ્વામિન્ ! પુનઃ કિચ્છિન્નિરુપય ॥૧॥

વિદ્વાન શ્રેષ્ઠ લોલિંગ ! મને વાણિ વિશ્વાસથી;
નથી તૃપ્તિ થતી સ્વામિન પુનઃ કહો કે નવું કથી. ૧

સ્ત્રી—હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ લોલિંગરાજ ! તમારી વાણીના વિશ્વા-
સથી તૃપ્તિ થતી નથી, માટે હે સ્વામી ! હજી ફરીને પણ કાંઈક કહો.

ક્ષયનો ઉપાય.

ક્ષયોત્પત્તિવિનાશાય સિંહાસ્યઃ સેવ્યતાં સદા ।

બહુનામસ્ય વિશ્વાસો જાતઃ કમલલોચને ! ॥૨॥

કાઠવા ક્ષય ઉત્પત્તી, સદા અર્દુસિ સેવને;

ભરોસો બહુનામીનો, પડ્યો કંનકિ ! સર્વને. ૨

હે કમળ સમાન નેત્રવાળી ! ક્ષયની ઉત્પત્તિનો નાશ કરવો
હોય તો સદૈવ અરદૂસીનું સેવન કરવું; કેમકે એનો વિશ્વાસ ધણાને
પડેલો છે—એનો અનુભવ ધણાને મળ્યો છે. (અરદૂસીનાં પાંદડાંનો
રસ બે તોલા પીવો.)

બીજો અર્થ:—હે કમળલોચને ! જન્મ અને મરણરૂપી
સંસારનો નાશ કરવો હોય—જન્મ અને મરણમાંથી છૂટવું હોય, તો
નિરંતર નૃસિંહ ભગવાનનું સેવન કરવું, કેમકે એનો વિશ્વાસ
પ્રહ્લાદાદિક ધણાને પડેલો છે.

બીજો ઉપાય.

અયિ સુન્દરિ ! સુદરાનને ! રુચિરાપાદ્મતરુલોચને ! ।

નવનીતમધૂપલાશનાદુહુરાજોઽપિ મવેત્ક્ષયક્ષયઃ ॥૩॥

૧ અયિસુંદરિ ! સુંદરાનને ! રુચિરાપદ્મતરુલોચને ! ।

નવનીતમધોઃ પલાશનાદુહુરાજસ્ય મવેત્ક્ષયક્ષયઃ ॥

‘હે સુંદરિ ! હે સુંદર મુખવાળી ! અને કામદેવના તરંગ સમાન
સુંદર નેત્રવાળી સુંદરી ! માખણ અને મધ સમાન ભાગે લુઈ બે મળી
ચાર તોલા ખાવાથી ચંદ્રમાનો પણ ક્ષય બચે છે.

અલિ સુંદરિ સુંદરાનને ! સ્વચરાપાંગતરંગ લોચને;

મધ, માંખણ, શર્દરા ભખે, શશિ દૈનો પણ થાય છે ક્ષય. ૩

હે સુંદરિ ! હે સુંદર મુખિ ! સુંદર અપાંગ રૂપી તરંગવાળા નેત્રવાળી ! અથવા સુંદર જળવાળી નદીના તરંગ સમાન ચંચળ નેત્રવાળી હે સ્ત્રી ! માંખણ, મધ અને સાકર ખાવાથી ચંદ્રમાનો ક્ષય નાશ પામે (તો પછી મનુષ્યનો ક્ષય મટે એમાં શું આશ્ચર્ય ?) માંખણ વગેરે ત્રણે સમાન ભાગે લેઈને તે ચાર તોલા ખાવું.)

પ્રણુરોગ.

હેતુ તથા લક્ષણ—વાતાદિ દોષથી માંસાદિ બગડવાથી પ્રથમ સોજો થઈને તેમાં વેદના થાય છે, તે પાકે છે અને નાફ પડે છે તેને પ્રણ કહે છે.

પ્રકાર—એના મુખ્ય પ્રકાર બે છે: શારીરપ્રણ—એ વાતાદિક દોષથી થાય છે અને આગંતુપ્રણ એ વાગવાથી થાય છે. એ બન્નેના વાતાદિ ત્રણ ત્રણ દોષ, અને રક્તથી પંદર ભેદ થાય છે.

સઘોપ્રણ—કોઈ હથિયાર વાગવાથી કે પડી જવા વગેરેથી, છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષત, પ્રચ્છલિત, અને ઘૂંટ એવા છ પ્રકારનું સઘોપ્રણ થાય છે.

પ્રણુરોગનો ઉપાય.

અયિ કોમલકુન્તલાવલીવિલસન્માલતિકામનોહરે ! ।

ત્રિફલાજનિતઃ કષાયકઃ સહિતો ગુગ્ગુલુના વ્રણં જયેત્ ॥૪॥

અયિ માલતિ માલથી ભરી, મૃદુ કેશાવલિવાળિ સુંદરી !

સહ ગૂગળ ત્રીફલાતણો, ભજતાં ક્ષવાય પળાય છે પ્રણો. ૪

જેની કામળ કેશપંક્તિમાં શોભાયમાન મોગરાના ફૂલ ગુંથેલાં છે અને તેથી મનને હરણુ કરે એવી હે સ્ત્રી ! ત્રિકુળાના ક્વાથમાં ગુગળ નાખીને પીવાથી તે વ્રણ નામે રોગ મટાડે છે.

ગુમફું કે ચાંદું થઈ પાકી પર નીકળે તેને વ્રણ કહે છે. હરડે, બેઠાં, અને આમળાંને ત્રિકુળા કહે છે. એ ક્વાથ આઠ તોલા પીત્ત તથા તેમાં ગુગળનું ચૂર્ણ ચાર માસા પ્રમાણે નાખવું.

મેદરોગ.

હેતુ—મહેનત (કસરત) ન કરવી, દિવસે ઊંઘવું, કઠકર્તા પદાર્થનું સેવન કરવું, વગેરે કારણોથી મેદ નામે ધાતુ વધે છે.

લક્ષણ—શુદ્ધાસ, તરસ, મોહ, અશક્તિ, ઊંઘ, દુર્ગંધયુક્ત પરસેવો, અદ્ય મૈથુન, અગ્નિમાંઘ, પેટ, ફૂલા અને સ્તનનો વધારો, એ ચિન્હોથી મેદો રોગ ઓળખાય છે. એ રોગીને ખાવા પીવા વગેરેથી બીજા ધાતુની વૃદ્ધિ ન થતાં મેદ જ વધ્યા કરે છે.

મેદરોગનો ઉપાય.

મદનજ્વરકારિનામધેયે ! રસિક રત્નકલે ! પ્રભાતકાલે ।

શિશિરામ્બુપિષેગ્મધુપ્રયુક્તં ગણનાથોપિ મહેત્કિલાસ્થિશેષઃ ॥૫॥

મદનજ્વરકારિ નામવાળી ! રસિકી ! રત્નકલે ! પ્રભાતકાળે;
શિશિરાંબુ મધ સાથ ભેળિ પીયે, બનશે હાથિય અસ્થિ શેષ ગાત્રે. ૫

જેનું નામ માત્ર કામજ્વર ઉપજાવનારું છે એવી રસિક રત્નકળા ! સવારમાં આઠ તોલા પાણીમાં બે તોલા મધ નાખી પીવાનો અભ્યાસ રાખવાથી ગણપતિ પણ માત્ર હાડકાં બાકી રહે તેવો થઈ જાય છે. (અર્થાત્ મનુષ્ય તો પાતળો થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય?)

શરીરમાં મેદ નામે ધાતુ વધવાથી શરીર ખૂબ જડું થઈ જાય (જેને લોકો ફેફસ ચઢ્યું કહે છે) અને બોલતાં ચાલતાં શ્વાસ ચઢે છે તે રોગને મેદોરોગ કહે છે. ઠંડા પાણીમાં મધ નાખીને તે કોરા માટીના વાસણમાં રાત્રે ઝાકળમાં મૂકી છાંડવું અને પછી સવારે ગાળીને પીવું એમ કેટલાક વૈદ્યોનો અંપ્રદાય છે.

કૃમિરોગ.

હેતુ—અજીર્ણમાં ખાય, મધુર, ખાડુ, નરમ, લોટ અને ગોળ, એવા પદાર્થો ખાય, કસરત ન કરે, દિવસે સૂવે, વિરૂદ્ધ ભોજન કરે, તેથી પેટમાં કૃમિ (કરમીઆ) ઉત્પન્ન થઈ કૃમિરોગ થાય છે.

લક્ષણ—તાવ, મુખ ઉપર શીકાશ, પેટમાં દુખવું, છાતીમાં પીડા, શ્વાસ, તાવ, અન્નનો અભાવો, અતિસાર, એ કૃમિનું લક્ષણ છે.

કૃમિ રોગનો ઉપાય.

ત્રિકટુત્રિફલાકલિકનિમ્બત્રિવૃદુમાલવિરોઝવઃ કષાયઃ ।

પશુમૂત્રસમન્વિતો નિપીતઃ કૃમિકોટીરપિ હન્તિ હન્ત વેગાત્ ॥૬॥

ત્રિકટુ, ત્રિકલા, નસોત્ર, ઇંદ્રજવ, ઘોડાવજ, ખેરછાલ, નિંબ;

બજ કષાયજ ગાય મૂત્ર સાથે, કૃમિ કોટી પાણી જલ વેગ સાથે. ૬

સૂંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેઢાં, આમળાં, ઇંદ્રજવ, લીમડાની છાલ, નસોત્ર, ઘોડાવજ, ખેરની અંતરૂછાલ: એ સર્વ સમાન ભાગે લેઈ તેનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગાયનું મૂત્ર મેળવીને પીવાથી કરોડા કૃમિ પેટમાં થયા હોય તથાપિ તે તેનો ત્વરાથી નાશ કરે છે.

આઠ તોલા ક્વાથ દસ માસા ગોમૂત્ર નાખીને પીવો. હરડે અને બેઢાંનાં બીયાં કાઢી નાખીને દળ માત્ર લેવું.

મુખપાક.

હેતુ—માંછલાં, પાડા, ભૂંડ, વગેરેનાં માંસ ખાવાથી, મૂળા, અડદની દાળ, દહીં, દૂધ, સરકો, સેરડીનો રસ, ઇંત્યાદિ ખગડયા પછી ખાવાથી, અકાળે સૂવાથી, દાતણ ન કરવાથી, ધૂમાડો લેવાથી, ઇત્યાદિ કારણોથી કદ વગેરે ટ્રાપીને મુખપાક કરે છે.

લક્ષણ—મુખમાં કાદા થઈ પાકે છે, પર અને લાળ વગેરે નીકળે છે, ઇત્યાદિ.

પ્રકાર—વાતાદિક દોષ અને રક્ત વગેરેથી એ આઠ પ્રકારનો થાય છે.

મુખપાકનો ઉપાય.

जातीप्रवालत्रिफलायवासादारुत्रियामामृतगोस्तनीनाम् ।

कषायकः क्षौद्रयुतो निहन्ति मुखस्य पाकं मुखपङ्कजस्थः ॥७॥

દ્યો નયપત્રો, ત્રિકુળા, ધમાસા, દારૂ, નિશા, દ્રાક્ષ, ગળો કવાથ; બેળી મધૂને કર કાગળાને, મુખે થયેલો મુખપાક નયે. ૭

જાતીનાં પાંદડાં, ત્રિકુળા, ધમાસો, દારૂહળદર, ગળો, દ્રાક્ષ : એ દ્રવ્યો સમાન વજને લેઈને તેનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાખીને તેના કાગળા કરવાથી મુખરૂપી કમળમાં થયેલા મુખપાકને મટાડે છે. (જાતીનાં પાંદડાં પ્રમાણમાં બમણાં લેવાં.)

પ્રમેહ (પરમિયો)

હેતુ—વીર્યપાત થતાં તેનો અંશ મૂત્રદ્રિયમાં રહી જવાથી, દહીં ખાવાથી, ખરાબ પાણી પીવાથી, નવા નવા રસ, નવાં પાણી, નવાં અન્ન, ગોળ, અને કદકર્તા વસ્તુઓ ખાવાથી પ્રમેહ થાય છે.

લક્ષણ—શરીરે ભારેપણું, પેશાબમાં મલીનતા, વગેરેથી પ્રમેહ ઓળખાય છે.

પ્રકાર—મૂત્રના જૂદા જૂદા રંગ ઉપરથી એના વીશ ભેદ ક્યાં છે. તેમાં પહેલા દશ કફથી થનારા સાધ્ય છે, બીજા છ પિત્તથી થનારા કષ્ટ સાધ્ય છે ને છેલ્લા ચાર વાયુથી થનારા અસાધ્ય છે. તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેમને ઓળખવા.

૧ (કફના ઉપદ્રવ). અપચો, અરુચિ, બકારી, ઊંધ, ખાંસી, સળેખમ, (૪૦)

૨ (પિત્તના ઉપદ્રવ.) પેદું અને લિંગમાં તોડ, અંડકોશમાં ફાટ, તાવ, દાહ, તરસ, મૂર્છા, ભાગો ઝાડો, ૪૦

૩ (વાયુના ઉપદ્રવ.) ઉદાવર્ત, કેપ, હૃદ્અહ, શળ, નિદ્રાનાશ, શોષ, ખાંસી, શ્વાસ, ૪૦

પ્રમેહનો ઉપાય.

સ્ફુરત્સુન્દરોદારમન્દારદામપ્રકામાભિરામસ્તનદ્વન્દ્વમવ્યે ! ।

હરિદ્રારજોમાક્ષિકાભ્યાં વિમિશ્રઃ શિવાયાઃ કષાયઃ પ્રમેહાપહારી ॥૮॥

ખિલ્લાં રમ્ય મંદારપુષ્પોની માળા, દિપે જે કુચો મધ્યમાં એવિ બાલા !
શિવા ક્વાથ માંડી નિશા, મધ્ધ, નાખી, પિવાથી જનં તે પ્રમેહાપહારી. ૮

દેદીપ્યમાન અને સુંદર પારિજાતનાં પુષ્પની માળા પહેરવાવડે જેના બન્ને સ્તનનો મધ્ય ભાગ અત્યંત મનોહર દેખાય છે એવી હું સ્ત્રી ! આમળાં ચાર તોલા કચરીને ઓળગણા પાણીમાં અષ્ટમાંશ શેષ રહેતાં સુધી ક્વાથ કરી આઠ તોલા ક્વાથમાં ચાર માસા લુગદર અને પાછળ કરેલા માપ પ્રમાણે મધ નાખીને પીવું, એ ક્વાથ પ્રમેહને મટાડનારો છે.

બીજે ઉપાય.

પડમવર્ણમણોજ્જવિલોમણે ! સમલસીહિમણોહરજોવણે ! ।

જયદ્દમેહગણંમમુભારસો મધુજુઓ વહરી હરિણં પિણ ! ॥૧॥

[પદ્મવર્ણમણોજ્જવિલોચને ! સકલસિદ્ધિમણોહરયૌવને ! ।

જયતિ મેહગણં અમૃતારસો મધુયુતઃપ્રવહરિર્હરિણં પ્રિયે ! ॥]^૧

પદ્મ વર્ણ મનોજ વિલોચને ! સકલ સિદ્ધિ મનોહર યૌવને !

મધ ગળોરસ પાન થકી પળે પરમિયો, મૃગ જેમ હરિ મળે. ૯

કમળની કાંતિ સમાન સુંદર નેત્રવાળી તથા સકળ સિદ્ધિપ મનોહર યૌવનવાળી હે પ્રિયા ! ગળોના રસમાં મધ નાખીને પીવાથી સિંહ જેમ હરણને જીતે છે તેમ પ્રમેહના સમુદાયને આ ઔષધ જીતે છે.

ગળોને કચરીને તેનો રસ કાઢીને તે બે તોલા રસમાં આઠ માસા મધ નાખીને પીવું. ગળો લીલી ન હોય તો સૂકી ગળોનું ચૂર્ણ બે તોલા લેઈને તેને માટીના વાસણમાં બમણા પાણીમાં રાત દિવસ પલાળી મૂકી તે પાણી ગાળી લેઈ ચાર તોલામાં આઠ માસા મધ નાખી પીવું.

એ જ ઔષધનું બીજે પ્રકારે કથન

રણંરવાનિહમેનાના સોરસ્વન્નાચ્છિધુમસ !

તિદંવ જોષમિ વેસ નેનમા નિદુર્દિ રશ ॥૧૦॥

૧ આ શ્લોકનાં ઘણાં પાઠાંતર છે પણ તે બધામાં કોઈ કોઈ ભાગ અશુદ્ધ હોવાથી આ એક પાઠ પસંદ કરી અહીં આપ્યો છે. બીજા પાઠોમાં જે ફેરફાર છે તેથી ઔષધમાં કોઈ ફેર પડતો નથી કે વિશેષ ચમત્કાર જેવું નથી માટે તે બધા લખ્યા નથી. ૨ બીજી પ્રતમાં આ શ્લોક નથી.

મધુ છિનારસે પીયે, નાના મેહ નિવારશે;
વહે એમ બધા વૈદ્યો, શરદિંદુ નિભાનને !

૧૦

આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધને છેલ્લેથી વાંચવાથી તથા ઉત્તરાર્ધના દરેક
છટા પાડેલા શબ્દને પ્રતિશ્લોમ (અવળા) વાંચવાથી તીચેનો શ્લોક
ઉપજે છે.

સમધુચ્છિન્નાસ્વરસો નાનામેહ નિવારણઃ ।

વદંતિ મિષજઃ સર્વે શરદિંદુનિભાનને ! ॥૧૦॥

મધ સહિત ગળોનો સ્વરસ અનેક પ્રકારના પ્રમેહને
અટકાવનારો છે; શરદ્ ઋતુના ચંદ્ર સમાન મુખવાળી હે સ્ત્રી !
એમ બધા વૈદ્યો કહે છે.

વાતરક્ત.

હેતુ—અતિશય ખાટું, ખારું, ઊનું, ચીકણું, વગેરે ખાવાથી,
અશ્ણુમાં ખાવાથી, વિરુદ્ધ ભોજનથી, બગડેલું માંસ, ખોળ, મૂળા,
કળથી, અડદ, સેરડી, દહીં, દારૂ, છાશ વગેરે ખાવાથી, ક્રોધથી,
દિવસે ઊંઘવાથી, ઉબગરાથી, સુકુમાર હોઈને ખાવા પીવામાં વિચાર
ન રાખવાથી, હાથી અને ઊંટ ઉપર બેસીને મુસાફરી કરવાથી,
દાહ કરે એવું અન્ન ખાવાથી, મનમાં મંતાપ કરવાથી, વગેરે
કારણોથી વાતાદિક દોષ બિગાડ પામીને સોહીને બગાડે છે તેથી
વાતરક્ત નામે રોગ ઉપજે છે.

લક્ષણ—શરીરે દાહ, ભારેપણું, પીડા, તોડ, ચેળ, ચકામાં,
હગરા ઉપર ફોલા, સોજાં, એ વાતરક્તનું લક્ષણ છે. વિશેષે કરીને
એ રોગ પમે થાય છે.

૧ કેટલીક પ્રતોમાં 'શરદેંદુ' ને ૨ 'શુભાનને' છે.

પ્રકાર—વાતાદિક જૂદા જૂદા દોષથી, બધ્ધે દોષના મિશ્રણથી, ત્રિદોષથી અને રક્તથી, એ પ્રમાણે એ રોગ આઠ પ્રકારનો થાય છે.

ઉપદ્રવ—મોહ, દાહ, તાવ, ઊંઘનો નાશ, પાંગળાપણું આંગળિયોનું બગડવું, મર્મસ્થાનમાં પીડા, ભ્રમ, હાડકાંમાં કળતર, એ નવ વાતરક્તના ઉપદ્રવ છે.

વાતરક્તની ચિકિત્સા.

રતિકેલિકલાકુશલે ! વિલસદ્વલયે ! મલયેન સમાનકુચે ! .

અમૃતાવ્રતતી રુચૈલવતીદલયેદનિલાસમુદારતરમ્ ॥ ૧૧ ॥

રતિકેલિકલાકુશલે ! વિલસદ્વલયે ! મલયેન સમાન કુચે !

અમૃતારસ સાથ દિવેલ દિવે, પળશે અનિલાસ મહાન હશે. ૧૧

રતિકીડાની કળામાં નિપુણ એવી તથા જેના હાથમાં શાભાયમાન કંકણ પહેરેલાં છે એવી મલયાચળના શિખર સમાન સ્તનવાળી હે સ્ત્રી ! ગળોનો રસ એ તોલા લઈને તેમાં આશરે ૦૧૧ રુપિયા ભાર દીવેલ નાખીને પીવાથી બહુ ભારે વાતરક્તરોગ થયો હશે તથાપિ તે નાશ પામશે.

વૈદ્યો કહે છે કે રોગનું બળ વિશેષ હોય તો એ તોલા સ્વરસમાં એ તોલા દીવેલ નાખીને પણ પીવું. આ તેલમાં જે ચારગણું પાણી નાંખ્યું હોય તો વધારે સારું.

બીજો ઉપાય.

મધૂત્યારુણાગોપિકાદેવધૂપૈઃ શૃતં વાતરક્તાપહં પિણ્ડતૈલમ્ ।

કષાયઃ સહૈરણ્ડતૈલેન પીતસ્તથૈરણ્ડસિંહાસ્યવત્સાદનીનામ્ ॥ ૧૨ ॥

મધૂત્યા, મજીઠી અને સારિવાના કયાં પકવ તેણે જશે વાતરક્ત;

દિવેલા, ગળો, અર્કુશીમૂળ કવાથે, પિંચેલું દિવેલું હરે વાતરક્ત. ૧૨

મીણુ, મજ્જા, સારિવા, રાળ, એ ચાર ઔષધો સમાન લેઈને તે સઘળામાં એ ચારેની બરોબર તેલ મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં નાંખેલું ચૂર્ણ રાતું થતા સુધી ગરમ કરવું. પછી એ તેલ ગાળી લેવું. એ મલમ જેવું તેલ ચોપડવાથી વાતરક્ત મટે છે. તેમ જ દીવેલાનું મૂળ, અરડૂસીનું મૂળ, અને ગળોના વેલા, એ ત્રણનો ક્વાથ કરી તેમાં દીવેલ મેળવી પીવાથી વાતરક્ત નાશ પામે છે.

विपूयिका.

હેતુ—આમાજર્ણુ, વિષ્ણુધાજર્ણુ અને વિદ્યાધાજર્ણુથી આ રોગ ઉપજે છે.

લક્ષણ—વાયુથી પેટમાં સોયો ઘોચાતી હોય તેવી વેદના થાય છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રના નિયમને જાણીને પરિમિત આહાર કરવાવાળાને આ રોગ થતો નથી, પણ અજિતેન્દ્રિય મૂઢ પુરુષો જે ખાવાના લાલચુ હોય છે તેમને થાય છે.

ઉપદ્રવ—મૂર્છા, અતિસાર, ઉલટી, તરસ, શૂળ, બ્રમ, ગોટલા ચડવા, ઓડકાર આવવા, દાહ થવો, મુખની કાંતિ અદલાઈ જવી, છાતીમાં પીડા થવી, અને માથું ફાટતું હોય તેવી વેદના થવી, એના ઉપદ્રવ એ રોગમાં છે.

विषयिकानो उपचार.

लशुनजीरकगन्धकसैन्धवत्रिकटुरामठचूर्णमिदं समम् ।

सपदि निम्बुरसेन विषूचिकां हरति भो रतिभोगविचक्षणे !^१ ॥१३॥

૧. 'સપદિ નિમ્બુરસેન સમન્વિતં ઘટુવલામપિહંતિ વિષૂચિકામ્ ।
 લસણથી હિંગ સુધીના આઠ ઓસડનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખવરાવવાથી
 ઘણા બળવાળા વિષૂચિકા હરે છે-મટાડે છે.

લસણ, સિંધવ, ગંધક, ત્રીકટુ, હિંગ, નિરાતણું ચુરણ આ રૂંડું;
 સિંધુરસે ભજતાં મરકી હરે, હે રતિભોગવિહાસવિચક્ષણે ! ૧૩

લસણ, જીરું, ગંધક, સિંધવ, ત્રિકટુ (સૂંક, પીપર, મરી), હિંગ, એ વસ્તુઓ સમાન લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં યુક્ત કરીને ખવરાવવાથી રતિભોગમાં વિચક્ષણ એવી હે સ્ત્રી ! વિષૂચિકા (મૂછા) મટાડે છે.

ગંધકને શુદ્ધ કરીને લેવો, લોઢાની કઢાઈમાં ઘી નાખીને તેને સાંઝે કકડાવીને તે બરોબર ગંધક લેઈ બારીક કરીને તે ઘીમાં નાંખવો, ને જ્યારે ઓગળીને ઘીમાં મળી જાય ત્યારે તે ઘી દૂધમાં રેડી દેવું, પછી તેમાંથી ગંધક કાઢી લેવો. એ ગંધક ઔષધમાં વાપરવા યોગ્ય શુદ્ધ જાણવો. હિંગ શેકેલી લેવી. આ ઔષધ વિષૂચિકા રોગમાં રોગનું બળાબળ જોઈને એક તોલા સુધી આપવું. વિષૂચિકા રોગને કોઈ વૈદ્ય કોણેરા કહે છે કેમકે એનાં લક્ષણ કોણેરા સાથે બહુધા મળતાં આવે છે, પણ કોણેરા જોવો આ એપી રોગ છે એવું પ્રમાણ અંથોમાંથી જડતું નથી. એમ છતાં બંને ક્ષિપ્રકારી (તત્કાળ મૃત્યુ કરનારાં) છે માટે તેની ચિકિત્સા કરવામાં સાવધ રહેવું.

તૃણા તથા વાંતિરોગ.

તૃણાનું નિદાન

તૃણાના હેતુ—ભય, યાક, કે નિર્મળતાથી તથા પિત્તકારક પદાર્થો ખાવાથી પિત્ત કોપીને વાયુ સહિત તાળવે જઈને તરસ પેદા કરે છે.

તૃષ્ણાના લક્ષણ—વારંવાર પાણી પીએ પણ તૃપ્તિ ન થાય એવા રોગને તૃષ્ણા કે તૃષારોગ કહે છે.

પ્રકાર—વાતથી, પિત્તથી, કફથી, ક્ષત (વાગવા) થી, ક્ષયથી (રસ ધાતુનો ક્ષય થવાથી,) આમ (આમ નામે ચીકણો પદાર્થ વધવાથી,) અને ખાવાથી (ચીકણું, ખાટું, ખારું, ભારે અન્ન ખાવાથી,) એવા સાત હેતુઓથી થયેલી તૃષ્ણાના પ્રકાર સાત છે.

વાંતિનું નિદાન

વાંતિના હેતુ—અતિશય નરમ, ચીકણું, બેસ્વાદ અને ખારું ખાવાથી, ઘણું ખાવાથી, શરીરને માફક નહિ એવું ખાવાથી, થાક, બીક, ચિંતા, અશ્રુ અને કૃમિદોષથી, સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવાથી, બીજા ગંદા પદાર્થોના દર્શનાદિથી, અને જોર વડે જાતિમાં યોગવાથી વાંતિ-છર્દી-ઉલટી-ગકારીનો રોગ ઉપજે છે.

પૂર્વરૂપ—ઓડકાર અટકે, મુખમાંથી ખારું પાણી છુટે ખાવા-પીવા પર અભાવ, એ ઉલટી થવાનાં પૂર્વ રૂપ છે.

લક્ષણ—મુખદ્વારા પેટમાંથી અન્ન, પાણી, રસ, કફ, પિત્ત, કોલી, વગેરે વેગથી શબ્દ સહિત બહાર નીકળે છે, અને રોગી ગભરાઈ જાય છે તેને વાંતિ કહે છે.

પ્રકાર—વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને બીજાત્મક, એવા પાંચ પ્રકારની છર્દી છે. ગર્ભિણીની છર્દીમાં જે દોષ કોણે હોય તેનાં ચિન્હ જણાય છે. કૃમિની છર્દીમાં કૃમિરોગનાં લક્ષણ જણાય છે, છર્દી, તૃષા, દાહ, વગેરે એકલા ન હોય ત્યારે તેમને બીજા રોગના ઉપદ્રવ જાણવા.

તૃષા અને વાંતિનો ઉપાય.

શુભ્રાજાન્દવટપ્રરોહમધુકૈર્મધ્વન્નિવૃત્તૈઃ કલ્પિતા—

પ્યાગ્રામાશુ તૃષં મૃશં પ્રશમયેદાસ્થ્યાન્તરસ્થા વટી ।

પુલાલાજલવજ્જનૌગચપલૌશ્રીકોલમજ્જામ્બુદ—

શ્રીલ્પઢં મધુલ્પઢયુક્ પ્રશમયેદ્વાન્તિ ત્રિદોષોદ્ધવામ્ ॥૧૪॥

ધાણી શાગનિ, જેઠિમઢ્ઢ, વડ્ઢૈ, મોથા તથા કોષ્ટની,
વાળી ગોળિ મત્રે, ધરે મુખ વિશે, તૃણા શમાવે ધણી;
શાળી ધાણિ, લવંગ, ખોરમિજ, મોથા, એલચી, પીંપળી,
કાંગી, હોમ, પુનાગ, સીત, મધશું મારે ત્રિદોષાવમી. ૧૪

ઉપલેટ, ડાંગરની ધાણી, મોથ, વડની વડવાઇના કુમળા અંકુર, જેઠીમઢ, એ ઔષધો સમાન લેઈ તેની ગોળી મધમાં વાળીને મુખમાં રાખવી, તેથી તે અતિશય ભારે તરસને તરત જ શમાવે છે. એ-લચી, ડાંગરની ધાણી, લવંગ, નાગકેસર, પીપર, કાંગ, ખોરના ઢળીયાની મીજ, મોથ, સફેદ ચંદન, એ નવ ઔષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને મધ અને સાકર સાથે ચાટવાથી ત્રિદોષ (ત્રણ દોષ) થી ઉપજેલી હલટીને શમાવે છે.

સાકર તથા મધ જે જે તોલા આશરે લેઈ તેમાં એક તોલા ચૂર્ણ નાખી ખાવું એ સામાન્ય નિયમ છે, પછી રોગ વગેરેના બળાબળ ઉપર ધ્યાન રાખી પ્રમાણ કરવું.

૧. 'નાગ ચપલા' ને આખો શબ્દ ગણી કોઇ વૈદ્યો તેને ઠામે 'ગજ પીપર' લેવાનું યોગ્ય ગણે છે, પણ અમારી પાસેની બધી પ્રતોમાં 'નાગ' (નાગકેસર) અને 'ચપલા' (પીપર) એમ ભૂદાં ભૂદાં ઔષધો ગ્રહણ કરેલાં છે માટે અમે પણ તે જે ઔષધો ગ્રહણ કરેલાં છે માટે અમે પણ તે જે ઔષધો ગ્રહણ કરવાનું માન્ય રાખ્યું છે.

૨. હલટીના ઔષધમાં કાંગ લખી છે તે ઠામે કોઇ વૈદ્ય ગહુલા એવો અર્થ કરે છે, પણ બીજા પાડમાં 'શ્રી' ને ઠામે 'સ્ત્રી' છે જેનો અર્થ 'પ્રિયહ્નુ' (કાંગ) થાય છે. 'શ્રી' નો અર્થ પણ 'પ્રિયહ્નુ' થાય છે માટે અમે 'કાંગ' અર્થ માન્ય રાખ્યો છે.

દાહરોગ.

હેતુ—અગ્નિવડે દાઝવાથી, સૂર્યના તાપમાં ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી દાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ—શરીરની અંદર કે બહાર અગન બળે તેને દાહ કહે છે. અંદરના દાહને અંતર્દાહ અને બહારના દાહને બહિર્દાહ કે કેવળ દાહ કહે છે.

પ્રકાર—રક્તપિત્તદાહ, રક્તદાહ, પિત્તદાહ, તૃષ્ણાદાહ, રક્તપૂર્ણોદરદાહ, ધાતુક્ષયદાહ, મર્મઘાતદાહ : એવા સાત પ્રકાર દાહના છે. એ પ્રકારના નામ પરથી જ તેના હેતુ અને લક્ષણો સમજાય તેવાં છે.

દાહનો ઉપચાર.

રમારમ્યાકારે ! ચતુરવચને ! ચારુચિકુરે !

વિમૂલ્યાલંકારે ! કરતલલસન્નીલનલિને ! ।

નિદાઘઃ સઞ્જાતસ્તવ કિમુ સરોજન્મકદલી—

દલૈઃ ક્લૃપ્તે તલપે સ્વપિષિ યદિ સાહિત્યનિપુણે ! ॥૧૬॥

રમાશી રૂપાણી ચતુર વચને ! ચારુ ચિકુરે !

વિમૂલ્યાલંકારે ! કરતલ લસે નીલ નલિને;

નિદાઘ જો થાયે તનશુ કદિ સાહિત્યનિપુણે,

કરી સૂ તું શૈયા કમલ કદલીપત્રતણિયે.

૧૫

હે લક્ષ્મીના જેવા સુંદર રૂપવાળા ! હે આતુર્યયુક્ત વચન બોલનારી ! હે સુંદર કેશપાશવાળા ! હે અમૂલ્ય અલંકાર જેણે ધારણ કર્યા છે એવી ! જેના હાથમાં શોભાયમાન નીલકમળ ઝાલેલું છે એવી હે સ્ત્રી ! તને દાહ નામે વિકાર ઉત્પન્ન થયો છે શું ? જો

એમ હોય તો હે સાહિત્યમાં કુશળ સ્ત્રી! કમળ અને ફળના પત્ર વડે રચેલી શય્યામાં તું શયન કરે છે, એટલે દાહ એની મેળે જ શાંત થઇ જશે. (આખા શરીરે અગન બળે તેને દાહ કહે છે.)

પામા અને વિપાદિકારોગ.

પામા—નાની નાની ઘણી ફાલીઓ નીકળીને તેમાંથી પાણી કે પડ નીકળે છે તેને ખસ કહે છે. એ રોગ પ્રસિદ્ધ છે એટલે એ વિષે ઘણું જણાવવું જરૂરનું નથી.

વિપાદિકા—હાથે અને પગે ચીરા પડે છે તેને વિપાદિકા કે વૈપાદિકા રોગ કહે છે ઉપરના બન્ને રોગ કુષ્ટ રોગના પ્રકાર છે. તેના હેતુઓથી દૂર રહેવા માટે કુષ્ટના હેતુ અહીં બતાવીએ છીએ:—

કુષ્ટના હેતુ—વિરુદ્ધ અન્નપાનના સેવનથી, ઉલટી વગેરેના વેગને અટકાવવાથી, અતિશય તાપ વેડી મહેનત કરવાથી, વિચાર્યા વગર ટાઢું-ઉનું ખાવાથી અતિ ઉપવાસ કરવાથી, પરસેવો વળ્યો હોય-મહેનત કરી હોય, ઘણી બીક લાગી હોય, તે વખતે તરત જ ઠંડું પાણી પીવાથી, અશુભમાં ખાવાથી, નિત્યકર્મ ન કરવાથી, નવું અન્ન-દહીં-માંછલાં-ખારું-ખાટું ખાવાથી, ભૂખ લાગ્યા છતાં મહેનત કરવાથી, દિવસે સૂવાથી, ગુર્વાદિકનું અપમાન કર્યાથી અને એવા જ બીજા નિંદ્રા કર્મરૂપ હેતુઓથી કાઠ રોગ ઉપજે છે.

ખસનું ઔષધ.

રસદ્વિજીરદ્વિનિશામરીચસિન્દૂરદૈત્યેન્દ્રમનઃશિલાનામ્ ।

ચૂર્ણીકૃતાનાં ઘૃતમિશ્રિતાનાં ત્રિભિઃ પ્રલેપૈરપયાતિ પામા ॥

મરી, નિરાં બે, મનશીલ, પારો, સિન્દૂર ને ગંધક માંદિ ધારો;
નિશાદિ કેરૂં કરિ મહમ ધીશું, મારે ત્રિલેપે ખસને નહીં શું ? ૧૬

પારો, જીરૂ, શાહજીરૂ, હળદર, આંખાહળદર, મરી, સિંદૂર, ગંધક, મનશિલ : એ ઔષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ઘી મેળવવું. એ ઔષધ ત્રણ ફેરા લગાડવાથી ખસ દૂર થાય છે. (ગંધક અને પારો પ્રથમ એકત્ર ઘૂંટીને પછી બીજા ચૂર્ણમાં નાખવો.)

બીજો ઉપાય.

મૃગમુખલાલનસુલ્લદા પામા રામા નિતમ્બ વિસ્તારા ।
સ્નેહકનકરસગન્ધૈર્ગચ્છતિ પૂર્વા પરા વશં યાતિ ॥૧૭॥

સાધાર્થ

તનુસુખદા, પુંડફેલી મટશે ખસ ધંતુરાતણો પાલો;
પારો, ગંધક, તેલ, ઘૂંટી ખસમાં શરીરને જ લગાડો.

શ્લોકાર્થ

નખમુખ લાલન સુખદા, પામા રામા નિતંબ વિસ્તારા
સ્નેહ, કનક, રસ, ગંધે, જાયે પામા, થશે શરણુ રામા. ૧૭

નિતંબ ઉપર પ્રસરેલી પામા (ખસ) અને મોટા નિતંબવાળી રામા (સ્ત્રી) એ બેયને નખ અને મુખવડે લાલન કરવાથી સુખ આપનારાં છે. એમાંની પહેલી (ખસ) સ્નેહ (તેલ), કનક (ધંતુરો), રસ (પારો), અને ગંધ (ગંધક) વડે જાય છે—નાશ પામે છે, અને બીજી (રામા) સ્નેહ (પ્રીતિ), કનક (સુવર્ણ—દ્રવ્યાલંકાર), રસ (ભોજન પાનાદિકના અથવા આનંદ) અને ગંધ (સુગંધી પદાર્થો) વડે સ્વાધીન થાય છે.

ધંતુરાના પાંદડાના રસમાં તેલ નાખીને તેમાં ગંધક પારાની કમળલી નાખી તેલ સિદ્ધ કરી તે તેલ ચોપડવું, અથવા તે સઘળું એકત્ર થતાં સુધી ગરમ કરી ઠંડું થયા પછી ચોપડવું, એથી ખસ મટશે.

પગ દાઢતા હોય તેનું ઔષધ.

મદનસૈન્ધવગુग्ગુલુગૈરિકાજ્યમેધુરાલકમહ્નિવિલેપનાત્ ।

રુફુટિતમપ્યસ્થિલં ચરણદ્વયં વિકચતામરસપ્રતિમં ભવેત્ ॥૧૮॥

ધિ, ગુડ, સિંધવ, ગૂગળ, ગેરુ ને મીણુ, વળિ મધ, રાળ મલમ્મને;
ચરણ ચોપડિ વ્યાઢ મટી જશે, પગ વળી રુફુટ પંકજશા થશે. ૧૮

મીણુ, સિંધવ, ગૂગળ, ગેરુ, ધી, મધ, રાળ, એ ઔષધોનો
મલમ કરીને પગે ચોપડવાથી, અને પગ સઘળા ફાટીને ચીરા પડ્યા
હોય તથાપિ તે ખિન્નેલા રાતા કમલ જેવા થાય છે.

અર્શરોગ.

હેતુ—વાયુ વગેરે દોષ જ્યારે ગિગાડ પામે છે ત્યારે તે
ત્વચા, મેદ, માંસ, અને હાડકામાં ગિગાડ કરીને ગુદા આગળ
માંસના અંકુર ઉપજાવે છે તેને અર્શ કહે છે.

પૂર્વરૂપ—ઝાડો કઞ્જ, શરીર કૃશ અને દુર્બળ, કૂખોમાં ગડ-
ગડાટ, ઘણા ઓડકાર, જંઘો પાતળી થતી જાય, ઝાડો આવે,
અહણી, પાંડુ કે જઠરના રોગની આશંકા થાય, ત્યારે જાણવું કે
અર્શ થવાના છે.

૧. કોઈ પ્રતમાં “જ્યમધુરાલગુદાહ્નિવિલેપનાત્” એવો પાઠ
ખીજ ચરણને ઠેકાણે છે, એ રીતે જોતાં ઉપરનાં સાત દ્રવ્યો ભેગો ગોળ
બધારે લેઈ આઠ દ્રવ્યનો મલમ કરવો, મીણુ વગેરે સઘળાં ઔષધ સમાન
લેવાં. ધી, મીણુ, મધ, રાળ અને ગોળ એ ચારને એકત્ર કરી ગરમ
કરવાથી તે એકરસ થશે, તેમાં સિંધવ, ગૂગળ, ગેરુ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ
નાખી લગાર ટાટું થવા દઈ હારી ઠંડું પડેથી ચોપડવું. સંસ્કૃતમાં પગના
એ રોગને ‘વિપાદિકારોગ’ કહે છે.

લક્ષણ—ગુદા આમળ માંસના અંકુર નીકળે તેને અર્શ કહે છે.

પ્રકાર—વાતાદિક દોષથી, ત્રિદોષથી, રક્તથી અને જન્મથી:
એમ છ પ્રકારના છે.

૧. વાતાર્શ—અંકુર સૂકા, કરમાઈ ગયેલા, કાળા કે રાતા, કરકરા, નાના મોટા, અણ્ણિદાર, ફૂટેલાં મોઢાંના, ખજૂરના ઠગિયા જેવા અને કાંઈ કદંબના ફૂલ જેવા હોય છે. રોગીને વાતરોગના ઉપદ્રવ થાય છે.

૨. પિત્તાર્શ—કાળાં મોઢાંના, રાતા-પીળા કે કાળા, નાના, લોહી વહેતા, કામળ, ગંધાતા. જળોનાં મોઢાં જેવા પિત્તના અર્શ હોય છે. રોગીને પિત્તરોગના ઉપદ્રવ થાય છે.

૩. કફાર્શ—ગાયના આંચળ જેવાં કે ફણુમના ખીજ જેવા ઘાળા, ઊંડાં મૂળવાળા, જાડા, જોળ, મુંઝાળા અને કામળ હોય છે. એળ બહુ આવે અને ખજવાળે તો સાંકે લાગે છે, તે અર્શ નથી ફૂટતા કે નથી વહેતા; રોગીને કફના ઉપદ્રવ થાય છે.

૪. ત્રિદોષાર્શ—ઉપરના બધા દોષનાં હોય છે તે.

૫. રક્તાર્શ—અર્શમાંથી લોહી વહે છે. તે વડના અંકુર જેવા ને રાતા હોય છે. એથી રોગી બહુ દુઃખ પામે છે.

૬. સહજાર્શ—ત્રિદોષ જેવાં લક્ષણના હોય છે. જન્મથી જ હોય છે એવો ફટલાક પ્રશસ્ત વૈદ્યોનો મત છે.

અર્શના રોગમાંથી ગુદમ, પ્લીહ, બહુગુદોદર, વદર્મ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કલ્મેજ્ય વગેરે બારે રોગ થાય છે. એ અર્શ બહાર નીકળે તેને ચર્મકીલ કહે છે.

અર્શની ચિકિત્સા.

પથ્થાતિલોરુષ્કરકૈઃ સમાંસૈર્ગુદેનયુક્તૈઃ સ્વલુ મોદકઃ સ્વાત્ ।

દુર્નામપાણ્ડુસ્વરકુષ્ઠકાસશ્વાસાન્ જયેત્સ્નાહરુજં ચ તદ્વત્ ॥૧૯॥

હરે, બિલામા, તલ તુલ્ય ભાગે, કુપ્પટ ધાલી શુડ, ગોળિ ખાધે;
અરશ, પાંડુ, જ્વર, કોઢ, કાસ, બરોળ જીતે વળિ તેમ શ્વાસ. ૧૯

હરે, તલ, બિલામા, એ ત્રણ સરખે વજને લેવાં. (પ્રથમ બિલામા સાથે તલને ખાંડવા પછી તેમાં હરેનું ચૂર્ણ એકત્ર કરીને બારીક કરવું) અને તેમાં સઘળાથી બમણો ગોળ નાંખીને તેની ગોળીઓ કરવી. (એ ગોળી રોગ અને રોગીનું બળાબળ જોઈને એક તોલા વજન સુધી ખાવાને આપવી.) તેથી અર્શ, પાંડુરોગ, તાવ, કુપ્પટ (કોઢ) રોગ, ખાંસી, તમામ પ્રકારના શ્વાસ અને તે જ પ્રમાણે પ્લીહ (બરોળ)ની પીડા મટે છે.

ગંડમાલા.

લક્ષણ—ભોરના કળિયા જેવડાં અથવા આમળા જેવડાં ગુમડાં હારબંધ, ફેટલીક વખતે કાખમાં, વખતે હડપચી આગળ, વખતે ગળે, વખતે ખભે, કે પછી અંડકોશ આગળ નીકળે છે, તેને ગંડમાળા કહે છે.

ગંડમાળાનું ઔષધ.

મહાતકાસીસદ્ગુતાશદન્તીમૂલૈર્ગુન્ડસ્તુક્રવિદુગ્ધદિગ્ધૈઃ ।

લેપોષ્પિતૈર્ગચ્છતિ ગણ્ડમાલા સમીરવેગાદિવ મેઘમાલા ॥૨૦॥

બિલામો, હિરાકસી, ચિત્રાનું મૂળ, વળી ગોળ, દાંતી તથા થોરમૂળ,
રવી દૂધ લેપે જશે ગંડમાલા, ખસે જેમ વાયુવડે મેઘમાલા. ૨૦

બિલામો, હિરાકસી, ચિત્રાનું મૂળ, દાંતીનું મૂળ, એ ઔષધોના ચૂર્ણને ગોળ, થોરનું દૂધ તથા આકડાના દૂધમાં કાલવી તેના લેપ કરવાથી, જેમ વાયુના વેગથી મેઘની માળા (હાર) જતી રહે છે તેમ, ગંડમાળારોગ નાશ પામે છે.

થોરના દૂધને બદલે થોરનું મૂળ લેવું, એવું કોઈ વૈદ્યનો મત છે. ગળે ગુમડાંની હાર થાય છે તથા તે જઝદી પાકતાં કે ફાટતાં નથી તેને ગંડમાળા કહે છે.

કુંઠરોગ

ગળાની અંદર જૂત જૂદા પ્રકારના ઉપદ્રવ થાય છે તે ઉપરથી કુંઠ રોગના અઢાર પ્રકાર કરેલા છે. જીભની આસપાસ માંસના અંકુર થાય છે કે જેથી ગળું રૂંધાય છે તેને રોહિણી કહે છે. ગળામાં ખોરના ઠળિયા જેવી ગાંઠ થાય છે તેને કુંઠસાપુક કહે છે. ગળામાં અન્નનો માર્ગ રોકે એવી ગાંઠ થાય છે તેને વલય કહે છે. ગળામાં સોજો થાય છે તેને બલાસ કહે છે. ગળાનો માર્ગ બંધ કરે એવી માંસના અંકુરવાળી શળી થાય છે તેને શતધી કહે છે. આમળાના ઠળિયા જેવડી ગળામાં ગાંઠ થાય છે તેને ગિલાયુ કહે છે. (એ ગાંઠ શસ્ત્ર વિના મટતી નથી.) ઇત્યાદિ રોગો તેમાં મુખ્ય છે.

કુંઠરોગનો ઉપાય.

ગોમૂત્રેણ કૃતઃ કલિઙ્ગકટુકાપાઠાવિષાઢદામર—

કાથઃ ક્ષૌદ્રયુતો નિહન્તિ સ્વકલ્પાન્કણ્ઠામયાનુઙ્ગદાન્ ।

પાઠાતેજવતીરસાઞ્જનયવક્ષારોપકુલ્લાનિશા—

દેવાનાં મધુના કૃતા મુલ્લપ્રતા તદ્વદ્વટી પઠયતે ॥૨૧॥

મોથા, ઇન્દ્રજવા, કરૂં, સુર, વિખા ને પેહાડ કાળી, ગ્રહો,

ગોમૂત્રે કરિ ક્વાથ, નાંખિ મધ, પીને કુંઠરોગો દહો;

પીપેરો, જવખાર, તેજખત, દારૂ, પેહાડ ને લ્યો, નિશા,

વસ્ત્રંતી મધસાથ ગોળિ કરિ ધારી મૂખ ઠાળો બથા. ૨૧

ઈદ્રજ્ય, કફ, પહાડમૂળ, અતિવિખની કળી, મોથ, દેવદાર, એ ઔષધો સમાન લેઈ તેનો ચાર તોલાનો ક્વાથ એસઈ તોલક માપના મૂત્રમાં કરવો. ક્વાથ અષ્ટમાંશ શેષ રહે ત્યારે પાંચઝ કહેલા પ્રમાણમાં તેમાં મધ નાંખીને પીવું. એ રોગ સધળા પ્રકારના બળવાન કંઠરોગોનો નાશ કરે છે. (મળાની અંદર જે વિકારો થાય છે તેને કંઠરોગ કહે છે.) પહાડમૂળ, તેજગળ, રસાંજન, જવખાર, પીપર, લગદર, દેવદાર, એ ઔષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરીને ચૂર્ણની બરોબર મધ લેઈ તેમાં તેની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી મુખમાં ચખવાથી કંઠના સધળા રોગ મટે છે.

અમ્લપિત્ત

હેતુ—વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી, ખારું-બગડી બગેલું-દાહ કરે એવું-પિત્ત બગાડે એવું ખાવાથી કે પીવાથી પિત્ત બગડીને જે વ્યાધિ કરે છે તેને અમ્લપિત્ત કહે છે.

લક્ષણ—અપચો, ખાટો અને કડવો ઝોડકાર, છાતીમાં તે ગળામાં દાહ, અરુચિ, એ અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ છે.

પ્રકાર—વાત, પિત્ત અને કફથી અમ્લપિત્ત ત્રણ પ્રકારનું થાય છે.

અમ્લપિત્તનો પ્રતિકાર.

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलवासामृतापर्पटमार्कवाणाम् ।

क्वाथो हरेत्क्षौद्रयुतोऽम्लपित्तं चित्तं यथा कारकभूकटाक्षः ॥૨૨॥

પટોલ, નિમ્બ, ત્રિફલા, કિરાત, વાસા, ગળો, પર્પટ, ભૂંજ, ક્વાથ; પીતાં હરે મહ્દશું અમ્લપિત્ત, બેશ્યાકટાક્ષે નયમ કામિચિત્ત. ૨૨

જેમ વારાંમનાનો કટાક્ષ કામીઓના ચિત્તને હરે છે તેમ, કરિમાતુ, લીંબડાની અંતરૂઝલ, ત્રિકુળા, પટોળ (આંખ કુટામણીનો વેલો), અરડૂસી, મળો, પિત્તપાપડો, જાંગરો, એ ઔષધોનો કવાય કરી મધ નાખીને પીવાથી અમ્લપિત્તરોગ મટે છે.

અસ્મરીરોગ.

હેતુ—પેઠામાં આવેલા વીર્યનો વાયુ કે પિત્ત શોષણ કરે છે તેથી પથરી જેવી ગાંઠડી બાઝી જાય છે તેને અસ્મરી કે પથરીનો રોગ કહે છે.

પૂર્વરૂપ—પેટું દુલ્લે છે, જે જગોએ પથરી બાઝી હોય તે જગોની આસપાસ ઘણી પીડા થાય છે, મૂત્રકૃમ્હ, તાવ અને અરુચિ થાય છે.

લક્ષણ—નાભિમાં, પેઠામાં, અને માથામાં પીડા થાય, મૂત્ર રોકાય કે ધાર ખંડિત થઈ જાય, ગાયના મેદ જેવું મૂત્ર થાય એ ઉપરથી અસ્મરી ઓળખવી.

પ્રકાર—વાતાસ્મરી, પિત્તાસ્મરી, કફાસ્મરી, અને શુક્રાસ્મરીઃ એમાંની પહેલી ત્રણ તો બાળકને પણ થાય છે. છેલ્લી મોટા માણસને થાય છે. વીર્ય પોતાના સ્થાનથી છૂટીને જ્યારે તે બહાર નીકળતું નથી ત્યારે બે અંડકોશની વચ્ચે વાયુ વીર્યનું શોષણ કરીને પથરી કરે છે. તેથી પેઠામાં મૂત્રકૃમ્હ અને અંડ ઉપર સોજો થાય છે. વળી તે રોગ થયો કે પછી વીર્ય બહાર આવ્યું અને જતું રહ્યું એવો ભાસ થાય છે. દબાવવાથી ઝીણા ઝીણા કણ મૂત્ર સાથે નીકળે છે.

અશ્મરીરોગનો ઉપાય.

હિંકુક્ષારદ્વયસન્ધવસૌવર્ચલવિઢપિપ્પલીગ્રન્થિકચિત્રકચવ્યમરીચક-
ચૂરકુસ્તુમ્બરીકવરીતિત્તિઢીકષકુન્થાજમોદામ્લવેતસપુષ્કરમૂલનાગરફરક-
જીરકહરીતકીટુકીવિપુષાવિરચિતંચૂર્ણમિદમશ્મરીહૃદયગલરોધવિવન્ધાધ્માન-
હિક્કાવર્ધ્મગુદજગુલ્મસકલશૂલપ્લીહપાણ્ડુશ્વસનકસનદહનસદનવદનવિરસતા-
વિરતયે સમર્થતરમ્ ॥૨૩॥

હિંગ શેકિ, શાજીખાર, સિંધવ, ખારજવ, સંચળ, વળી

ખિડલૂણુ, પીંપર, પીંપળીમુળ, ચવક ને ચિત્રક મરી;

આસન્ન, ધાણા, ષડકચૂરો, આંબલી, પુષ્કરમુળી,

અજમોદ, વજ, સુંઠ, દાઢમી, હરડે, જિરં, પહાડામુળી,

હંચા અમ્લવેદ જ, શેરણી, પચીસ એ જણુશોતાણું,

ભજતાં ચૂરણ હરશે પથરિ; રૂંધન, હૃદય, ગળાતણું;

મલરોધ, હેડકિ, પેટચઢ, દમ, અંત્રગળ, પાંકુ, પ્લિહો,

સહુ શૂલ, ખાંસી. અર્શ, ગોળો અગ્નિમાંઘ અરચિ તો. ૨૩

હિંગ (શેકેલી), જવખાર, શાજીખાર, સિંધવ, સંચળ, ખિડખાર,
પીપર, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, ચિત્રા, ચવક, મરી, ષડકચૂરો, ધાણા,
આસંધ, આંબલીની (અંતર) છાલ, વજ, અજમોદ, આમ્લવેતસ
(તે ના મળે તો ચણાની ખટાઈ કે લુણી લેવી) પુષ્કરમૂળ, સુંઠ,
દાડમશાર (દાડીમનાં બીજ), જિરં, હરડેદળ, પહાડમૂળ, હાંસ, (છીણીનાં
પાંદડાં), એ પચીસ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું.
એ ચૂર્ણ એક તોલો ખાવાથી તે પથરીનો રોગ, છાતીની અમુઝણ,
ગળાનો રોધ, બદ્ધકોષ્ટ, પેટ ચઢવું, હેડકાનો રોગ, અંત્રવૃદ્ધિ, અર્શ,
ગુલ્મરોગ, સઘળા પ્રકારનાં શૂળ, પ્લીહા (ખરોળ,) પાંકુરોગ, શ્વાસ
ખાંસી, અગ્નિમાંઘ, મુખની વિરસતા, એ રોગોને મટાડવાને સમર્થ
છે. (દાડીમસારને ઠામે કોઈ વૈદ્યો દાડીમની છાલ લે છે.)

प्राणेश्वर ! प्रियतमे ! वद किं वदामि
तत्कान्त ! भोः किमु मृगाक्षि ! वदग्निकारि ?
सम्यक् शृणु प्रणयिनि ! प्रणयन् ! शृणोमि
स्वादेत सनिम्बुरससैधवशृङ्गवेरम् ॥२४॥

स्वामी— स्वाहे सविभ्यु रस सिंघव व्याहुं जातुं.

28

સ્ત્રી—હે પ્રાણેશ્વર ! સ્વામી—હે પ્રિય તમે ! બોલ, હું શું કહું ?
સ્ત્રી—હે સ્વામી ! તે જ. સ્વામી—હે મૃગ નયની ! શું ?
સ્ત્રી—જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર જે ઔષધ હોય તે. સ્વામી—હે
સ્નેહવતી ! ત્યારે તે તું સારી રીતે સાંભળ : સ્ત્રી—હે સ્નેહવાળા
સ્વામી ! તે હું સાંભળું છું. સ્વામી—લીંબુનો રસ અને સિંધવ એ
બેની સાથે આદાની કાતળાઓ ખાવી.

ભોજન કરતાં પહેલાં, આદાને છોલી તેની કાતળાઓ કરી તેમાં સિંધવ અને લીંબુનો રસ નીચોવીને આશરે એક તોલો ખાવું તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

એ જ ઔષધનું બીજો પ્રકારે કથન.

જિહ્વાકણ્ઠહૃદાં વિશોધનકરં વૈશ્વવંશોષાપદમ્

ગ્રાહિ શ્વાસબલાસકાસચલજિત્ વૃષ્યં કટુષ્ણં લઘુ ।

પાકે સ્વાદુ વિબંધનુદુષ્કરં ક્ષુદ્રોધનં મોઝને

મોક્તઠયં સહસૈન્ધવેન સતતં નિમ્બુદ્રવૈરાદ્રેકમ્ ॥૨૫॥

નિબ્હા, કંઠ, હૃદય રોધન કરે, સ્વર્ણ, સોજો, દળે,

વાયુ ને મલરોધ, શ્વાસ, કફ, ખાંસિ મારિ ધાતુ ભરે;

હલકું, ઉષ્ણ, તીખું, મધુર પચતાં રૂચી કુધાને કરે,

ફેડે કંધન વાનું, સિંધવશું આદુ લિમ્બુ ખાતાં ખરે. ૨૫

લીંબુના રસમાં આદુ નાંખીને તેને સિંધવ સાથે નિરંતર ભોજન સમયે ખાવું, કેમકે તે બ્રહ્મ, કંઠ અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે, સ્વર બગડી ગયો હોય તેને સુધારનાર છે, સોજાને મટાડનાર છે, મળતો કબજો કરનાર છે, શ્વાસ, કફ, ખાંસી અને વાયુ એ રોગોને બીજાને બીજાને પુષ્ટ કરનાર છે, તીખું, ગરમ અને હલકું છે, પાચન થયા પછી તો મધુર છે, વાયુના રોકાણનો નાશ કરનાર છે, અને કુધાને પ્રદીપ્ત કરનાર છે.

બીજો ઉપાય-હિંગ્વાષ્ટક વગેરે ચૂર્ણો.

હિઙ્ગ્વોષાજમોદાદિજરણલવણં પ્રારમ્ભજેત્સાર્જ્યમક્તં

૨કુર્યાજ્ઞાજ્વલ્યમાનં જ્વલનમનિલજં ગુલ્મમેતન્નિહન્તિ ।

વૃક્ષામ્લંબહ્નિપથ્યાત્રિકટુપટુવિઙ્ગમ્તુજિજીરયુગ્મં

દીપ્યૌ સૌવર્ચલં ઉવાચલમપિ સકલં મહ્મસાશ્લકરીતિ ॥૨૬॥

૧. કોઈમાં 'મુક્ત' ને કોઈમાં 'યુક્ત' છે. ૨. 'ગુર્વજ્ઞવહ્નિમાંઘંપચનચિર ચિતંગુલ્મમેતન્નિહન્તિ' ।—'ભારે અન્ન, અગ્નિની મંદતા અને અન્ન પચતી વખતે ગુલ્મ ઉત્પન્ન હોય તેને હાણે છે. ૩. 'વાનિકમપિ' એવો પણ પાઠ છે.

શુંઠી, અજમેા, જિરાં બે, હિંગ, મરિ, પિંપરો, લૂણ આઠે લઇને;
 ધી લેળી ખાય મારે સમિર ગુલમને, અગ્નિ દિસી દઇને;
 ચિત્રો ચિંચા, જિરાં બે, શુંઠ, પિંપર, મરી, ખારિ ને જંતુ માર,
 હડે, સિંધવ્ય, અજમેા, સંચળ ચુરણ એ બાજિ નાંખે પહાડ. ૨૬

હિંગ (શેકેલી), ત્રિકટુ (સુંઠ, પીપર, મરી,) અજમેાદ,
 જીરૂ, શાહજીરૂ, સિંધવ, એ સર્વ સમાન ભાગે લઇને તેનું ચૂર્ણ
 કરીને ઘી સાથે ભોજન કરતા પહેલાં ખાતું તેથી તે જઠરાગ્નિને
 પ્રદીપ્ત કરે છે અને વાયુથી ઉપજેલા ગુલ્મનો નાશ કરે છે.

આમચુર (કાઠ આમલી પણ લે છે), ચિત્રો, હરડે, સુંઠ,
 પીપર, મરી, સિંધવ. બીડખાર, વાવડીંગ, જીરૂ, શાહજીરૂ, અજમેા,
 અજમેાદ, સંચળ, એ સઘળાં સમાન ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરી ખાવાથી
 સઘળા વાયુને ભસ્મ કરે છે અથવા સઘળા પર્વતને ભસ્મ કરી નાખે છે!

લોલિંખરાજ ચૂર્ણ.

શુષ્કાં વાણમિતા કણાર્ણવમિતા દીપ્યાયવાન્યોઃ ક્રમાત્
 ભાગાનાં ત્રિતયં દ્વયં ચ લવણાદ્ભાગૈઃ શિવૈતત્સમા ।

કોષ્ટાટોપરુગામગુલ્મમલહલ્લોલિમ્બરાજોદિત—

શૂર્ણોદ્રીનપિ મસ્મસાત્પ્રકુલ્લેર્કિં ભોજનં ભોજનાઃ ॥૨૭॥

શુંઠી લ્યો પંચભાગે, જલધિ પિંપરને, યુગ્મ અજમેાદકેરા,
 અજમેા ત્રેજુ અને સિંધવ શશિ, હરડે પંદરે ખાંડિ લેળા;
 લેતાં એ ચૂર્ણ મારે ગુલમ, શુભ, ચડયૂં પેઠ ને વિષરોધ,
 હે આ લોલિંખરાજલિધ ચુરણ ફળે અદ્વિતો અન્ન કે!ક. ૨૭

સુંઠ પાંચ ભાગ, પીપર ચાર ભાગ, અજમેા ત્રણ ભાગ,
 અજમેાદ (જવાન) બે ભાગ, સિંધવ એક ભાગ, અને હરડે એ
 સઘળાની બરોબર એટલે પંદર ભાગ લેઈને સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ

નિત્ય એક તોલો ખાવાથી પેટમાં ગડગડાટ થતો હોય તે, ચૂક, આમ, ગુલ્મ, મળ, એ સર્વને નાશ કરે છે. લોલિંબરાજે કહેલું એ ચૂર્ણ પર્વતને પણ બાળીને ભસ્મ કરી નાખે એવું છે તો હે મનુષ્યો! ભોજન શી વિશાતમાં છે?

વિદ્રધિ.

લક્ષણ—હાડકામાં રહેલા દોષ ચામડી, લોહી, માંસ વગેરેને બગાડીને ધીમે ધીમે ભારે સોજો કરે છે. એ સોજો ગોળ અને પહોળો હોય છે તથા તેમાં ભારે વેદના થાય છે તેને વિદ્રધિ કહે છે.

પ્રકાર—વાતવિદ્રધિ, પિત્તવિદ્રધિ, કફવિદ્રધિ, ત્રિદોષવિદ્રધિ, ક્ષતવિદ્રધિ (વાગ્યા પછી કુપથ્ય કરવાથી પિત્તનાં લક્ષણવાળો સોજો થાય છે તે), રક્તવિદ્રધિ, એવા છ પ્રકારનો તે થાય છે.

અંતર્વિદ્રધિ—ઉપર કહ્યો તેવો જ સોજો શરીરના અંદરના ભાગમાં—પેટમાં હૃદયમાં વગેરે ઠામે થાય તેને અંતર્વિદ્રધિ કહે છે. સ્ત્રીઓના સ્તન પર જે સોજો થાય છે તેને સ્તનવિદ્રધિ કહે છે.

વિદ્રધિનો પ્રતીકાર.

શિષુદીપ્યવરુણદ્વિયામિનીકુઞ્જરાશનકૃતઃ કષાયકઃ ।

બોલચૂર્ણસહિતોન્તરુત્થિતં વિદ્રધિં વિદલયેદસંશયમ્ ॥૨૮॥

સર્જુવા છાત્ર, અજ્ઞમે, નિશા જે ધરો, પીંપળાછાત્ર, વર્ણો, ઉકાળો કરો; બોલનું ચૂર્ણ નાંખી પિયે ખેપથી, વિદ્રધી વેરિને નાંખશે તે નકી. ૨૮

સરગવાની અંતર્છાલ, અજ્ઞમેદ, વાયવરણો, હળદર, આંબાહળદર, પીપળાની અંતર્છાલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં બોલનું ચૂર્ણ દશ માસા નાખીને પીવાથી તે શરીરના અંદરના ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્રધિને નિશ્ચય વેરી નાખે છે—મટાડે છે.

શરીર ઉપર ઊંડા મૂળવાળી ગાંઠ કે સોજો ઉપજે છે તેને વિદ્રધિ કહે છે. એવો જ વિદ્રધિ પેટમાં, છાતીમાં, પેદુમાં, કે અંદર બીજા ભાગમાં પણ થાય છે. તેને અંતર્વિદ્રધિ કહે છે. આ ઉપાય અંતર્વિદ્રધિનો છે.

હૃદ્રોગ.

હેતુ—ધણું ઉનું—ભારે—ટાકું—તુરું—કડવું વગેરે ખાવાથી, અતિશય મહેનત કરવાથી, વાગવાથી, ખાધા ઉપર ખાવાથી, ઘણો વિચાર કરવાથી, છીંક, બગાસું, ઓડકાર, હાસ્ય—વગેરેના વેગ અટકાવવાથી, હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

પૂર્વરૂપ—વિવર્ણતા, મૂર્છા, હિક્કા, ખાંસી, શ્વાસ, તરસ, તાવ, મુખમાં વિરસતા, અરુચિ, બકારી, કફની પીડા અને છાતીમાં દુઃખ એ પૂર્વરૂપ છે.

લક્ષણ—વિષમ થઈ ગયેલો દોષ રસને બગાડીને છાતીમાં પીડા કરે છે તેને હૃદ્રોગ કહે છે.

પ્રકાર—વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ અને કૃમિથી ઉપજેલો હૃદ્રોગ એ પાંચ પ્રકારનો છે. વાતાદિનાં છૂટાં કે એકત્ર લક્ષણોથી તેનો હૃદ્રોગ ઓળખવો, તથા શળ, બગાસાં, આંખમાં કાળાશ, શોષ, વગેરેથી તેમજ ભ્રમ વગેરે કૃમિરોગના ઉપદ્રવોથી કૃમિહૃદ્રોગ ઓળખવો.

હૃદયરોગનો પ્રતીકાર.

કમલકુહમલકલ્પપયોધરદ્વયસમાહિતહારમનોહરે ! ।

હૃદયસ્થુ હિતં ઘૃતમર્જુનસ્વરસકલકષ્ણસાધિતમદ્ગુને ! ॥૧૯॥

સરોજકળી સમ બે કુચ મધ્ય, મનોહરિ ! હાર ધર્યો અતિ રમ્ય;
પકાળ્યું ધિ સાદડ કલ્ક રસે જ, લજ્યે હ્રદરોગ ખસે જ ખસે જ. ૨૬

કમળના દોડા સમાન બે સ્તન ઉપર જોણે સુંદર હાર ધારણ
કર્યો છે એવી હે સ્ત્રી ! સાદડના રસમાં, સાદડના કલ્કવડે વિધિપૂર્વક
સિદ્ધ કરેલું ઘી હૃદયના રોગમાં હિતકર છે.

સાદડનો રસ ન મળી આવે તો સાદડનાં છોડાં બાર તોલા
લેધને તેનો છન્નું તોલા પાણીમાં, ચતુર્થાંશ શેષ રહેતા લગી ક્વાથ
કરવો. તે ક્વાથ ગાળી લેધને તેમાં છ તોલા ગાયનું ઘી તથા સાદડની
અંતરૂછાલને એના ક્વાથમાં વાટીને કલ્ક કરીને તે કલ્ક એક
તોલો નાખીને ઘી માત્ર શેષ રહેતા લગી પાક કરવો. કલ્કને
આંગળાથી દાબીએ એટલે દીવેટ વળે તથા તેને અગ્નિ ઉપર નાખવાથી
ચરચર બોલે નહિ, તેમ ઘી ઉપર શીણ આવીને જતું રહે,
ત્યારે તે ઘી સિદ્ધ થયું જાણીને તેમાંથી ચાર તોલા પ્રમાણે ખાતું.
(જાતીમાં પીડા થાય તેને હ્રદ્રોગ કહે છે.)

દંતરોગ.

દંતમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપદ્રવ થાય છે તે ઉપરથી તે રોગ
દશ પ્રકારનો ગણેલો છે. (ચિકિત્સા કરવાની અનુકૂળતા માટે એ
દશ પ્રકારનાં નામ તથા લક્ષણ અહીં આપ્યાં છે.

૧. દાલન—દંતની નસોમાં પીડા થાય.
૨. કૃમિદંતક—નિમિત્ત વગર પીડા થાય છે.
૩. દંતહર્ષ—ટાડું, ઉતું, ખાડું, પવન વગેરે સહન ન થાય.
૪. કરાલ—વાયુ ધીમે ધીમે દંતને મોટા અને બેડોળ કરે છે.

૫. દંતવેષ્ટ—દાંત હાલી તેમાંથી લોહી ને પર વહે છે.
૬. દંતશર્કરા—દાંતનો મેલ કઠણ થઈ જાય છે તે.
૭. ખલીવર્દન—વાયુ વડે એકાદ દાંત ખીજથી મોટા થઈ પીડા કરે છે તે.
૮. શ્યાવદંત—દાંત કાળો પડી જાય છે તે.
૯. ભંજનક.—મોઢું વાંકું અને દાંત ભાગી જાય તે.
૧૦. કાપાલિકા—દંતશર્કરા વધીને ગાલને નડે તેને કાપાલિકા કહે છે.

એ સિવાય શીતાદ વગેરે દાંતના મૂળના રોગ તેર પ્રકારના છે, પણ તેનું વિવેચન કર્યું નથી.

દંતરોગનો પ્રતીકાર.

સાંડ્યં સુગન્ધિમુકુલો વકુલો વિભાતિ

વૃક્ષાવણીઃ પ્રિયતમે ! મદનૈકવન્ધુઃ ।

યસ્ય ત્વચૈવ ચિરચર્વિતયા નિતાન્તં

દન્તા ભવન્તિ ચપલા અપિ વજ્રતુલ્યાઃ ॥૩૦॥

તે આ બહુલ કળિયો શુભ જેની ગંધ, વૃક્ષાવણી પ્રિયતમે ! મદનૈકવન્ધુ, અત્યંત એહનિ ત્વચા બહુ કાળ ચાવે, દંતો યશે ચપલ ને વળિ વજ્રજેવા. ૩૦

હે પ્રિયતમા ! સુગંધ યુક્ત કળીઓવાળો અને કામદેવના મુખ્ય બંધુરૂપ, વૃક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ બોરમળીનો વૃક્ષ શોભે છે, કે જેની છાલને ઘણા કાળ સુધી અત્યંત ચાવ્યા કરવાથી દાંત હાલી ગયેલા હોય તથાપિ તે વજ્ર જેવા દઢ થાય છે. (બોરમળીની છાલને ઘણા દિવસ સુધી ચાવ્યા કરવી.)

રક્તપિત્ત.

હેતુ—પરસેવો, મહેનત, શોક, માર્ગમાં ચાલવું, અતિશય સ્ત્રી સંગ, તીખું, ઉનું, ખાંડ, ખાટું, ખાવું, વલુરવું, એવા હેતુઓથી પિત્ત અગડીને લોહીને અગાડે છે, તેથી રક્તપિત્ત થાય છે.

પૂર્વરૂપ—ઠંડા પદાર્થની પ્રીતિ થાય, ગળું બળે, ઉલટી થાય, લોઢાના જેવો શ્વાસ ગંધાય, ત્યારે જાણવું કે રક્તપિત્તરોગ થવાનો છે.

લક્ષણ—ઉપર—મોઢું, નાક, કાન, આંખો, વગેરે છિદ્રોમાંથી, અથવા નીચે—ગુદા કે મૂત્રેદ્રિય વાટે, અથવા ઉપર અને નીચે બેય તરફથી લોહી વહે તેને રક્તપિત્ત કહે છે. એના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧. ઉર્ધ્વગ—ઘોળાશપર, જાડુ, ચીકણું લોહી ઉપરના છિદ્રોથી પડે તે કદથી સમજવું.

૨. અધોગ—કાળું કે લાલ પણ શીણવાળું લોહી નીચેનાં છિદ્રોથી પડે તે વાયુથી જાણવું.

૩. દ્વિમાર્ગગ—કદ અને વાયુ મિશ્રિત હોય ત્યારે ઉપર નીચે બેય છિદ્રોથી લોહી વહે છે.

ઉપદ્રવ—તાવ, અપચો, ઉલટી, શ્વાસ, તરસ, ખાંસી, નિર્બળતા, પાંડુતા, ખાધા પછી દાહ, માથામાં ગરમી, રેચ, એ ઉપદ્રવ રક્તપિત્તમાં થાય છે, જે રોગીને આકાશાદિ પદાર્થ રાતા દેખાય તેને સાંડે થાય નહિ.

રક્તપિત્તનો ઉપાય.

(વ્યસ્તસમસ્તોત્તર—અહિર્લાપિકા)

મિન્દન્તિ કે કુઞ્જરકુમ્ભપાલિં ? કિમવ્યયં વક્તિ રતે નવોઢા ? ।

સમ્બોધનં નુઃ કિમુ ? રક્તપિત્તં નિહન્તિ કસ્તન્નિવ ! વદ ત્વમેતત્ ॥૩૧॥

કુમ્ભસ્થળે ગળતાણા કુણુ બેદિ દે છે ?.....સિંહા:—સિંહો.

શેા સૂરતે વદતિ અવ્યય છે નવોઢા ?.....ન—નહિ.

સંમોધને રૂપ કિયું 'નૃ' તણું બને છે ?.....ન:—હે નર !

શ્વં રક્તપિત્ત હરશે વદ તન્વિ તું તે ?.....સિંહાનન:—અર્કુસો. ૩૧

હાથીનાં કુમ્ભસ્થળ કોણુ ભેદનાર છે ?.....સિંહા:—સિંહો.

સંભોગમાં કયો અવ્યય નવોઢા બોલે છે ?.....ન—નહિ.

'નૃ' શબ્દનું સંમોધન શું છે ?.....ન:—હે નર !

હે સ્ત્રી ! તું કહે, રક્તપિત્તને શું હણે ?.....સિંહાનન:—અર્કુસો.

ઉપરના શ્લોકમાં જૂદા જૂદા પ્રશ્નો છે તેના જૂદા જૂદા ઉત્તર એ વ્યસ્ત ઉત્તર છે, અને તેને એકઠા કરવાથી જે ઉત્તર [સિંહાનન:] નીકળે છે તે સમસ્ત ઉત્તર છે. એ યુક્તિ શ્લોકમાંના પદમાં ન છતાં બહારના [સિંહાનન:] પદમાં છે માટે બહિર્ગાપિકા છે, અરડૂસીનો કવાથ પીવો, એ તાત્પર્ય છે.

બીજો ઉપાય.

દ્રાક્ષાપથ્યાકૃતઃ કવાથઃ શર્કરામધુમિશ્રિતઃ ।

શ્વાસકાસ હરોદેયો રક્તપિત્તપ્રશાન્તયે ॥૩૨॥

દ્રાક્ષ, હરોડેના કવાથ, શર્કરા, મધ મેળવી;

પીધાથી કાસ ને શ્વાસ, રક્તપિત્ત શમે વળી.

૩૨

દ્રાક્ષ અને હરોડેના કવાથમાં મધ અને સાકર મેળવી પીધાથી માંસી દમ અને રક્તપિત્ત શાંત થાય છે.

હિક્કારોગ.

હેતુ—દાહકારક, ભારે, બહુકોષ્ટ કરે એવા, સળેખમ ઉત્પન્ન એવા અને શીતળ પદાર્થો ખાવાથી, ઠંડે પાણીએ નહાવાથી,

ધૂળ, ધૂમાડો, તાપ, વાયુ, મહેનત, ભારવહન, મુસાફરી, જોરથી વાગવું, વગેરે કારણોથી, આમ અંબધી રોગથી, સ્ત્રી સંગથી, ક્ષયરોગથી, વિષમ ભોજનથી, અતિ ભોજનથી, વગેરે કારણોથી હિક્કા (હેડકાનો રોગ) ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ—વારંવાર મુખમાંથી ટુકા શબ્દ સાથે વાયુ નિકળે છે તથા તે વખતે આંતરડાં ઉંચાં થાય છે તેને હિક્કા કહે છે.

પ્રકાર—અન્નજન (બહુ ખાવાથી થયેલી), યમજા (ખે, તણ હેડકા સાથે આવે છે), શુદ્રિકા (ધીમે ધીમે આવે છે). ગંભીરા (એનો અવાજ ઘોર હોય છે તથા ઉત્પત્તિ નાભિમાંથી થાય છે), મહતી (આખા શરીરને કંપાવે છે), એવા પાંચ પ્રકારની તે હોય છે.

હિક્કાનો પ્રતીકાર.

વિશ્વાશિવાકગાત્તૂર્જઃ સસિતઃ સમધુઃ સ્મૃતઃ ।

નસ્યવદ્વિશ્વગુડયોર્દિકાર્ધિકારકારકઃ ॥૩૩॥

મધ સાકરશું આમળા, સૂંઠ, પીપરનું ચૂર્ણ;
નાસ ગોળ, સુંડનો તથા, કરે હેડકા હણે. ૩૩

સૂંઠ અને ગોળના નસ્યની પેડે, સાકર અને મધ સહિત સૂંઠ, આમળાં અને પીપરનું ચૂર્ણ પણ હિક્કાનો ધિક્કાર કરનાર છે.

સૂંઠ, આમળાં અને પીપરનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે કરીને તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ જમણી સાકર તથા જમણા મધ સાથે ચાટવું (વંગમેન નામે ગ્રંથમાં પણ એમ જ ચાટવાનું કહ્યું છે), આયુર્વેદમાં કહે છે કે,—મધ સાથે જેડી મધ સુંઘવું, સાકર સાથે પીપરનું ચૂર્ણ સુંઘવું, ગોળ સાથે સૂંઠ સુંઘવી. એ ત્રણે નસ્ય (સુંઘવાનાં ઔષધ) હિક્કા (હેડકાના) રોગને મટાડનારાં છે.

બ્રમનો પ્રતીકાર.

દુર્ગલમાકષાયસ્ય ઘૃતયુક્તસ્ય સેવનાત્ ।

બ્રમઃ શામ્યતિ ગોવિન્દચરણસ્મરણાદિવ ॥૩૪॥

ધમાસાનો કરી કાઢો, ધી સાથે સેવવા થકી;

ચિત્તબ્રમ જશે તેનો, ભય જેમ ભળે હરિ.

૩૪

જેમ વિષ્ણુના ચરણનું સ્મરણ કરવાથી ચોરાશી લક્ષ જાતિમાં જન્મ મરણરૂપ બ્રમણ શમી જાય છે, તેમ ધમાસાના ક્વાથમાં ધી મેળવીને તેનું સેવન કરવાથી બ્રમરોગ પણ શમી જાય છે—મટી જાય છે.

જે રોગમાં ચિત્ત ભ્રમતું રહે છે—સ્મૃતિભ્રંશ થાય છે તેને બ્રમ કહે છે. ચકરી આવે છે—આસપાસ બધું ફરતું હોય એવું માલમ પડે છે, તેને પણ બ્રમ કહે છે. આઠ તોલા ક્વાથમાં દસમાસા ગાયનું ધી નાખીને પીવા આપવું.

શોકનો પ્રતીકાર.

અયિ ! રત્નકલે ! કુરુ મા કલહં કલહંસકલત્રસમાનગતે ! ।

શ્રુણુ મદ્વચનં વદ વૈધમણે ! મદિરા મદિરાક્ષિ ! શુચં શમયેત્ ॥૩૫॥

અલિ રત્નકલા ! કર કલેશ નહી, તુજ ચાલ મરાલ સમાન સહી;

કથવું સુણ માંડું શું વૈધમણે !, મદિરા મદિરાક્ષિ ! શુચા શમવે. ૩૫

હે રત્નકળા ! હંસની સ્ત્રીના જેવી મંદગતિવાળી હે સ્ત્રી ! તું કલેશ કરીશ નહિ; માંડું વચન સાંભળ: સ્ત્રી-હે વૈધોમાં મણિરૂપ સ્વામી ! તે વચન કહો. સ્વામી-હે મદિરા સમાન રક્ત નેત્રવાળી ! મદિરા (દ્રાક્ષાસવ) શોકને શમાવે છે.

દ્રાક્ષાસવ એ ઉપલક્ષણ છે અર્થાત્ શોક માત્ર શમાવવા પુરતો અને અતિશય મદવાળો નહિ એવો દારૂ પીવો. પીવાનું પ્રમાણ કાંઈ અનુભવી દાક્તરથી જાણી લેવું.

ઊરસ્તંભ.

હેતુ—ટાંકું, ઉતું, નરમ, સૂકું, ભારે, ચીકણું ખાવાથી અજીર્ણમાં ખાવાથી, મહેનત કે ઉભગરો કરવાથી—કફ, મેદ, વાયુ અને આમ સાથળમાં એકઠાં થાય છે, અને ઉપરનો રોગ ઉપજાવે છે.

પૂર્વરૂપ—ઝીંઘ, ઝોકાં, જડપણું, તાવ, રોમહર્ષ, અરુચિ, બકારી એવા ઉપદ્રવ થાય તથા જંઘો નરમ થાય ત્યારે જાણવું કે ઊરસ્તંભ રોગ થવાની તૈયારી છે.

લક્ષણ—અન્ને જંઘો જડ, ટાઠી, અત્યેતન અને જાણે પારકી હોય તે પ્રમાણે ભારે લાગે છે, પીડા ઘણી થાય છે, શરીરમાં કળતર, ભારેપણું, ઘેન, બકારી, અરુચિ, તાવ, એવા ઉપદ્રવ થાય છે, અને પગ ઉપાડવો અઘરો પડે છે, એ રોગને ઊરસ્તંભ રોગ કહે છે. કેટલાક વૈદ્યો ભૂતથી એને વાયુનો રોગ જાણી ત્યાં તેલ વગેરે ચોળે છે ત્યારે તે થકી વધારે પીડા થઈને રોગ વધે છે અને ચાલી શકાતું નથી.

ઊરસ્તંભનો ઉપાય.

પુનર્નવાનાગરદારુપથ્યામહ્લાતકચ્છિન્નરુહાકષાયઃ ।

દશાઙ્ગિમિશ્રઃ પરિપેય ઋસ્તમ્ભેઽથવા મંત્રપુરપ્રયોગઃ ॥૩૬॥

સાઠોડી, હરડે, સૂંઠ, દેવદાર, ગળો, લિલામા કર ક્વાથ સાર;

દશે મુળો કે પુર મૂત્ર બેય, પીતાં ઉરસ્તંભ પળે અજેય. ૩૬

સાઠોડી, સૂંઠ, દેવદાર, હરડે, લિલામો, ગળો, એ ઔષધોના ક્વાથમાં દશમૂળ (જે પાછળ કહેલાં છે તે)નું ચૂર્ણ દશમાસા નાખીને પીવું. (કોઈ વૈદ્યોનો મત એવો છે કે સાઠોડી આદિ છ અને દશમૂળ એ સઘળાંનો ક્વાથ કરીને પીવો. લિલામાના વૃક્ષનાં છોડાં ક્વાથમાં લેવાં) અથવા (આઠ તોલા ગાળેલા) ગોમૂત્રમાં (ચાર માસા) ગુગળનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવો, તેથી ઊરસ્તંભ મટે છે.

મૂત્રકૃમ્હ.

હેતુ—અતિશય મહેનત, તીક્ષ્ણ ઓસડ, લુખા પદાર્થ ખાવા, મધ, પીઠે ભાર વહેવો, મત્સ્યભોજન, અધ્યશન, (ખાધાપર ખાવું), અશુભ, એ હેતુઓથી મૂત્રકૃમ્હ થાય છે.

લક્ષણ—દોષ કોપ પામીને મૂત્રના માર્ગને રોકે છે. તેથી મહા કળે કરીને પિશાબ થાય છે તેને મૂત્રકૃમ્હ કહે છે.

પ્રકાર—વાતમૂત્રકૃમ્હ, પિત્તમૂત્રકૃમ્હ, કફમૂત્રકૃમ્હ, ત્રિદોષ-મૂત્રકૃમ્હ, વાતમૂત્રકૃમ્હ (વાગવાથી પેશાબ બંધાય તે. એનાં લક્ષણ વાતમૂત્રકૃમ્હના જેવાં હોય છે) વિદ્મૂત્રકૃમ્હ (ઝાડો રોકવાથી પેશાબ રોકાઈ પેટ ચઢે છે અને વાતશૂળ થાય છે), શુક્રમૂત્રકૃમ્હ (વીર્યના દોષથી પિશાબનું રોકાણ થાય), અશ્મરીમૂત્રકૃમ્હ (પથરીના રોગવાળાનો પિશાબ રોકાય છે તે,) એમાં છાતીમાં પીડ, કંપ, ફૂખોમાં શૂળ, અગ્નિમાં ઘ વગેરે ચિન્હ થાય છે, એવા આઠ પ્રકાર છે.

પથરી અને મૂત્રકૃમ્હનો ઉપાય.

સક્ષૌદ્રં કુશકાશયોક્ષુરશિવાશમ્યાકપાષાણભિદ્—

દુઃસ્પર્શ પરિસેવિતં પરિહરેત્સઘોડશ્મરીં દુસ્તરામ્ ।

પ્લાપર્વતભિચ્છિલાજતુકણાચૂર્ણ ગુહેનાન્વિતં

યદ્વા તન્દુલધાવનોદકયુતં સ્યાન્મૂત્રકૃમ્હપહમ્ ॥૩૭॥

ગર્માળો, કુશ, કાસ, ગોખરૂ, ધમાસો, અશ્મલિત, આંમળાં,

સેવતાં મધ સાથે તે પરિહરે જે અશ્મરી દુસ્તરા;

કે શીલાન્વિત, અશ્મલિત, પિંપર, એલા, ગળો, સેવતાં,

કે તાંદુલ જલે ઉન્હાળિ પળશે જે પીડ દે મૂત્રતાં. ૩૭

દર્ભ (દાભ), કાસ, ગોખરૂ, આમળાં, ગરમાળો, ચાપાણુબેદ, ધમાસો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ખાવાથી તે તત્કાળ ન મટે એવી

અશ્મરી (પથરી)ને પણ મટાડે છે અથવા તત્કાળ ઉત્પન્ન થઈ આવનારી મહા કઠણ અશ્મરી (મૂત્રગ્રંથિ)ને મટાડે છે, વળી એલચી, પાષાણભેદ, શિલાજિત, પીપર, એ ઔષધોના ચૂર્ણમાં ગોળ સમાન વજનને મેળવીને ખાવાથી અથવા યોગાણું ચોખ્ખાનું ઘોવરામણ નાખીને પીવાથી તે મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે.

પેદૂમાં આવેલા વીર્યને વાયુ કે પિત્ત શોષણ કરે છે તેથી પથરી બાજી જાય છે. એ રોગ થાય ત્યારે પેસાળ ગાયના મેદ જેવો થાય છે. મૂત્ર રોકાય છે કે ધાર ખંડિત થઈ જાય છે. પેદૂમાં, નાભિમાં અને માથામાં પીડા થાય છે. જે રોગમાં પિશાબ બહુ કષ્ટે થાય છે તેને મૂત્રકૃચ્છ્ર કહે છે.

બીજો ઉપાય.

वासैलामधुकाऽश्मभेदचपलाकौन्तीक्षुरैरण्डजः

काथः साऽश्मजतुर्जयत्यतितरां कृच्छ्राश्मरीशर्कराः ।

कृच्छ्रेदाहरुजांविवन्धसहितेक्वाथोऽश्मभिच्छेतकी—

यासारग्वधगोक्षुरैर्विरचितोमध्वन्तिः शस्यते ॥૩૮॥

અરુડી, મધજેઠિ, એલચી, પિંપેરો, અશ્મલિત્, એખરો,

એરંડામુળ ક્વાથમાં, ઠરિ ભુકો શીલાજિતાનો મુકો;

કાઠો એ ભજતાં પળાય પથરી ને મૂત્રકૃચ્છ્ર વ્યથા,

બાધી જે વળિ શર્કરાતણિ મહા દુઃખપ્રદાયી તથા.

હરિગીત.

કદિ હોય મૂત્રકૃચ્છ્ર શિશનિ આગ સાથે તો પિયો,

પાષાણભેદ, ધમાસ, ગર્માળો શિવા ગોખરુતણો;

કાઠો ધરી મધ તેહમાં રામશેજ તેથિ સહુ વ્યથા,

વળિ મુત્ર સાફ જ આવશે; શુણ્ણ બહાલિ ! મન્મથ મનમથા. ૩૮

અરુડી, એલચી, જેઠીમધ, પાષાણભેદ, પીપર, પિત્તધાપડો,

એખરો, દીવેલાંનું મૂળ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં શિલાજિતનું ચૂર્ણ ચાર માસા નાખીને પીવાથી તે મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને શર્કરા (પથરીના છૂટા છૂટા કણ પિશાબ વાટે બહાર પડે છે તે રોગ) મટાડે છે. જે દાહ, પીડા અને પિશાબનો અટકાવ, એ ઉપદ્રવો સહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તો, પાપાણુભેદ, હરડે, ધમાસો, ગરમાળો, ગોખરું, એ ઔષધોના ક્વાથમાં મધ નાખીને તે પીવો.

વ્યંગરૂપિકાના પ્રતીકાર.

ન્યગ્રોધાક્કુરકુટ્ટરોઘ્રવિકસાશ્યામામસૂરાશ્ણા—

શ્રીચણ્ડૈઃ પયસાન્વિતૈર્વિરચિતં વ્યઙ્ગમ્મુદ્વર્તનમ્ ।

લિપ્તં સપ્તદિનં મસૂરરજસા સર્પિઃ પયઃ શાલિના

વક્ત્રં શારદચંદ્રસુંદરતરં વ્યઙ્ગસ્ય મઙ્ગાન્નવેત્ ॥૩૯॥

૧. આ શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાંના ‘શ્યામા’ પદનો અર્થ કેટલાક ‘શીમળાના કાંટા’ કરે છે, પણ બીજા એક પ્રતમાં તે ઠેકાણે ‘રામા’ છે, તેથી એ બંને શબ્દો વડે જે એક ઔષધી સમન્વય છે તે અર્થ અહીં ગ્રહણ કર્યો છે, તેમ ‘રામા’ વાળી પ્રતમાંના ટિપ્પણમાં સ્પષ્ટ ‘કાંગ’ અર્થ આપેલો છે તેથી એ અર્થને પુષ્ટિ મળે છે. એ જ ચરણમાંના ‘અશ્ણા’ પદનો અર્થ ‘મજ્જા’ કરી કેટલાક દૈવો કહે છે કે ‘મજ્જા’ શબ્દ શ્લોકમાં બે વાર છે માટે તે બમણી લેવી. પણ આ ગ્રંથમાં અત્યાર સુધી એક ઔષધ બે વાર આવવાથી તે બમણું લેવાનો પ્રસંગ જોવામાં આવ્યો નથી માટે છાપેલી બે પ્રતોને આધારે તેનો અર્થ અહીં ‘અતિવિષ્’ લખ્યો છે; જે કે નિઘંટમાં તે ‘અશ્ણા’ નહિ પણ ‘અરણ્યા’ શબ્દ અતિવિષ્ને માટે છે.

“વિષયાં મઙ્ગુરાવિશ્વાતિવિષોપવિષાહ્વયા । શ્યામકંદા પ્રતિવિષા વિહ્વા ઘુળવલ્લભા । અરણ્યા મધ્યદેશેત્યા કૃષ્ણા માદ્રી ચ શૃઙ્ગિકા”—
લઘુનિઘંટસાર.

લોધર, ડાઘ ને મજીઠ, અંકુર વડતરના,
 પીઠું મસૂરનું, સુખડ, કંટક શિમળાતણા;
 હૈ અતિવિખ ગાય પયમાં ઘસિ મુખ ઉપરે,
 લેપ કર્યાથી વ્યંગ પળશે ન કર ફિકરે
 જો દિન સાત લેપ કરશે સુરભિપય ધતે,
 કાલવિને મસૂરપીઠું વ્યંગહરણ કર તે;
 શ્યામલતા જશે વદનની શશધરવદની !
 સુંદરતા થશે શરદ ઈંદુ સદશ મુખની ૩૯

વડની વડવાઘના અંકુર, ઉપલેટ, લોધર, મજીઠ, કાંગનો લોટ,
 મસૂરનો લોટ, અતિવિખની કળી, સફેદ ચંદન (સુખડ), એ સર્વ
 સમાન લેધને તેના ચૂર્ણને ગાયના દૂધમાં કાલવીને તે મોઢે ચોળવું.
 એ ઉદ્વર્તન (શરીરે ચોળવાનું પીઠું) વ્યંગ (મોઢે કરોળિયા વગેરે
 નીકળે છે તે) નો નાશ કરનાર છે. વળી મસૂરના લોટમાં ગાયનું
 દૂધ નાખી તેમાં ઘી મેળવીને તે સાત દિવસ મોઢે ચોળવાથી વ્યંગનો
 નાશ થઈ મુખ શરદ ઋતુના ચંદ્ર સરખું સુંદર થશે.

ખીલ અને માથાનાં ચાંદાંનો પ્રતિકાર.

इक्षुद्याः फलमज्जको जलयुतो लेपान्मुखे कांतिदो
 रोध्नोप्राधनिका निहन्ति पिटिकास्तारुण्यजा लेपनात् ।
 हार्यं रक्तमरुषिकारुजि हितो मूत्रेणलेपोऽथवा
 पिण्याकस्य पुरातनस्य शकृतः पादायुधस्य ध्रुवम् ॥४०॥

હિંગોરાતણિ મીજ વાટિ જલમાં લેપે વધારે પ્રભા,
 ધાણા ને વજ લોધ લેપ હરશે ખીલોતણી જે વ્યથા;
 જોખોથી રુધિરસ્રવાય, વળિ જૂનો ખોળ મૂત્રે ખળી,
 કે વિટ્ કુકુટની લગાડ, અરુષિકા તેથી જશે પળી. ૪૦

હિંગોરાના ફળની મીજને પાણીમાં વાટીને તેનો મુખ ઉપર

લેપ કરવાથી તે કાંતિ આપનાર છે. લોધર, વજ અને ધાણુને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવાથી તે જીવાનીમાં ઉત્પન્ન થતી ફોક્ષીઓ-ખીલનો નાશ કરે છે -મટાડે છે. જો માથામાં ગુમડાં થયાં હોય તો જળો લગાડી લોહી કાઢી નંખાવવું; અથવા ગાયના મૂત્રમાં જૂનો ખોળ વાટીને તેનો લેપ કરવો અથવા ફૂકડાની હગારનો ગાયના મૂત્રમાં લેપ કરવો, એ નિશ્ચય હિતકારી છે.

સોજો.

હેતુ—રોગ થઈને મટી ગયા પછી શરીરે કૃશ અને નિર્બળ માણસ ખાંફ, ખાટું, તીખું, ઊનું, ભારે, ખાય તેથી તેમજ દહીં, કાચા પદાર્થો, માટી, શાક, વિરુદ્ધ અન્ન, બગડેલા અન્ન, કે ઝેર નાખેલાં અન્ન ખાવા પીવાથી, શરીરને માફક નહિ એવું કાંઈ કરવાથી, દેહ શુદ્ધિ ન રાખવાથી, મર્મમાં વાગવાથી, વિષમ પ્રસવ થવાથી ઇત્યાદિ કારણોથી સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સોથ કે શોથ કહે છે.

લક્ષણ—ભારેપણું, મનને ચેન ન પડવું, સોજમાંથી ગરમી નીકળવી, રૂવાં ઊભાં થવા, ચહેરો બદલાવો, એ સોજનાં સામાન્ય લક્ષણ છે.

પ્રકાર—વાતશોથ, પિત્તશોથ, કફશોથ, વાતપિત્તશોથ, વાતકફશોથ, પિત્તકફશોથ, ત્રિદોષશોથ, અભિધાતશોથ, (વાગવાથી કે શીતળ સ્પર્શ-ભીલામાં-કૌવચ વગેરેના સ્પર્શથી), વિષશોથ (વિષવાળા પ્રાણીની લાળ, નખ, વગેરે અડવાથી), એવો નવ પ્રકારનો થાય છે.

ઉપદ્રવ—શ્વાસ, બકારી, અરુચિ, તરસ, તાવ, અતિસાર અને દુર્બળતા, એમાંના થોડા કે બધા ઉપદ્રવ સોજના રોગમાં હોય છે.

સોળનેા ઉપાય.

તૈલં શોફમપારમપ્યપહરેદ્વશ્રીવરાસ્નામહા—

ભૈષજ્યાઽમરશુષ્કમૂલકયુતં બ્રાહ્મીરસે સાધિતમ્ ।

તદ્વદ્વિશ્વકિરાતતિક્તમથવા પાઠાનિશાધાવની

મુસ્તાજીરકપશ્ચકોલકરજઃસંમિશ્રમુષ્ણાંબુના ॥૪૧॥

રાસ્ના, સૂંઠ, મુળાની કાચલિ, વળી સાઠોડિ ઘોળી અને,

દાર, બ્રાહ્મિ રસે જ તેલ પકવ્યું મારે મહા શોફને:

તેવું શુંઠ, કડૂ, કિરાત અથવા મોથા, જિરું, રિંગણી,

પહાડા ને પંચકોલ, રાત્રિરજમાં ઉણ્ણામ્બુ સાથે જ પી. ૪૧

ઘોળી સાઠોડી, રાસ્ના, સૂંઠ, દેવદાર, સૂકા મૂળા એ ઔષધો સમાન લેઈ તેને પાણીમાં વાટી કલ્ક કરીને જત્રીમ તોલા બ્રાહ્મીના રસમાં તે કલ્ક નાખવું. પછી તેમાં તલનું તેલ આઠ તોલા નાખીને તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યાં લગી અથવા તેલ ઉપર શીણુ આવી જતું રહે ત્યાં લગી ઊકાળવું. એ તેલ શરીરે ચોળવાથી ઘણો મોટો સોળો હોય તથાપિ તે મટી જાય છે. તે જ પ્રમાણે, સૂંઠ, કરિયાતું, કડુ, એ ઔષધો સમાન લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એક તોલો ગરમ પાણીમાં મેળવીને પીવાથી પણ સોળો ઉતરી જાય છે. તેમ જ, પહાડમૂળ, હળદર, રીંગણી, મોથ, જીરું, પીપર, પીપરીમૂળ ચિત્રો, ચવક, સૂંઠ, એ સમાન ભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ એક તોલો લેઈ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી સોળો મટે છે. (શરીરનાં અંગ ફૂલે છે તેને સોળો કહે છે. એ પ્રસિદ્ધ રોગ છે.)

માથાના અને કાનના રોગ.

માથાના રોગ.

હેતુ—વાત, પિત્ત કે કફના ક્રોધવાથી, રક્ત જગડવાથી,

માથામાંનું રક્ત, વસા, કફ, વગેરેનો ક્ષય થવાથી, માથામાં કૃમિ ઉત્પન્ન થવાથી, એવા એવા હેતુઓથી માથામાં દશ પ્રકારના શિરોરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દશ પ્રકાર નીચે જતાવ્યા છે:—

૧. વાતશિરોરોગ—રાત્રે વધારે પીડા થાય, માથું આંધવાથી કે શેકવાથી વધારે પીડા થાય.

૨. પિત્તશિરોરોગ—માથું અગ્નિ જેવું ગરમ થાય, નાકમાંથી ગરમ વરાળ નીકળે, ઠંડા પદાર્થ લગાડવાથી પીડા વધે, રાત્રે વધારે પીડા થાય.

૩. કફશિરોરોગ—માથું ઠંડુ અને ભારે લાગે, આંખો અને મોઢું સૂજે.

૪. ત્રિદોષશિરોરોગ—ઉપરનાં સર્વજાં લક્ષણ હોય.

૫. રક્તશિરોરોગ—પિત્તના જેવાં ચિન્હવાળો પણ વિશેષમાં એ કે માથે બીજા કશાનો સ્પર્શ પણ સહન થઈ શકે નહિ.

૬. ક્ષયશિરોરોગ—લોહી, વસા, કફ અને વાયુનો ક્ષય થવાથી માથામાં અતિ તીવ્ર પીડા થાય છે. સ્વેદન, ઇર્દન, ધૂપ, નસ્ય, રક્તમોક્ષ, વગેરેથી એ મટતો નથી.

૭. કૃમિશિરોરોગ—માથું કાટી જતું હોય એવી વેદના થાય અને નાકમાંથી લોહી તથા પાણી નીકળે.

૮. સૂર્યાપવૃત્ત—આંખની ભમર ઉપર દિવસની વૃદ્ધિની સાથે પીડા વધે અને સૂર્ય નમવાની સાથે પીડા ઓછી થાય તે. લોકો તેને આઘશીશી કહે છે.

૯. અર્ધાવભેદક—વાયુ કોપાને કફ યુક્ત થઈને ભમર, ભમણાં, આંખ, તથા અર્ધા કપાળમાં તીવ્ર વેદના કરે છે.

૧૦. શંખન—પિત્ત, રક્ત અને વાયુ બગડીને ભમણામાં

તીવ્ર પીડાવાળો રાતો સોળો કરે છે તથા તેમાં દાહ થાય છે; આ રોગ બહુ ભયંકર છે. કેમકે એ ત્રણ દિવસમાં રોગીનો પ્રાણ લેઈ શકે છે.

કાનના રોગ.

વાયુ પોતાનો માર્ગ છોડીને પિત્ત કે કફ સાથે મળીને અઢાર પ્રકારના કર્ણરોગ કરે છે. તેથી કાનમાં ચસકા મારે છે, તે પાકે છે, તેમાંથી પડ વહે છે, તેમાં ચેળ આવે છે, તેમાં જૂદી જૂદી તરેહના નાદ સંભળાય છે, તે બહેરા થાય છે, તેમાં ગૂમકું થાય છે, કાન તળે સોળો થાય છે, એવા અનેક ઉપદ્રવો થાય છે.

માથાના તથા કાનના ઉપાય.

લેપ: પાઠાપટોલૌષધસ્થુકજટાશિપુદદુન્નકુષ્ઠૈ—

ઘાન્યામ્લેન પ્રપિષ્ઠૈ: પ્રશમયતિ મહામૂર્ધરોગાનશેષાન્

પન્નં પક્વં ઘૃતાક્તં રવિભવમનલે તાપિતં પીડયેત્ તત્

તોયં કળેં નિષિક્તં દલયતિ સકલં કર્ણશૂલં સમૂલમ્ ॥૪૨॥

એરંડમૂળ, સૂંઠ, શિશુત્વચા, પટોળ, પૂંવાડખીજ, ઉપલેટ, પહાડમૂળ; કાંજીવિશે ખલ કરી ભરિ શીર્ષ મારે, રોગો સહુ શિરતણા કદિ હોય ભારે. પાકાં દલો રવિતણાં લઈ ધી લગાડો, વન્ડીવિશે તપવિ ચોળિ સલીલ કાઢો; એ કાનમાંહિ મુકવા થકિ સૂખ થાશે, ને કર્ણશૂળ દળશે સરવે સમૂલ. ૪૨

પહાડમૂળ, પટોળ, સૂંઠ, દીવેલાનું મૂળ, સરગવાનું છોડું, કુંવાડીયાનાં ખીજ, ઉપલેટ, એ સર્વને કાંજીમાં વાટીને તેનો લેપ માથે કરવાથી સધળા પ્રકારના માથાના મોટા મોટા રોગ શમી જાય છે. આકડાના પાકા પાંદડા ઉપર ઘી ચોપડીને તેને અગ્નિ ઉપર તપાવીને તેને ચોળીને તેનો રસ કાનમાં નીચોવવો. એથી સધળું કર્ણશૂળ મૂળમાંથી નાશ થાય છે. (કાનમાં ચસકા નાખે છે તે રોગને કર્ણશૂળ કહે છે.)

વાતરોગ.

ધણા ખરા રોગમાં વાત, પિત્ત, કે કફ એ ત્રણ દોષમાંથી એક એ કે બધાય કોપેલા (વિકાર પામેલા) હોય છે, માટે કયા કયા હેતુઓથી એ દોષ કોપે છે અને કયો દોષ કોપ્યો છે તે શાથી ઓળખાય એ સમજવું જરૂરનું છે, જેથી રોગને સામાન્યપણે ઓળખ્યા પછી પણ વાતશામક, પિત્તશામક કે કફશામક ચિકિત્સા કરી શકાય. લોલિંબરાજ એ ત્રણ દોષની સામાન્ય ચિકિત્સા બતાવે છે તે પ્રસંગને લેધને અમે તે ત્રણ દોષના હેતુઓ તથા લક્ષણો અનુક્રમે કહિ પ્રથમ વાતરોગ વિષે કહિએ છીએ.

હેતુ—તીખું, કડવું, દંડું અન્ન, વગેરે ખાવા પીવાથી, થાકથી, ઉપવાસથી, કામના વેગથી, ઉન્નગરાથી, શોકથી, પાણીમાં તરવાથી, લોહી વહી જવાથી, વેગથી વાગવાથી, અને વર્ષાઋતુથી (માં), વાયુ કોપે છે,

લક્ષણ—માથું, લમણા, લમર, છાતી, કરોડનો નીચેનો ભાગ, અવયવ, સાંધાનાં હાડકાં, કટિ, એ જગોએ દરદ થાય છે, ઝાડો કમજ થાય છે, શરીરની ત્વચા લુખી પડી જાય છે. ઊંચ આવતી નથી, પેટ ચઢે છે, વાયુ શરીરમાં ફરે છે, મુખનો રંગ બદામી અથવા રાતો થઈ જાય છે, મુખ કસાણું અને રસ વગરનું થઈ જાય છે, શરીરે થાક લાગ્યો હોય તેમ થાય છે, કળતર થાય છે અને સ્વસ્થતા ભાસતી નથી. એ લક્ષણોમાંનાં ઘણાં અથવા થોડાં જે રોગમાં હોય તેમાં વાયુનો પ્રકોપ છે એમ સમજવું. કેવળ વાયુનો પ્રકોપ હોય તેની ચિકિત્સા નીચે બતાવી છે.

વાતરોગની ચિકિત્સા.

घृततीक्ष्णयुतः छरसास्वरसो लघुराजमृगाङ्ग इति प्रथितः ।

अपहन्त्यनिलान् सबलान् बहुलान् निजभक्तमलानिव चक्रवरः॥૪૩॥

તુલસી રસ, ઘી, મરિ ત્રૈણ ભળે, લઘુરાજમૃગાંકનું નામ મળે;
ભખતાં સખગા સહુ વાયુ હરે, જ્યમ ભક્તતણા મલ વિણજી દળે. ૪૩

તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ એ તોલા લેઈ તેમાં આઠ માસા મરીનું ચૂર્ણ તથા આઠ માસા ઘી નાખીને પીવો, એ ઔષધ “લઘુરાજમૃગાંક” નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જેમ ચંદ્રધર (વિણજી) પોતાના ભક્તોનાં પાપનો નાશ કરે છે તેમ આ ઔષધ પણ ઘણા પ્રકારના બળવાન વાયુઓનો નાશ કરે છે.

બીજો ઉપાય.

चूर्णाः कषाया गुटिका घृतानि तैलानि भाग्येन वियोजितानि ।
विलासिनां वातविनाशनाय विलासिनीनां परिरंभणानि ॥४४॥

ચૂર્ણો, કષાયો, ધૂત, તેલ, ગોળી, હે દૈવયોગે કદિ વાયુ રોગી;
વિલાસિનો વાયુ વિદારનાર, વિલાસિનીનું પરિરંભ સાર. ૪૪

અનેક પ્રકારના વાયુનાશક ચૂર્ણો, કષાયો, ગોળીઓ, ધૂત, તેલ આદિક વિશેષે કરીને યોજ્યાં હોય તે જેમ પ્રારબ્ધવશાત્ વાયુનો નાશ કરે છે, તેમ વિલાસી પુરુષોને વિલાસિની સ્ત્રીઓનાં આલિંગન પણ યોજ્યાં હોય તો તે પણ પ્રારબ્ધવશાત્ તેમના વાયુનો નાશ કરે છે !

૧ કેટલાક અંથોમાં આવે પણ પાઠ છે:—

चूर्णाः कषाया गुटिका घृतानि तैलानि भाग्येन वियोजितानाम् ।
विलासिनि ! वातविनाशनाय विलासिनीनां परिरंभणानि ॥

ચૂર્ણ, કષાય, ગોળિયો, ધૂત, તેલ, વગેરે અનેક પ્રકારનાં ઔષધો જેમને ભાગ્યવશાત્ વિયોજિત થયેલાં છે—પ્રાપ્ત થતાં નથી, હે વિલાસિનિ ! તેવા પુરુષોનો વાતરોગ નાશ કરવાને વિલાસિનિઓનાં આલિંગન એ જ ઉપાય છે !

પિત્તરોગ.

હેતુ—તલ, ખાટો આસવ, સુરા, દહીં, માછલાં, કડવા-તીખા ખારા રસ, ગરમ પદાર્થો, ક્રોધ, ખટાર્થ, તડકો, સ્ત્રીસંગ, મધ્યાન્હ, મધ્યરાત્ર, (અથવા મધ્યાન્હ અને મધ્યરાત્રે સ્ત્રીસંગ), દાહ કરનારા પદાર્થો, ઉપવાસ અને શરદ્રઋતુ, એ પિત્તને ક્રોધાવનાર હેતુઓ છે (માટે પિત્તરોગવાળાએ તે સઘળાંથી અવશ્ય દૂર રહેવું.)

લક્ષણ—પિત્ત ક્રોધે છે ત્યારે ફેર આવે છે, દાહ થાય છે, મૂર્છા થાય છે, મળ ઢીલો થાય છે. પરસેવો નીકળે છે, લવરી થાય છે, મુખ-તેત્ર-ઝાડો-પિશાબ-નખ પીળાં થાય છે, મદ થાય છે, તરસ લાગે છે, મુખમાંનો રસ કડવો, તીખો, ખાટો થાય છે, મુખની કાંતિ લીલી કે પાંદુર થાય છે અને ફાલીઓ વગેરે અથવા જે હોય તે પાકી ઉઠે છે.

પિત્તરોગની ચિકિત્સા.

અમૃતમમૃતજં સિતાસમેતં ગુણવતિ ! પિત્તમપાકરોતિ સઘઃ

તરુણદ્વ નિતંબિનીનિતમ્બામ્બરમતનુજ્વરો જર્જરીકૃતાન્નઃ ॥૪૬॥

અમૃતસલિલને સિતા સમેત, ગુણવતિ ! પિત્ત વિદારિ દે જ સઘ;

મદનન્વરજર્જરીત અંગી, તરુણિતણું કટિવસ્ત્ર દે ખસેડી. ૪૫

હે ગુણવતિ ! જેમ કામન્વરથી ક્ષીણ થઈ ગયેલા શરીરવાળો તરુણ પુરુષ જેમ સુંદર સ્ત્રીના નિતંબ ઉપરનું વસ્ત્ર તત્કાળ દૂર કરે છે તેમ, ગળોનો રસ (જે તોલા) સાકર (આઠ માસા) સહિત પીવાથી તે તત્કાળ પિત્તને દૂર કરે છે. (કોઈ 'અમૃતજં અમૃતં' નો અર્થ 'ધી' એવો કરીને તે સાકર સહિત ખાવાનો ઉપદેશ કરે છે, પણ તે ગળોના રસ જેવું હિતકર નથી.)

કફરોગ.

હેતુ--દહીં, દૂધ, નવું અન્ન, નવું જળ, ટાઢું અન્ન, એક અન્ન ન પચ્યું હોય તેવામાં ખીજું ખાવું, ખાટો ખારો રસ, જૂનું ઘી-તેલ, તલ, ભારે મત્સ્ય, મધુર પદાર્થો, દિવસે નિદ્રા, અને વસંતઋતુ એ કફને ક્રોધાવનાર હેતુ છે.

લક્ષણો--કફ ક્રોધે છે ત્યારે શરીર ભારે અને જડ થાય છે, સોજે ચઢે છે. કાર્યમાં જલદી પ્રવૃત્તિ થતી નથી અથવા વ્યાધિ આદિક ઉપજવાને અને મટવાને ઘણો કાળ લાગે છે, ઉંઘ આવે છે, મળ વધે છે, ચેળ આવે છે, અરુચિ થાય છે, શરીરે ચીકણો પરસેવો આવે છે, શરીર ઠંડું થાય છે (કફવાળો ભાગ ઠંડો થાય છે), જલદી પાચન થતું નથી (કફવાળા સ્થાનનું કે કફયુક્ત પદાર્થ), ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી, અને ભૂલી જવાય છે. કફનો સ્વાદ મધુર છે, પચ્યા પછી તે ખારો થાય છે અને વર્ણુ ઘોળો છે.

કફ રોગની ચિકિત્સા.

માંઁસિણી ! લોઅણચંદલચ્છી ઘણત્થણી ! શોણિતઢાભિલામે !

[મનસ્વિનિ ! લોચનચન્દ્રલક્ષ્મિ ! ઘનસ્તનિ ! શ્રોણિતટાભિરામે !]

કફપ્રકોપસ્ય શમાય યોગ્યો યોગો યથા તેન તથાન્યયોગઃ ॥૪૬॥

મનસ્વિની ! લોચનચન્દ્રલક્ષ્મી ! ઘનસ્તની ! શ્રોણિતટાભિરામે !

કફપ્રક્રોધે તુજ યોગ જોવો, છ યોગ ખીજો ન સમાન તેવો. ૪૬

૧. આ શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ બાળભાષામાં છે માટે એને કાવ્યશાસ્ત્રમાં 'દ્વિભાષાગુણબન્ધચિત્ર' કહે છે.

હે મનસ્વિની ! ચંદ્ર સમાન શીતળ નેત્રશોભાવાળી ! કઠિન સ્તનવાળી ! જેના શ્રોણીરૂપી તટ સુંદર છે એવી હે સ્ત્રી ! કફના પ્રકોપને શમાવવાને તારો યોગ (સંયોગ) જેવો યોગ્ય છે તેવો ખીન્ને યોગ (કલ્પ-ઔષધ) નથી; અથવા તને થયેલો કફપ્રકોપ શમાવવાને (જે હવે પછી કહિયું તે) ઔષધ જેવું યોગ્ય છે તેવું બોળું ઔષધ યોગ્ય નથી.

ખીન્ને ઉપાય (દ્રુકૂટ).

કફાઙ્ગવતિ મો મીરુ છિન્નાક્રાથો મધૂદરઃ ।

અસ્યાર્થો લક્ષ્યતે નૈવ તન્વન્ગિ ! તવ મધ્યવત્ ॥૪૭॥

કફદરે થાય હે ભીર ! ગળો ક્વાથ મધે કરી;

ન આવે લક્ષ્ય તન્વંગિ ! અર્થ આ તુજ ઉમધ્યવત્. ૪૭.

૧. 'લભ્યતે' (પામતો) એવો પણ પાઠ છે.

૨. કફને કાપનારો કફંચતીતિ કફદઃ—કફને કાપે તે કફદ કહેવાય છે. જેમ 'વાલંદ' શબ્દમાં 'દ' નો અર્થ કાપનારો થાય છે તેમ આ શબ્દમાં પણ તેનો અર્થ સમજવો. વાલાન્ ચતીતિ વાલદઃ—વાળને કાપે તે વાલંદ. 'દ' એ રૂપ 'દો' ધાતુ ઉપરથી થાય છે અને તેનો સંસ્કૃતમાં અવર્ણને એટલે કાપવાના અર્થમાં એવો અર્થ થાય છે. કફદ શબ્દનો આવો અર્થ સમજવાને કાવ્યના અભ્યાસથી પરિપક્વ બુદ્ધિ થવી જોઈએ. સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસો તે શબ્દથી કફને આપનારો—કફં દદાતિ કફદઃ એવો અર્થ તુરત ખ્યાલમાં લેશે તેથી અન્યકર્તાનો ભાવાર્થ કેવળ જીત્રો વળશે. કેમકે તેનો હેતુ કેવળ રોગ હરનારા ઔષધ બનાવવાનો છે. રોગ કરનારા ઔષધ બનાવવાનો નથી તેથી એ ચરણનો અર્થ 'હે સુંદરી' ગળોનો ઉકાળો મધ મેળવી સેવ્યો હોય તો તે કફ આપનારો નહિ પણ કફ કાપનારો છે' એમ કરવો.

૩. તારા મધ્યભાગની પેઠે આનો અર્થ મળતો નથી—વચ્ચથી ઢાંકેલી

હે બહીકણ સ્ત્રી! ગળોના ક્વાથમાં જે તોલા મધ નાખીને પીવાથી તે કફને નાશ કરનારો થાય છે. હે નાળુક અંગવાળી સ્ત્રી! આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો અર્થ તારા મધ્ય (કટિ)ની પેઠે માલમ પડતો નથી, અર્થાત્ તારી કટિ જેમ અતિ સૂક્ષ્મતાથી કે વસ્ત્રથી ઢંકાયેલી હોવાથી જણાતી નથી તેમ આનો અર્થ પણ અતિ ગૂઢ હોવાથી જણાતો નથી.

ઉપલક જોતાં એ પૂર્વાર્ધનો અન્વય આવે થાય છે: “હે ભીરૂ! મધયુક્ત ગળોનો ક્વાથ કફાત્ (કફથી) થાય છે” કફથી મધયુક્ત ગળોના ક્વાથની ઉત્પત્તિ જણાવનારો આ અર્થ જાણીને વાંચનારની બુદ્ધિમાં ભ્રમ ઉપજે છે; પણ ‘કફાત્’ શબ્દનો અર્થ ‘કફને ખાઈ જનારો—કફને નાશ કરનારો’ એવો જ્યારે તેના લક્ષ્યમાં આવે છે ત્યારે એ ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ જઈ તેને કવિએ કરેલી રચનાથી ચમત્કાર ભાસે છે. આવા ચમત્કારને કાવ્યકારો સામાન્યતઃ ‘દૃષ્ટકૂટ’ કહે છે.

इति श्रीदिवाकरभट्टसूनुमहाकविश्रीलोलिम्बराजविरचिते वैद्यजीवनकाव्ये
क्षयादिप्रतीकारेचतुर्थोऽष्टासः ॥४॥

તારી કટી, તે વસ્ત્ર ખસેડવાના અનધિકારવાળા પુરુષને મતલબ કે લોલિમ્બરાજને દૃષ્ટિગત થાય છે, બીજા અનધિકારીના જોવામાં આવતી નથી. તેમ કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસથી પરિપક્વ બુદ્ધિવાળા અધિકારીને ‘કફ’ શબ્દવાળા વાક્યનો અર્થ જડશે.

મહાકવિશ્રીલોલિમ્બરાજવિરચિત

વૈદ્યજીવનકાવ્ય ।

પશ્ચમોલ્લાસઃ ।

પાંઢય રોગ. (નપુંસકપણું).

હેતુ—જે પુરુષ વાજીક્રિયા (વીર્યવૃદ્ધિ આદિ કરીને પુષ્ટિ આપનારાં) ઔષધ નથી કરતો તે પુરુષનું વીર્ય ઘટી જાય છે અને તેથી તે ધ્વજભગપણાને પામે છે.

લક્ષણ—એ રોગવાળા પુરુષથી શીતળતા (ટાઢ) ગરમી, તેજ, ભૂખ, તરસ, મહેનત, પીડા, વગેરે થોડાંજ સહન થાય છે; તેના પગની પિંડીઓ તથા સાંધા ઢીલા હોય છે, તેની બુદ્ધિ, જળ અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ હીન હોય છે, તેની મુખકાંતિ ફીકડી હોય છે, તેનું વીર્ય અલ્પ અને જળ જેવું હોય છે, તેનું મૂત્રેન્દ્રિય શિથિલ હોય છે, તેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય છે, તથા તે દીન સરખો (હાંશિયારી વગરનો) દેખાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય—જન્મથી મળેલી નપુંસકતા તથા મર્મસ્થાનનો છેદ થયાર્થી થયેલી નપુંસકતા અસાધ્ય છે; બીજી બધી સાધ્ય છે માટે તે મટાડવાને વાજીક્રિયાની યોજના કરવી.

કામોદીપક પદાર્થો.

તામ્બુલં મધુ કુષ્ઠમસ્રજો વિચિત્રા કાન્તારં સુતરુવનં વિલાસવત્યઃ ।

ગીતાનિ શ્રવણહરાણિ મિષ્ટમન્નં ક્લીબાનામપિ જનયન્તિ પશ્ચબાણમ્ ॥૧॥

છે મધુ, કુલહાર, પાન બીડાં, સુવૃક્ષોયુત વન, બાગ, નારિકીડા;

ગીતો જે મનહર, મિષ્ટ અન્ન સેવ, ક્લીબોને પણ ઉપજાવે કામદેવ. ૧

તાંબૂલ, મધ, વિચિત્ર પુષ્પોના હાર, સુંદર વૃક્ષોનાં વન, બાગ-

બગીચા, સ્ત્રીઓ, કાનનું હરણ કરે એવાં ગાયન, મિષ્ટ અન્ન, એ સઘળાં સાહિત્યો નપુંસકને પણ કામ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. અર્થાત્ કામની ઇચ્છાવાળાઓ એવાં સાહિત્યોનું સેવન કરવું.

બીજો ઉપાય.

સહિતે ઘૃતેન મધુના મધુકે પરિસેવિતે પિવતિ ચોડ્મુપયઃ !

નવસ્રઙ્મુવાં સુસ્વકરઃ સતતં बहुबीजपूरसहितो भवति ॥૨॥

મધ જેઠિયુરણ, ઘિ, મધ સાથ લદ, વળિ દુધ તે ઉપર જે જન પિયે; નવ સુઘ્રવા સુખકર કરશે, બહુ બીજપૂર વળિ તેથિ થશે. ૨

જેડીમધનું ચૂર્ણ એક તોલો લેઈ તેમાં મધ ૧૥ તોલો તથા ઘી ૨ તોલા નાખીને ખાવું અને તે ઉપર આશરે ૧૦ શેર ગાયનું તાળું દૂધ પીવું. જે પુરુષ એ પ્રમાણે કરે છે તે નવયૌવના સ્ત્રીઓને સુખ ઉપજાવનારો થાય છે તથા નિરંતર ધણા વીર્યવાળો થાય છે.

પુરુષના વીર્યનું વર્ધન અને રક્ષણ કરનારા ઉપાયોને વાજીકરણ કહે છે. સ્ત્રીસંગમાં આસક્ત પુરુષો વાજીકરણ ઉપચાર ન કરવાથી ક્ષીણ થઈ જાય છે માટે તેમણે આવા ઉપચાર ચોજવા હિતકર છે.

ત્રીજો ઉપાય.

મધુવદ્ધિતુગાકળાવરાવરચૂર્ણ સિતયા સમન્વિતમ્ ।

बलितं पलितं विनाशयेदतिवीर्यायुरकार्श्यकारणम् ॥૩॥

મધ જેઠિ, પિંપેર, ભોંયકોળું, વળિ લો. કર્પૂર જેહ વાંસ કંરં;

કરિ ચૂર્ણ સિતા સમાન ખાંધે, પળિ જૈને મતિ વીર્ય, આયુ, આવે. ૩

જેડીમધ, વાંસકપૂર, પીપર, ભોંયકહોળું, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને એક તોલો ચૂર્ણ બે તોલા સાકરના ચૂર્ણ સાથે ખાવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી શરીરે વૃદ્ધતાની નિશાની રૂપ જે કરચલીઓ પડી ગઈ હોય છે તે તથા પળિયાં આઝ્યાં હોય છે તેનો નાશ થાય છે. વળી એ ચૂર્ણ અતિશય વીર્ય વધારે છે, આયુષ્યને સ્થિર કરે છે અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે.

વાંસકપૂરને ઠામે કોઈ વૈદો સફેદ તવખીર અને ભોંયકહોળાને ઠામે ત્રિકુળા લેવી એમ કહે છે.

ચોથો ઉપાય.

અમૃતામલકીત્રિકણ્ટકાનાં હૃદિષા શર્કરયા નિષેવણેન ।

અજરા અમરા અપારવીર્યા અલિકેશા અદિતેઃ સુતા અમૂવન્ ॥૪॥

અમૃતામલકી ત્રિકુંટકો ને ધૂતને સાકર સાથ સેવશે જે;

અજરા, અમરા, અપાર વીર્યા, અલિકેશા સુત સૂર્યશા થવાશે. ૪

ગળો, આંમળાં, ગોખરું, એ ત્રણને સમાન ભાગે લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી એક તોલા ચૂર્ણમાં બે તોલા સાકર અને બે તોલા ઘી નાખી ખાવાથી પુરુષો અજર, અમર થાય છે. અર્થાત્ અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા પામ્મ થઈ હોય તે દૂર થાય છે અને વય સ્થિર થાય છે. વળી તે પુરુષો અપાર વીર્યવાળા, અમરાના જેવા કાળા કેશવાળા અને અદિતિના પુત્ર સૂર્ય સરખા તેજસ્વી થાય છે.

પાંચમો ઉપાય.

ઉષ્ણટામર્કટીનોક્ષુરૈશ્વર્ણિતૈઃ શર્કરાદુગ્ધસંમિશ્રિતૈઃપાચિતૈઃ ।

સેવિતૈર્વાર્ધકે માનવો માનિનીમાનમુચ્છેદયેત્કિપુનર્યૌવને ॥૫॥

ઘોળિ ચનોઠિ, કૌચાં અને ગોખરું ચૂર્ણ ને શર્કરા દૂધ સંમિશ્ર પાક સેવતાં વૃદ્ધ જે માનવો માનની, માન મૂકાવશે, શું પછી યૌવને? ૫

ઘોળા ચનોઠી, કૌચાં, (કૌચખીજ), ગોખરું, એ ત્રણ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને તેનો દૂધ અને સાકર સાથે પાક કરવો. એ ઔષધ વૃદ્ધાવસ્થાવાળો મનુષ્ય ખાય તો તે સ્ત્રીનું માન મૂકાવે, તો પછી જુવાનીમાં ખાય તેનું તો કહેવાનું જ શું? અર્થાત્ તે પુરુષ અતિ વીર્યવાન થાય.

ચનોઠી (ઘોળા), કૌચાં, અને ગોખરું એક એક તોલો લેવાં. પછી ચનોઠીનાં છોડાં કાઢી નાખવાં અને સઘળાનું ચૂર્ણ કરવું. પછી સાકર ખાર તોલા લેઈ તેમાં ખાર તોલા દૂધ નાખી તેમાં ઉપરનું ચૂર્ણ

નાખી પાક કરવો. ત્રણ તારી ચાસણી જેવો પાક થાય ત્યારે ચૂલા પરથી નીચે ઉતારી ઠરવા દેઈ પ્રકૃતિને માફક આવે એ પ્રમાણે ખાવું.

સૂચના:—ચનોઠીના છોતરામાં એક જાતનું વિષ છે તેથી તેના ઉપયોગ કરનારે અનુભવી વૈદ્યની સલાહ લઈને કરવો.

છઠ્ઠો ઉપાય.

મુક્ત્વોષ્ણટાં ક્ષીરયુતાં વિલાસી મુંક્તે શતં સુંદરિ! સુંદરીણામ્ ।

ત્વં તાવદેકાસિ મયા તુ સાઽથ મુક્તા રતૌ પદ્ય કુતૂહલં મે ॥૬॥

વિલાસી ચનોઠી કુવેશું ખાયે, સો ભોગવે સુંદરિ! સુંદરી તે;

તું એક છે ને જાખિમે હવે તે, રતી સમે કૌતુક માંડે જોજે. ૬

હે સુંદરી! વિલાસની ઇચ્છાવાળો પુરુષ દૂધ સહિત ઘોળા ચનોઠી ખાઈને સો સ્ત્રીઓ ભોગવે છે. હવે તું તો એકજ છે, અને મેં તો આજ તે ખાધી છે; માટે રતિ સમયે માંડે કુતૂહલ તું જોજે!

ઘોળા ચનોઠીનાં છોડાં કાઢી નાખીને તેને દૂધમાં રાંધવી. પછી તેને માફક આવે તે પ્રમાણે ખાવી. તથાપિ ચનોઠીના છોતરામાં એક જાતનું વિષ હોવાથી કોઈ અનુભવી વૈદ્યની પાસે સલાહ લીધા વિના ખાવી નહિ.

સાતમેા ઉપાય.

ચૂર્ણ ઘૃતક્ષૌદ્રયુતં રસઃ સ્વર્વિભાવિતાયાઃ બહુશો વિદાર્યાઃ ।

નિષેવ્યમાણોઽનુદિનં વિલાસી દશાઙ્ગનાભિઃ સહરંરમીતિ ॥૭॥

વિદારિના ચૂરણને સુધારી, દો લાવના ખડેા સ્વરસે જ તેની;

જે ઘી, મધે ખાય વિલાસિ રોજ, દશાંગના સાથ રમે જ તેહ. ૭

વિદારીકુંદ (ભોંયકહોળા)ના ચૂર્ણને તેના જ રસના બહુવાર પટ દઈને પછી તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ એક તોલો, બે તોલા મધ અને ૧૦૦ તોલો ઘીમાં મેળવીને નિત્યપ્રતિ ખાવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી વિલાસી પુરુષ દશ સ્ત્રી સાથે રમવાને શક્તિવાન થાય છે.

આઠમેા ઉપાય.

સહિતં ઘૃતદુગ્ધામ્યાં વિદારીપ્રભવં રજઃ ।

ઉદુંઘરમિતં ભુક્ત્વા વૃદ્ધોપિ તરુણાયતે ॥૮॥

ભોંયકોળાતાણું ચૂર્ણું, દૂધ ને ઘૃત સાથે ભે;

ઉમૈડા જેટલું ખાધે, વૃદ્ધ થાયે જીવાનશો. ૮

ભોંયકોળાણાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવીને ઉમૈડાના ફળ જેટલું (એક તોલો ચૂર્ણ અને એ તોલો ઘી) દૂધમાં ખાય-ઘી સાથે ખાઈને પછીથી દૂધ પીએ તો તે પુરુષ વૃદ્ધ હોય તથાપિ તે જીવાન જેવો થાય.

નવમેા ઉપાય.

સૌભાગ્યપુષ્ટિબલ્લશુક્રવિવર્ધનानि किं सन्ति नो सुवि बहूनि रसायनानि ।

કંદર્પવૃદ્ધિજનનસ્તુ સિતાન્યયુક્તાદુગ્ધાદૃતે મમ ન કોપિ મતઃ પ્રયોગઃ ॥૯॥

સૌભાગ્ય, પુષ્ટિ, બળ, વિર્ય વધારનાર, શું છે નહીં બહુ રસાયન ભૂમિ માંહે? ઘી, શર્કરા સહિત દૂધ સિવાય એકે, કંદર્પ વૃદ્ધિકર છે ન પ્રયોગ બીજો. ૯

શરીરનું સૌંદર્ય, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય, એમને વધારનારાં ઘણાં રસાયનો (વૃદ્ધતા અને વ્યાધિને હરનાર ઔષધને રસાયન કહે છે) પૃથ્વી ઉપર નથી શું? અર્થાત્ છે જ; પણ સાકર અને ઘી સહિત દૂધ સિવાય કામની વૃદ્ધિ કરનાર કોઈ બીજો પ્રયોગ હોય એમ હું માનતો નથી. અર્થાત્ ઘી, સાકર અને દૂધ, એ ત્રણ પદાર્થો જ કામની વૃદ્ધિ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે આશરે અચ્છેર દૂધમાં એક તોલો સાકર અને એક તોલો ઘી નાંખીને તેને સારું ઉકાળીને પીવું એ જ કામ વધારવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે. (વધારે પાચન કરવાની શક્તિ હોય તો દૂધ વધારે લેવું.)

રસ૩૫ ઔષધો.*

अधुना ब्रूमहे सद्यश्चमत्कारकरान् रसान् ।

યત્તો ન નીરસા ભાતિ કવિતા કુલકામિની ॥૧૦॥

* આ ઔષધ ખાનારે અવશ્ય પથ્ય પાળવું.

ચમત્કારકર જે રસો, હવે કહું વિસ્તારિ;
નીરસ નહિ શોભે કદી, કવિતા જે કુલ નારિ.

૧૦

હવે અમે તત્કાળ ચમત્કાર બતાવે એવા રસનું કથન કરીએ છીએ: કેમકે કવિતારૂપી કુળવાન સ્ત્રી નીરસ (રસ વિનાની) હોય તો તે શોભતી નથી. કવિતા શૃંગાર, હાસ્યાદિક રસ વિના અને કુળ સ્ત્રી પ્રેમ વગેરે રસ વિના જેમ શોભતી નથી તેમ આ વૈદ્યક વિષયનું કથન કરનારી મારી કવિતારૂપ વાણી વિશ્વતાપહરણાદિ રસ વિના શોભતી નથી એમ કહેવાનો આશય છે.

વિશ્વતાપહરણ રસ.

પથ્યાકળાર્કવિષત્તિદુઃકદંતિવીજતિક્તાત્રિવૃદ્રસબલીન્ સદૃશાન્ વિમર્ચ ।
ધૂર્તોષુના સકલવાસરમેવ સૂતઃ સ્યાદ્વિશ્વતાપહરણોભિનવજ્વરભઃ ॥૧૧॥

વલ્લયુગ્મં મજેદસ્ય શ્વૃક્લ્લવેરરસાન્વિતમ્ ।

સુદ્રયૂષાન્વિતો મક્તો મોજનાય પ્રશસ્યતે ॥૧૨॥

હડે, પિંચેર, કડુ, ઝેરકચોલિખીજ, પારો, નસોતર, ખળી, વળિ દંતિખીજ.
ત્રાંખૂ ધતુર રસમાં ખલિ એક દીન, આ વિશ્વતાપહર તાવ હરે નવીન. ૧૧
આદાના રસ માંહિ આ, રસ સેવો જે વાલ;
ઓસામણ મગતાણુ અને, ભાતનું ભોજન પાળ. ૧૨

હરડે, પીપર, આકડાના મૂળની છાલ, ઝેરકચોળાં, નેપાળાનાં ખીજ, કડુ, નસોતર, પારો, ગંધક, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેધને તેમને ધંતૂરાના રસમાં આપો એક દિવસ ખલ કરવાં. એ ઔષધને વિશ્વતાપહરણુ નામે રસ કહે છે, તે નવા જવરને મટાડે છે, એ રસ જે વાલ આદાના રસ સાથે ખાવો તથા બાફેલા મગનું ઓસામણુ અને ભાત એ જ માત્ર ભોજનમાં લેવું પથ્ય છે.

શ્લોકમાં કહેલાં ઔષધો સમાન લેવાં. પ્રથમ પારાને અને ગંધકને વાટીને કાજળી કરવી. પછી તેમાં બાફીનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ

નાખીને ધંતૂરાના રસમાં ખલ કરી જે જે વાલની ગોળીયો બાંધવી. ઝેરકચોળાં, નેપાળાનાં બીજ, પારો, ગંધક, વગેરે ઔષધો સર્વત્ર શોધી (શુદ્ધ કરી)ને વાપરવાં, ધાતુ, ઉપધાતુ વગેરેનું શોધન, મારણુ, આ ગ્રંથમાં એક જગાએ સામદું બતાવ્યું છે માટે તેનો વિધિ અહીં લખ્યો નથી. શ્લોકમાં 'વિષતિદુક' શબ્દ છે તેને 'વિષ-વચ્છનાગ' અને 'તિદુક-ઝેરકચોળાં,' એમ મારીને કેટલાક વૈદ્યો નવને બદલે વચ્છનાગ શુદ્ધાં દશ ઔષધો ગ્રાહણ કરે છે. વચ્છનાગ પણ શુદ્ધ કરીને વાપરવો. આ ઔષધ ખાધા પછી મગનો યૂષ અને ભાત માત્ર ખાવાની આજ્ઞા આપેલી છે માટે તે સિવાય બીજું કંઈ, તાવવાળાએ ખાવું નહિ. મગને અથવા મગની દાળને સોળગણા પાણીમાં લગાર ધાડાશ આવતાં સુધી ઉકાળીને તે પાણી ઉપયોગમાં લેવું. એ પાણીને યૂષ કહે છે.

શીતારી રસ.

શૂલવજ્રધકટફ્ફળૌગલગતંતુત્થં રસં સ્વર્પરં

તાલં તુલ્યમિદં વિમર્ષ ઘટિકામાત્રં સુષબ્યા રસે ।

સૂતઃ સ્યાત્ત્રિપુરારિણા વિરચિતઃ શીતારિ રિત્થં સ્મૃતો

ગુઝાજાજિસિતાયુતાસ્ય શમયેદેકાદિદિનજ્વરાન્ ॥૧૩॥

ત્રાંબુ, ગંધક ખાર ટંકણુ તથા સોમલ, પારો વળી;

ખાપર્યુ, હરતાલ, મોરથુથુ, કારેલી રસે દ્યો ખલી.

શંભૂએ રચિયો શિતારિ રસ આ જો એક ગુંજ ગ્રહી;

જરે સાકરશં બખે, જ્યર હરે, એકાંતરાદી સહી. ૧૩

ત્રાંબાની ભરમ, ગંધક, ટંકણુ (પુલાવેલો), વચ્છનાગ, મોરથુથુ, પારો, ખાપરીયું, હરતાલ, એ સર્વ ઔષધ સમાન ભાગે લેધને તેને એક ઘડી સુધી કારેલીના રસમાં ખલ કરવો. આ રસને 'શીતારી રસ' કહે છે અને તે શિવે રચેલો છે. એ રસની એક

અનોદીપુરની ગોળી સાકર અને જીરા સાથે ખાવાથી એકાંતરિયા વગેરે તાવ શમાવે છે.

વિષ, ધાતુ, અને ઉપધાતુઓનું શોધન મારણ પાછલા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. આ ઔષધ ખાનારે તેલ અને ખટાઇ ખાવી નહિ. શ્લોકમાંના 'ગણગત' શબ્દ વડે કેટલાક 'સોમલ'નું ગ્રહણ કરે છે, પણ ટીકાકાર રુદ્રભટ્ટ તેનો અર્થ 'વિષ' વચ્ચનાગ કરે છે તેમ ઘણા વૈદ્યો સોમલ નહિ પણ વચ્ચનાગ લે છે.

કનકસુંદરી રસ.

મરીચબલિહિફુલ્લૈર્ગરલપિપ્પલીટકુળૈઃ

સુવર્ણભવવીજકૈ સમલવૈર્દિનાર્ધવિધિ ।

અયાજલ્પિમર્દિતૈઃ કનકસુંદરઃ સુંદરિ !

સ્મૃતો મહણિકાજ્વરાતિસૃતિવહ્નિમાંઘાપહઃ ॥૧૪॥

મરી, પિંપર, હિંગળોક, વિષ, ધંતુરાનાં બિયાં,
બીલી, ટંકણુ તુલ્ય ભાગથકિં સર્વ દ્વૈ સુંદરી !

બીલી સલિલ ભાંગને અરધ દિન, ગોળી કરો,

દર્ઠ કનકસુંદર ગ્રહણિ, તાવ, છાડો હરો.

૧૪

મરીઆં, ગંધક, હિંગળોક, વચ્ચનાગ, પીપર, ટંકણુ, ધંતૂરાનાં બીજ, એ સર્વ સમાન ભાગે લેવાં અને તેને અરધો દિવસ સુધી ભાંગના પાણીમાં ઘૂંટવાં. હે સુંદરી ! એને કનકસુંદર નામે રસ કહે છે. એ રસની ગોળીઓ એક રતિની કરવી; તે યોગ્ય અનુપાન સાથે ખાવાથી ગ્રહણિ, જ્વર, અતિસાર, અગ્નિમાંઘ, એ રોગોને દૂર કરે છે.

ગંધક, હિંગળોક, વચ્ચનાગ, ધંતૂરાનાં બીજ, એ ઔષધ શુદ્ધ કરીને લેવાં; ટંકણુ પુલાવીને લેવો. વચ્ચનાગ અને મરી પ્રથમ એકત્ર વાટયા પછી બીજાં ઔષધ તેમાં નાખી ખલ કરવાં. કયા રોગમાં કયાં અનુપાન તે હવે પછી કહેવામાં આવશે.

પંચામૃતપર્પટી રસ.

લોહાભાર્ક રસં સમં દ્વિગુણિતં ગંધં પચેત્કોલિકા—

કાષ્ટામ્નૌ મૃદુલે નિધાય સકલં લોહસ્ય પત્રે ભિષક્ ।

સર્વે ગોમયમણ્ડલે વિનિહિતે રંભાદલે વિન્યસેત્—

તસ્યોર્ધ્વે કદલીદલં દ્રુતતરં વૈદ્યશ્વરો વિન્યસેત્ ॥૧૫॥

સ્વાત્પશ્ચામૃતપર્પટી મહણિકા યક્ષ્માતિસારજ્વર—

શ્લીસ્કપાણ્ડુગરામ્લપિત્તગુદજક્ષુન્માંચવિઘ્વંસિની ॥૧૬॥

મહણ્યામનુપાનં તુ હિઙ્ગુસૈંધવજીરકમ્ ।

જીરકં પાણ્ડુગરયોરિતરેષુ સ્વયુક્તિતઃ ॥૧૭॥

પારો, અબ્રક, લોહ. તામ્ર સમ લૈ સૌના થકી બેવડો,

લ્યો ગંધક બલી સહુ, કદમ્બ લોહાકેરિ માહે ધરો;

નીચે બોરડીકાષ્ટ પન્ડિમૃદુ લો, જ્યાં વેર સૌ પીગળે,

ગૌના છાણુપરં પસારિ કદલીનું પત્ર માત્રા ધરે.

તે ઉપર કદલી પત્ર ઢાંકો વૈદ્યરાજ ત્વરા થકી,

થંડો થયે બનશે જ રસ આ પંચઅમૃતપર્પટી;

હાણુશે જ તે અતિસાર, ગ્રહણી, તાવ, ક્ષય, શ્લીરોગને,

વળિ અમ્લપિત્ત, અરુચિ, વિષ, પાંડુ, ગુદાના રોગને.

ગ્રહણી રોગમાં આપો, છંદ્ર, સિંધવ, હિંગથી;

પાંડુ ને વિષમાં છરે, અન્યમાં નિજ યુક્તિથી. ૧૫, ૧૬, ૧૭

લોહભરમ, અબ્રકભરમ, ત્રાંબાની ભરમ, પારો એ સર્વ સમાન
લેવાં અને તે સર્વથી બમણો ગંધક લેવો. એ સર્વને એકઠું ઘુંટીને
તેને વૈદ્યે લોહાની કઢાઈમાં નાખીને તે નીચે બોરડીના લાકડાંને
ધીમે તાપ કરવો. સર્વ એક રસ થાય ત્યારે જમીન ઉપર
ગાયનું છાણુ પાથરી તે ઉપર ફેળનું પાંદડું મૂકી લગાર ખાડો કરી
તેમાં પેલો રસ રેડવો અને તરત જ તે ઉપર બીજું ફેળનું પાંદડું
વૈદ્યરાજે ઢાંકી દેવું. એ રસ ઠંડો થયેથી ઉપયોગમાં લેવો. અને

પંચામૃતપર્પટી નામે રસ કહે છે. (એ રસ રતિ કરતાં વધારે ન આપવો). એ રસ, ગ્રહણી, ક્ષય, અતિસાર, તાવ, સ્ત્રી રોગ, વિષદોષ, અમ્લપિત્ત, અર્શ, અગ્નિમાંઘ, એ રોગને મટાડે છે. ગ્રહણીમાં એ ઔષધ જીરું, સિંધવ, અને હોંગના ચૂર્ણરૂપ અનુપાન સાથે ખાત્રા આપવું; પાંડુરોગમાં અંત વિષદોષમાં જીરા સાથે આપવું, અને ખીજ રોગોમાં વૈદ્યે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે અનુપાન કહીને આપવું.

આદિત્ય વટિકા.

યચાચિશ્વાજીરોષણગરલબાલહીકદહન—

ત્વચાં કાર્યા વચ્ચશ્ચળકતુલિતામાર્કવરસૈઃ ।

યથા માનોર્માસસ્તિમિરનિકરં કામિનિ ! તથા

હરન્ત્યેતાઃ શૂલામ્યનિલમનલગ્ધાનિમપિ ચ ॥૧૮॥

જિરું, સુંક, ચિત્રો, મરી, વચ્છનાગ, વચા, હિંગ ને તજ્જ હૈ તુલ્ય ભાગ; કરી ચૂર્ણ ચાળી પછી ભાંગરાના, રસે વાટિ વાળો ગુટી સમ ચણાના. હરે કામિની ! બાનુભાસે તિમીર, હરે ગોળિ આ તે રિતે રોગમાલ; શુળો, વાયુ ને અગ્નિમાંઘ વ્યથાય, અનુપાનથી જો નરો નિત્ય ખાય. ૧૮

વજ, સુંક, જીરું, મરી, વચ્છનાગ, હોંગ, ચિત્રો, તજ, એ ઔષધો સમાન લધને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેની ભાંગરાના રસમાં ચણાના પ્રમાણમાં ગોળી બાંધવી. હે સ્ત્રી ! જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અંધકારના સમુદાયને હરે છે તેમ, એ ગોળીઓ પણ સર્વ પ્રકારનાં શૂળ, વાયુ, અને મંદાગ્નિરોગને હરે છે.

વચ્છનાગ શોધેલો ને હોંગ કુલાવેલી લેવી. વચ્છનાગને પ્રથમ મરી સાથે વાટવો. પછી બીજાં ઔષધો તેમાં વાટીને એકત્ર કરવાં. એને ‘આદિત્ય વટી’ કહે છે. યોગ્ય અનુપાન વૈદ્યે સ્વબુદ્ધિથી કહીપવું.

વિલાસિનીવદ્ધુભ રસ.

સમાનભાગે ચલિશ્ચલિચીજે તયોઃ સમાનં કનકસ્ય વીજં ।

ધસૂરતલેન વિમર્ષ સમ્યક્ વિલાસિની ચલ્લમનામધેયઃ ॥૧૯॥

સૂતો મહેદ્વલ્લયુગપ્રમાણઃ સિતાયુતો મેહસમૂહહારી ।

વીર્યસ્યવન્ધંકુલ્લે નરાણાં નિહન્તિ દર્પે તૈરુણીજનાનામ્ ॥૨૦॥

પારો, ધંતૂરો, ખલિ, તુલ્ય ભાગે, ધંતુર તેણે ખલિ ગોળિ બાધે,
વિલાસિનીવલ્લભ નામ ધારી, માત્રા લહે આ અતિ દુઃખહારી ૧૯
પ્રમેહ રોગી કદિ વાલ બેય, બાખે સિતાશું દુઃખેય તેયઃ
થશે નરોનું સ્થિર વીર્ય તેથી, તરણિનો ગર્વ શમાય અથી. ૨૦

ગંધક અને પારો સમાન ભાગે લેવાં અને તે બનેની બરોબર
ધંતૂરાનાં બીજ લેવાં. એ ત્રણે ધંતૂરાના તેલમાં સારી રીતે ખલ
કરવાં. અને તેની બે બે વાલના પ્રમાણમાં ગોળીઓ બાંધવી. એ
રસને ‘વિલાસિનીવલ્લભ’ નામે કહે છે. એ રસની માત્રા બે વાલ
જેટલી સાકર સાથે ખાવી. તેથી તે તમામ પ્રકારના પ્રમેહને મટાડે
છે. તેમ જ પુરુષોના વીર્યને બંધ કરીને સ્ત્રીઓના ગર્વને હરે છે.

ગંધક, પારો, અને ધંતૂરાનાં બીજ શોધેલાં લેવાં.

કેટલાક રોગ ઉપર સામાન્ય અનુપાનો.

શૂલે હિઙ્ગુ ઘૃતાન્વિતં મધુયુતા કૃષ્ણા પુરાણજ્વરે ।

વાતે સાઝ્યરસોનકઃ શ્વસનકે ક્ષૌદ્રાન્વિતં ઋયૂષણમ્ ।

શીતે વ્યાહલતાદહં સમરિષં મેહે વરા સોપલા

દોષાણાં ત્રિતયેઽનુપાનમુચિતં સક્ષૌદ્રમાર્દોદકમ્ ॥૨૧॥

ઘનપર્પટકં જ્વરે ગ્રહિण्याં મથિતં દેમ ગરે વમીષુ લાજા ।

કુટજોઽતિસૃતૌ વૃષોઽસ્તપિત્તે ગુદકીલેષ્વનલઃ કૃમૌકૃમિઘ્નમ્ ॥૨૨॥

શૂલે હ્યો ધૃત હિંગ જીર્ણ નવરમાં હ્યો મધ પીપેરશું,

વાયુમાં ધૃતશું લસણુ દમમાં હ્યો ત્રીકદ્ દૌદ્રશું,

શીતે નાગરવેલપાન મરિશું, મેહે ફલાત્રી, સિતા,

ત્રીદોષે રસ આદુનો મધશું હ્યો યુક્તી થકી સર્વદા. ૨૧

પિત્તપર્પટ, મોથ તાવ માંચ, ગ્રહણીમાં દહિનો મઠો ગ્રહાય;
 વિષમા વળિ સ્વર્ણ શ્રેષ્ઠ જાણો, વમિમાં તાંદુલ ધાણિને પ્રમાણો.
 અતિસાર વિષે કડાનિ છાલ, અરડૂસી અન્ન પિત્તમાં ઉકાળ;
 મુલવ્યાધિવિષે ગણો જિલામો, કૃમિમાં તો કૃમિશત્રુ દે વિસામો. ૨૨

રસાયનાદિ ઔષધો બહુધા અનુપાન સાથે અપાય છે તેમાંનાં કેટલાંક રોગ ઉપરનાં અનુપાન આ પ્રમાણે છે:—શૂળરોગમાં ઘી સહિત હિંગ, જુના તાવમાં મધયુક્ત પીપર, વાતારોગમાં ઘી સાથે લસણ, શ્વાસમાં મધયુક્ત ત્રિકટુ (સૂંઠ, પીપર અને મરી), શીતમાં નાગરવેલના પાન સાથે મરી, પ્રમેહમાં ત્રિકલા સહિત સાકર, અને ત્રણે દોષ ક્રોધ્યા હોય તે વ્યાધિ (ત્રિદોષ) માં મધ સહિત આદાનો રસ અનુપાનમાં આપવો ઘટિત છે.

તાવમાં મોથ અને પિત્તપાપડો, ગ્રહણી રોગમાં દહીંનો મઠો, ઝેરમાં સોનું (સોનાના વરક), ઉલટીમાં ડાંગરની ધાણી, અતિસારમાં કડાછલ, રક્તપિત્તમાં અરડૂસો, સૂકા અર્શમાં જિલામાં, કૃમિ-રોગમાં વાવડીંગ એ અનુપાન માટે લેવાં.

સર્વ રોગપર સામાન્ય ચિકિત્સા.

નારાયણં ભજત રે જઠરેણ યુક્તા નારાયણં ભજત રે પવનેન યુક્તા: ।
 નારાયણં ભજત રે ભવભીતિયુક્તા નારાયણાત્ પરતરં કિમપીહ નાસ્તિ ॥૨૩॥

પેટવ્યાધિ પીડિત ! નારાયણ સેવો, વાતવ્યાધિ પીડિત નારાયણ સેવો;
 સેવો સૌ નારાયણ સંસારથિ બીન્યા, છે બીજું નારાયણથી સર્વે મિથ્યા. ૨૩

હે જઠરના રોગ વડે યુક્ત રોગીઓ ! નારાયણ ચૂર્ણને^૧ સેવો,

૧ નારાયણ ચૂર્ણ—ચિત્રાનાં મૂળ, હરડે, ખેઠાં, આંમળાં, સૂંઠ, પીપર, મરી, જીરું, છીણીનાં મૂળ કે પાંદડાં, વજ, ચવાની અજમે, પીપરીમૂળ, વરીઆળી (કાઠ સવા લે છે), જંગલી તુળસી, અજમેદ, પડકચુરો, ધાણા, વાવડીંગ, કાળીજીરી, ચોખ (હેમક્ષીરી-પિસોળાના

અને હે વાયુના રોગ વડે યુક્ત રોગીઓ ! નારાયણ તેલનું સેવન

ઝાડનું મૂળ), પુષ્કરમૂળ, સાંજીખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, ખિડલવણ, વરાગડું મીઠું, જંગડીખાર, ઉપદ્રેટ, એ ઓગણત્રીસ ઔષધ સમાન (એક એક તોલો) લેવાં, ઈંદ્રવારણીનું મૂળ બે ભાગ (બે તોલા) લેવું; નસોત્તર ત્રણ ભાગ (ત્રણ તોલા) લેવું; દંતીમૂળ ત્રણ ભાગ (ત્રણ તોલા) લેવું; સાતલા (સાથેર—ચાર ધારવાળા થેરનું મૂળ) ચાર ભાગ (ચાર તોલા) લેવું. આ બધાં ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. પછી જેને આ ચૂર્ણ આપવું હોય તેને પ્રથમ મળ પાચન કરનારો ક્વાથ આપી તેના મળનું પાચન કરવું તથા સ્નેહાપાન કરાવવાના વિધિ પ્રમાણે ધી પાછને તેનો કોઠો સ્નિગ્ધ કરવો. એવી રીતે સ્નિગ્ધ થયેલા કોઠાવાળાને યોગ્ય અનુપાન સાથે દેશ, કાળ, વય, શક્તિ વગેરેનો વિચાર કરીને એક તોલા સુધી આ ચૂર્ણ આપવું. એ ચૂર્ણ વિરેચન કરનારું છે, તેથી વિરેચન થઈને ઉદરના બધા રોગ મટી જશે. છાતીનો રોગ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, ખાંસી, ભગંદર, અગ્નિમાંદ, તાવ, કુષ્ઠ (કોઠ), ગ્રહણી, ગલગ્રહ (ગળાનો રોગ), એ રોગો ઉપર યોગ્ય અનુપાન યોજીને એ ચૂર્ણ આપવું; પેટ ચઢવાના રોગમાં મધ (મદિરા) વગેરે સાથે આપવું; ગુદમરોગમાં બોરડીના ક્વાથમાં આપવું; મળબદ્ધ થયા હોય તો દહીંની તરવાળા પાણીમાં; અજીર્ણરોગમાં ગરમ પાણી સાથે; ગુદામાં કાતરવું હોય એવી પીડા થાય છે તે રોગમાં આંબલીની છાલના ક્વાથમાં; ઉદરરોગમાં ઊંટડીના દૂધ સાથે અથવા ગાયની છાશ સાથે; વાતરોગમાં પ્રસન્ના નામે મધ (શરકા) માં, અર્શરોગવાળાને દાડીમની છાલના ક્વાથમાં, અને રથાવર અને જંગમ બન્ને પ્રકારના વિષદોષમાં ધી સાથે આપવાથી ઝેર મટી જાય છે. એ નારાયણ નામે ચૂર્ણ કુષ્ઠરોગના સમુદાયને દુર કરવાવાળું છે.—સાર્ગ્ગધરસંહિતા.

૨ નારાયણ તેલ—આસંધ, બલા, બીલીનું મૂળ (કાંઈ નાની બીલીઓ લેવાનું કહે છે), પાડળ, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ગોખરું, અતિબલા, લીમડાની અંતર્છાલ, અલવો (મોટો અરડૂસો), સાંઠાડી, ચાંદવેલ, અરણીનું

કરો. તેમ જ હે જન્મ મરણાદિ મંસારના બંધથી યુક્ત મનુષ્યો !
નારાયણને ભજો. નારાયણથી ખીજું શ્રેષ્ઠ આ લોકમાં કંઈ નથી.

મૂળ, એ તેર ઔષધમાંનું દરેક ચાળીસ તોલા લેઈને તેને આખાંપાખાં
કચરીને તેમા ૪૦૬૬ પાણી તોલા નાખીને ચતુર્થાશ પાણી રહે ત્યાં લગી
તેનો ક્વાથ કરવો પછી તે ગાળી લેવો. પછી એ ક્વાથમાં તેલનું તેલ ૨૫૬
તોલા, શતાવરીનો રસ ૨૫૬ તોલા, અને ગાયનું દૂધ ૧૦૨૪ તોલા નાંખવું,
પછી ઉપરોક્ત, ઇલાયચી, સૂખડ, મૂર્ચા (મોરવેલ), વજ, જટામાંસી, સિંધવ,
આરંધ, ખજા, રાતના, વરિયાળી (કાઠં તુવા લેવાનું કહે છે), દેવદાર,
શાન્તિપર્ણિ, પૃષ્ઠિપર્ણિ, મુદ્ગપર્ણિ, માષપર્ણિ, તગર, આ સત્તર ઔષધોમાંનું
પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા લેઈને તેને પાણીમાં વાટી ઠલક કરીને તે તેલમાં
નાખીને હલકા અગ્નિથી તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યાં લગી પાક કરવો, અને
પછી તેલ ગાળી લેવું. એને નારાયણ તેલ કહે છે. એ તેલ નાકમાં નસ્ય લેવાના,
શરીરે યોગવાના, પીવાના, તથા ખસ્તિકર્મ એટલે ગુદામાં પિચકારી
મારવાના ઉપયોગમાં લેવું. એ તેલથી પક્ષાઘાતવાયુ (જેમાં અરધું
અંગ રહિ જાય છે તે), હનુરતંભવાયુ, (જેમાં હડપચી રહિ જાય છે કે
વાકી થઈ જાય છે તે), મન્યાસ્તંભવાયુ (જેમાં ડોકું સજડ રહિ જાય છે
તે), ગલગ્રહવાયુ (જેમાં ગળું પકડાય છે તે), ખલ્લી નામે વાયુ (જેમાં
પગ હુલા થઈ જાય છે તે), જે વાયુથી ખહેરાપણું આવે છે તે વાયુ, જેથી
ગતિભંગ થાય છે તે વાયુ, જેથી કટિ રહિ જાય છે તે વાયુ, હસ્તપાદાદિ
અંગ જેથી સુકાઈ જાય છે તે વાયુ, નેત્ર આદિક ઇન્દ્રિયોનો નાશ કરનારો
વાયુ, રક્તવિકાર, ધાતુ ક્ષયરોગ, તાવ, ક્ષયરોગ, અંત્રવૃદ્ધિ, કુરંડ એટલે
જેનાથી વૃષણ મોટા થાય છે તે વાયુ, દાંતના રોગ, માથાનો વાયુ, પાસાનું
શૂળ, જેથી પાંગળાપણું આવે તે વાયુ, બુદ્ધિભ્રંશ, કટિથી પગ લગી ગૃધૃસી
નામનો વાયુ થાય છે તે, એ શિવાયના મોટા તમામ સર્વાંગ કે અર્ધાંગ ગમે
તેવો વાયુ હોય તે મટે. આ તેલથી છાકરાં વિનાની સ્ત્રીઓને છાકરાં થાય
છે. માણસ કે હાથી ઘોડાને એ તેલ યોગવાથી તેને સુખ થાય છે, જેમ
નારાયણ દેવ કુદૃષ્ટ દૈત્યોનો નાશ કરનારો છે, તેવું જ આ ઉત્તમ તેલ પણ
વાયુના રોગોનો નાશ કરે છે.—સાર્કંગ્ગરસંહિતા.

કાવ્યકર્તાનું નામ.

આયુર્વેદવચોવિચારસમયે ધન્વન્તરિઃ કેવલં

સીમા ગાનવિદાં દિવાકરસુધામ્ભોધિત્રિયામાપતિઃ ।

ઉત્તમસઃ કવિતાકૃતાં મતિમતાં ભૂમૃત્સમાભૂષણં

કાન્તોક્ત્યાઽકૃતવૈદ્યજીવનમિદં લોલિમ્બરાજઃ કવિઃ ॥૨૪॥

આયુર્વેદવચોવિચાર સમયે છે ૩૫ ધન્વન્તરી;

સીમા સંગિતમાં દિવાકરસુધામ્ભોધીત્રિયામાપતી;

છે મહોટા મતિમાન ને કવિમણી રાજસભાભૂષણ,

કાન્ત્યોક્તિયુત વૈદ્યજીવન કવિ લોલિમ્બરાજે કિધું ૨૪

આયુર્વેદ (વૈદ્યવિદ્યા)ના વચનોનો વિચાર ચલાવવા સમયે જે કેવળ ધન્વન્તરિ ૩૫ છે, ગાનશાસ્ત્ર જાણનારાઓમાં જે સીમા ૩૫ છે (અર્થાત્ તેથી વધારે કોઈ ગાનવિદ્યા જાણી શક્યો જ નથી), દિવાકરભટ્ટરૂપી અમૃતના સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન જે ચંદ્ર છે (અર્થાત્ દિવાકરભટ્ટના ઉત્તમ વંશને દીપાવનાર, શાંતિ પમાડનાર તેમ જ આલ્હાદ આપનાર તેમનો પુત્ર છે), યુદ્ધિમાન કવિઓના જે શિરોમણિ છે, રાજની સભાનો જે અલંકાર છે, તે લોલિમ્બરાજ કવિએ સ્ત્રીપ્રતિ કહેલાં વચનો રૂપે આ વૈદ્યજીવન કાવ્ય કર્યું છે.

इति श्रीदिवाकरभट्टसूनुमहाकविश्रीलोलिम्बराजविरचिते वैद्यजीवनकाव्ये

बाजीकरादिप्रतीकारे पञ्चमोऽङ्काक्षः ॥५॥

समाप्तमिदंकाव्यम् ।

મહાકવિશ્રીલોલિમ્બરાજવિરચિત વૈદ્યાવતંસ.

પ્રથમોલ્લાસ:—શાકવર્ગ:

મંગલાચરણ.

અનુકૃતમરકતવર્ણા શોભિતકર્ણા કદમ્બકુસુમેન ।

નલ્લમુલ્લમુલ્લરિતવીણા મધ્યેક્ષીણાશિવાશિવંકુર્યાત્ ॥૧॥

જેની અંગકાંતિ મરકતમણિના જેવી છે, કદમ્બપુષ્પથી જેના કાન શોભે છે, જે પોતાના નખમુખથી વીણાને વગાડનારી છે અને જેની કટિ ક્ષીણ છે તેવી શિવા-પાર્વતી-કલ્યાણ કરે. ૧

અન્થનિરૂપણ.

દુતવહુતજહ્વાજાનુમાંસપ્રભાવા—

દધિગતગિરિજાયા: સ્તન્યપીયૂષપાન: ।

રક્ષયતિ ચરકાર્દાન્વીક્ષ્ય વૈદ્યાવતંસં

કવિકુલસુલતાનો લાલલોલિમ્બરાજ: ॥૨॥

પોતાની જંઘા કાપીને અગ્નિમાં નાંખવાના પ્રભાવથી ગિરિજાના સ્તનદુગ્ધામૃતનું પાન કરવાની જેને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવા કવિકુલસુલતાન (ગુરુ) લોલિંબરાજ કવિ ચરક, સુશ્રુતાદિ ગ્રંથો જોઈને વૈદ્યાવતંસ નામનો ગ્રંથ રચે છે. ૨

યત્પ્રસિદ્ધમિહ વર્તતે ફલં શાકમન્યદપિ તન્નિરૂપ્યતે ।

અપ્રસિદ્ધકથનં હિ નિષ્ફલં ગ્રંથવિસ્તરભયાન્ન લિખ્યતે ॥૩॥

આ લોકમાં જે ફલ, શાક, અને ધાન્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે તેનું નિરૂપણ કરે છે. અપ્રસિદ્ધ ફળ, શાક અને ધાન્યાદિનું નિરૂપણ નિષ્ફળ છે તેથી તથા ગ્રંથવિસ્તારના ભયથી તે કહેતો નથી. ૩

દ્રાક્ષિના ગુણ.

દ્રાક્ષા સાક્ષાત્સુધા તાવન્મધુરા રસપાકયોઃ ।

સુષ્ટમૂત્રશકૃદ્ભૂવિ સ્નિગ્ધા શુક્રકરી હિમા ॥૪॥

તુવરાક્ષિહિતામદાત્યયાનિલપિત્તક્ષતજયક્ષયક્ષયાન્ ।

શ્વસનં કસનં ઝ્વરં તૃષં સ્વરભેદં મુલતિક્તતાં હરેત્ ॥૫॥

દ્રાક્ષ સાક્ષાત્ મધુર છે. તેનો રસ તથા પાક પણ મધુર છે. મૂત્રનું વિસર્જન કરે છે, ભારે, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર અને ટાઢી છે તેમાં તૂરાપણું છે. નેત્રને હિતકર છે. ૧ મદાત્યય, વાત, પિત્ત, રક્તક્ષય, ક્ષયરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, તાવ, તરસ, સ્વરભેદ, અને મોંમાંની કડવાસ દૂર કરનારી છે. ૪-૫

પાકી ને કાચી કેરીના ગુણ.

भवति पवनपित्तासृकरं बालमात्रं जनयति कफपित्तेष्वस्थिवंधोपपन्नम् ।

अथ गुरु मधुरांश्च श्लेष्मशुक्रप्रभाकृत्परिणतमनिलं तुष्टये पुष्टये स्यात् ॥६॥

કેરીના મરવા વાત, પિત્ત, અને કફ કરનારા છે. જેમાં ગોટલી બંધાયેલી હોય છે તે કફ અને પિત્ત કરે છે. પાકેલી કેરી ભારે અને મીઠી છે. કફ, વીર્ય અને કાન્તિ દેનારી છે. વાતને હરનારી અને તુષ્ટિ તથા પુષ્ટિ કરનારી છે. ૬

इद्यः स्निग्धो रोचनः सौरभाढयो वैद्यैरित्थं तद्रसः स्तूयमानः ।

संदैः संदैरन्वितो मंडकानां सार्धं भोक्तुं पंचवक्त्रः शिबोभूत् ॥७॥

પાકી કેરીનો રસ હૃદયને આનંદ આપનાર, સ્નિગ્ધ, રુચિકર, સુગંધથી પૂર્ણ હોવાથી વૈદ્ય તેને વખાણે છે. આવો ઉત્તમ રસ, એક મુખવડે ખાતાં તૃપ્તિ નહિ થાય જાણી મંડક (એટલે એક જાતના ફૂતાન)ના કકડા જેટલો રસ ખાવા માટે શિવે પાંચ મુખ કર્યાં હતાં. ૭

૧. મદાદિ માદક પદાર્થના ઉપયોગથી જે રોગ થાય છે તે.

ખાટા ને મીઠા દાઢમના તથા બોરના ગુણ.

શ્રીન્દોષાન્સાતિપિત્તાન્શમયતિ મધુરં દાઢિમં ચામ્લમુષ્ણં
કિંચિત્પિત્તાવરોધિદ્યુતિકફપવનૌ ચોમયં ગ્રાહિ હ્રદયમ્ ।
સ્નિગ્ધં લઘ્વમ્નિવૃદ્ધિં રુચિમપિજનયેત્સ્વાદુકોલાફલંતુ
સ્નિગ્ધં વાતશ્ચપિત્તં ક્ષપયતિચક્રકં મેદુરંચર્કરીતિ ॥૮॥

મીઠું દાઢમ પિત્તાધિક ત્રિદોષને શમાવે છે. ખાટું દાઢમ જરા ગરમ છે, ને પિત્તને વધારતું નથી તેમ ઘટાડતું પણ નથી, પણ કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. મીઠું તથા ખાટું દાઢમ ઝાડાને રોકે છે તથા હૃદયને સ્થિત કરનાર છે.

બોર સ્નિગ્ધ, હલકું, જઠરાગ્નિને વધારનાર અને રુચિકરનાર છે. વાત, પિત્તને ઘટાડનાર છે ને કફ તથા મેદને વધારનાર છે. ૮

નારંગીના ગુણ.

મક્તાભિલાષजनकं पचनापहारि विभ्रद्रसं मधुरमम्लरसं च किंचित् ।
भार्लिगितं गुरुतया परिपाकलक्ष्म्या नारिंगजं फलमुदेति मुदेतिरम्यं ॥९॥

નારંગી, અમ્લ ખાવા ઉપર રુચિ કરનારી છે. વાતને નાશ કરનારી છે, મીઠા રસની અને જરા ખટાશવાળી છે. તે પાકી તથા પીળી અને રસદાર થાય છે, ત્યારે દષ્ટિને આનંદ આપનારી થાય છે. ૯

રાયણુ અને બકુલફલના ગુણ.

स्निग्धं कषायमधुरं गुरुभाग्यवंतो राजादनस्य परिपक्वफलं लभन्ते ।
स्निग्धं कषायमधुरं द्विजदाढ्यकारि विष्टंभि दंतविशदं बकुलोद्भवं स्यात् ॥

પાકેલાં રાયણુ સ્નિગ્ધ, તૂરાં, મીઠાં અને બારે છે ને શ્રીમંતોને તે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

બકુલફલ સ્નિગ્ધ, તૂરાં, મીઠાં, દાંતને મજબૂતી આપનાર અને શુદ્ધ કરનારાં છે. ૧૦

કરમદાં અને લકુચના ગુણ.

સંતર્પણં સ્વાદુકષાયમમ્લં મલ્યં મલેદ્વક્તવિશોધનાય ।

અમલ્યામાહુલકુચં ફલાનાં ત્રિદોષકૃચ્છુક્રવિનાશનં ચ ॥૧૧॥

કરમદાં તૃપ્તિદાયક, ખટમધુરાં, તૂરાં, સુખદાયક, અને મોઢાને શુદ્ધ કરનારાં છે.

લકુચ-શુદ્ધ કણ્ઠસ-બધી જાતના ફળોમાં નઠારૂં, ત્રિદોષ કરનાર અને વીર્યનો નાશ કરનાર છે. ૧૧

લીંબુના ગુણ.

અશીતમમ્લમન્નિકૃત્સમસ્તગુલ્મશૂલનુત ।

અરોચકં વિષૂચિકાં કર્મીશ્ચ નિષુ નાશયેત્ ॥૧૨॥

લીંબુ ઉષ્ણ, ખાટું, જઠરાગ્નિને જગાડનાર, બધી જાતના ગુલ્મ તથા શૂળને નાશ કરનાર, અજીર્ણ, વિષૂચિકા અને કર્મિનાશક છે. ૧૨

આંબલીના ગુણ.

કોલામ્લિકાફલં શુષ્કં ભ્રમક્લમહરં લઘુ ।

કફવાતહરં તૃષ્ણાચ્છેદિ મેદિ પ્રદીપનમ્ ॥૧૩॥

જૂની આંબલી ભ્રમ અને ગ્લાનિને હરનારી છે. હલકી છે. કફવાતને દૂર કરનારી છે. તૃષ્ણાને મટાડનારી, મલાવરોધને દૂર કરનારી અગ્નિને પ્રદીપ્ત પમાડનારી છે. ૧૩

આંબળાના ગુણ.

ઉષ્ણેતરં શુક્રકરં સમેતં રસૈરશેષૈર્લવણં વિનૈકમ્ ।

દોષાપહત્વાદધિકં ફલેષુ ધાત્રીફલં દૃષ્ટિબલં કરોતિ ॥૧૪॥

આંબળા શીતળ, વીર્યને વધારનાર આરાશ વિના બીજા બધા રસબાળાં છે. ત્રણ દોષને હરનારાં હોવાથી બધી જાતના ફળોમાં શ્રેષ્ઠ અને આંખને તાકાત આપનારાં છે. ૧૪

ઉદ્ઘાસ ૧ લેા.] ચારોળી, બોરની મીઝ ને કરમદાંના ગુણ ૨૬૧

આંમળા, ગુંદાં અને ખારેકના ગુણ.

પ્રાચીનામલકં ત્રિદોષશમનં કિંચિદ્ગુરુત્વાન્વિતં

શીતં સ્વાદુ કફાપહં ગુરુફલં શ્લેષ્માતકસ્ય સ્મૃતમ્ ।

સ્વર્જરં ગુરુ શીતલં સમધુરં વૃષ્યં વપુઃપુષ્ટિદં

વથ્યં પિત્તસમીરયોશ્ચ દવથૌ શોષેઽભિધાતેપિચ ॥૧૫॥

‘પ્રાચીનામલક’ એટલે પાણીમાં થયેલાં આંમળાંનાં ઝાડનું નામ છે. એ ઝાડના આંમળાં ત્રિદોષને શમાવનાર ને જરા ભારે છે.

ગુંદાં ટાઢાં, મીઠાં, કફનો નાશ કરનાર અને ભારે છે.

ખારેક ભારે, ટાઢી, મીઠી, વીર્ય વધારનારી, શરીરને પુષ્ટિ આપનારી, પિત્ત તથા વાયુને દૂર કરનારી, દાહ શોષ અને ૧ અભિધાતને હરે છે. ૧૫

કેળાંના ગુણ.

વૃષ્યં શ્લેષ્મકરં તથા ગુરુતરં રુચ્યંચપિત્તાસ્રજિત્

કિંચિદ્દૈત્યયુતં કષાયમધુરં પક્વં કદલ્યાઃ પલમ્ ।

વલ્યં ગ્રાહિ કષાયશીતલચ્છલશ્લેષ્માપહં દુર્જરં

તત્પક્વેતરમેવમેવ ગદિતં ચારણ્યરંભાફલમ્ ॥૧૬॥

પાકાં કેળા, વીર્યને વધારનાર, કફને કરનાર, ભારે, રુચિકર, પિત્તરક્તને મટાડનાર, જરા ટાઢાં, તૂરાં, અને મીઠાં છે.

કાચાં કેળાં બળ આપનાર, ઝાડાને રોકનાર, તૂરાં, ટાઢાં કફને મટાડનાર અને જલદીથી પચી જનાર છે.

જંગલી કેળાંનાં ગુણ કાચા કેળાં જેવાં જ છે. ૧૬

ચારોળી, બોરની મીઝ ને કરમદાંના ગુણ.

વૃષ્યં પિત્તસમીરજિદ્ગુરુહિમં પ્રોક્તં પ્રિયાલોદ્ધવં

વૃષ્યઃ પિત્તસમીરજિજ્ઞ મધુરો મજ્જાપ્રિયાલ્લોદ્ધવઃ ।

મજ્જાકોલમ્બોપિત્તદ્ગુણયુતસ્તદ્કર્દિકાસાન્ જયેત્
 સ્યાદમ્લં કામર્દકં રુચિકરં તૃણાપહં પિત્તકૃત્ ॥૧૭॥

આરોળીના ફળ વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, ભારે અને ટાઢાં છે.

આરોળી વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર અને મધુર છે.

બોરના ઠળિયામાંની મીઠા ઉપરના જેવા જ ગુણવાળી છતાં તરસ, ઉલ્લટી અને ઉધરસને હરનાર અને પિત્તને વધારનાર છે. ૧૭

જાંબુ અને કે. ઠાંના ગુણ.

છોતોમૂત્રપુરીષરોધનકરં કંઠાહિતં જાંબવં
 પિત્તશ્લેષ્માનિષૂદનં ગુરુતરં સ્યાદ્વાતલં શીતલમ્ ।
 સર્વે ગ્રાહિ વિષાપહ તદિતર કળ્ઠાહિતં દોષલં
 હિક્કાચ્છર્ધરુચિત્રિદોષશમનં પક્વં કપિત્થં સ્મૃતમ્ ॥૧૮॥

જાંબુ પરશેવો, પિશાબ અને ઝાડાને અટકાવનાર છે. કંઠને અહિત કરનાર છે, શ્લેષ્મને હરનાર છે, ભારે છે, તથા વાતકર અને ટાઢાં છે.

કાચાં અને પાકાં ફાઠાં ઝાડાને રોકનાર તથા વિષદોષ હરનાર છે. કાચાં ફાઠાં કંઠને અહિત કરનાર, તથા દોષને ઉપગ્રવનાર છે; અને પાકાં ફાઠાં વાધણી, ઉલ્લટી, અરુચિ અને ત્રિદોષને શમાવનાર છે. ૨૮

નારીએળના ગુણ.

સ્નિગ્ધં ચસ્તિવિશોધનં સમધુરં પિત્તાપહં શીતલં
 વૃષ્યં વૃંહણસર્પણં ચ ગુરુચ સ્યાન્નારિકેલીફલમ્ ।
 સ્નિગ્ધં ચસ્તિવિશોધનં સમધુરં પિત્તાપહં શીતલં
 વૃષ્યં તૃચ્છલહલધુ જ્વલનકૃત્તોયં તદંતર્ગતમ્ ॥૧૯॥

કોપરું સિંગ્ધ, મૂત્રને શુદ્ધ કરનાર, મધુર, પિત્તનાશક, શીતલ, ધાતુને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, તૃપ્તિ કરનાર, અને ભારે છે. નારીએળનું પાણી સિંગ્ધ, મૂત્રને શોધનાર, મધુર પિત્તને હરનાર, ટાઢું, ધાતુને વધારનાર, તરસ અને વાયુને હરનાર, હલકું અને અમિને દી ન કરનાર છે. ૧૯

સેવકલ અને અંજરના ગુણ.

પિત્તાપહં જ્વરહરં કફનાશનં ચ રુચ્યમિપુષ્ટિજનનં લઘુ સેવસંશમ્ ।
સુસ્વાદુ પાકરસયોર્ગુરુશીતલં ચ ક્ષેપ્તમામવાતકરમશ્નિરમમિશત્રુ ॥૨૦॥

સેવ સંશાવાળું ફળ પિત્તને હરનાર, જ્વર દૂર કરનાર, કફ નાશકરનાર, પુષ્ટિ કરનાર, હલકું અને અમિને વધારનાર છે.

અંજર સારા સ્વાદવાળું, પાકમાં મધુર, ભારે, ટાઢું, કફ અને આમવાત કરનાર છે, ૨૦

इतिश्रीमहाकविश्री लोलिम्बराजविरचिते वंद्यावतंसे आम्नादि
फलवर्गे प्रथमोल्लासः ॥१॥

શાકવર્ગઃ ।

પરવર, ઘિલોડાં અને રિંગણાંના ગુણ.

પાકે સ્વાદુ રુચિપ્રદં કૃમિહરં હૃદયં પટોલં સ્મૃતં
સ્વાત્કર્કોટકમપ્યરોચકહરં સ્વાદુ ત્રિદોષાપહમ્ ।
વૃંતાકં કટુ તિક્તમુષ્ણમધુરં ક્ષારં ક્ષુધાદીપનં
હૃદયરુચ્યમપિત્તલં કફમરુજિત્સર્વશાકોત્તમમ્ ॥૨૧॥

પરવર પાકમાં મધુર, રુચિકરનાર, કૃમિનાશક અને હૃદયને આનંદ આપનાર છે.

ઘિલોડાં, અરુચિને હરનાર, મધુર અને ત્રિદોષ નાશક છે.

વૃંતાક, તીખાં, કડુઆં, ગરમ, મીઠાં, ખારાં, ભૂખને વધારનારાં, હૃદયને આનંદદાયક, રુચિ કરનારાં પિત્તને રોકનારાં, કફ તથા વાયુને જીતનારાં, અને બધા શાકમાં ઉત્તમ છે. ૨૧

કારેલાં અને ટીંડોરાં.

જયતિ જયિનમગ્નિં દુર્જરાન્નેષુ કર્તુ પટુસકટુકફઘ્નાગ્રેસરં કારવેહ્લમ્ ।
શ્વસનકસનતૃષ્ણાયક્ષમપિત્તાસ્ત્રપિત્તજ્વરદવથુકફઘ્નં સ્તન્યકૃદ્ધિંબમાહુઃ ॥૨૨॥

કારેલાં જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને અન્નમાં જલદીથી પચે છે. જરાક તીખાં અને કફને હરવામાં સારાં છે.

ટીંડોરાં શ્વાસ, કાસ, તૃષ્ણા, રાજ્યક્ષમા, પિત્ત, રક્તપિત્ત, તાવ, હાથે પગે થતી બળતરા અને કફને નાશ કરે છે તથા સ્ત્રીના દૂધને વધારનાર છે. ૨૨

જાંબૂનદીયાં પ્રતિમાં યદીયાં વક્ષઃસ્થલે વામદૃશો વહંતિ ।

અશેષશાકાવલિમંડનત્વં તત્કારવેહ્લં ન લભેત કસ્માત્ ॥૨૩॥

વામનેત્રાઓ સોનાના ધરેણા જેવી જેની પ્રતિમા કરીને
વક્ષસ્થળ ઉપર ધારણ કરે છે તેવાં જે કારેલાં સર્વ શાકોમાં
શ્રેષ્ઠત્વ કેમ ન મેળવી શકે ? ૨૩

ગલકાંનો ગુણ.

પિત્તાનિલઘ્નં કફજિદ્વિપાકાત્ પથ્યં જ્વરે સ્વાદુ રસોપપન્નમ્ ।
દ્રુતાશનોદીપનભેદનં ચ કોશાતકં શાકવરં વદંતિ ॥૨૪॥
ગલકાં પિત્ત-વાયુને હરનાર, પચ્યા પછી કફને દૂર કરનાર,
તાવ ઉપર હિતકારક (એટલે તાવવાળાને ખાવાલાયક), મિદાશવાળાં
અગ્નિને વધારનાર, અને ઝાડાને પાતળો કરનાર તથા અધા
શાકમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૨૪

કોળાના ગુણ.

શુક્રપદં વસ્તિવિશુદ્ધિहेतु जेतुं समर्थं पवमानपित्तं ।
कृष्मांडमुत्कृष्टमिहाफलानां वल्लीफलानां भिषजो वदंति ॥२५॥
કોળું વીર્યને ઉપજાવનાર, અસ્તિને શુદ્ધ કરનાર, વાતપિત્તને
જીતવામાં સમર્થ, તેમજ વેલા ઉપર થનારા અધી જાતના ફળોમાં
શ્રેષ્ઠ છે એવું વૈદ્યો કહે છે. ૨૫

કાકડી, તડખૂચ અને કરીરકના ગુણ.

गुरुरूक्षमलांबुशीतलं रसयुक्तं त्रपुसं समूत्रलम् ।
मधुरं तुवरं सतिक्तकं मतमाध्मानकरं करीरकम् ॥२६॥
કાકડી બારે, રુક્ષ, અને ટાઢા પાણીથી બરેલી છે.
ખડખૂચ બહુ મૂત્ર કરે છે.
કરીરક મધુર, તૂરં, થોડું કઠુચું અને પેટને મોટું કરનાર છે. ૨૬

ડુંગળીના ગુણ.

पवमानहरोऽम्लपित्तकर्ता कटुतीक्ष्णो गुरुरीषदुष्णवीर्यः ।
कफवातगुदांकुरेषु शस्तस्तनुते श्लेष्मबलानलान् पलांडुः ॥२७॥
પવમાનહરોઽમ્લપિત્તકર્તા કટુતીક્ષ્ણો ગુરુરીષદુષ્ણવીર્યઃ ।
કફવાતગુદાંકુરેષુ શસ્તસ્તનુતે શ્લેષ્મબલાનલાન્ પલાંડુઃ ॥૨૭॥

કુંગળી વાતનાશક, અમ્લપિત્ત કરનાર, તીખી, તીક્ષ્ણ, ભારે, થોડી ઉષ્ણ, વીર્ય, કફ-વાતથી થનાર મુલ વ્યાધિ-અરશ ઉપર અસર કરનાર તથા કફ, બળ અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે. ૨૭

ચીલની ભાજના ગુણ.

અર્શસ્ત્રિદોષારુચિજંતુહારી વિત્તસનં બુદ્ધિબલાગ્નિકારી ।

ક્ષારંવિપાકે કટુ વાસ્તુકં સ્યાત્તદ્વચ્ચ ચિહ્ની લઘુપત્રયુક્તા ॥૨૮॥

મેટા પાંદડાની ચીલની ભાજ અરશને હરનારી, ઝાડાને પાતળો કરનારી, બુદ્ધિ, બળ, તથા અગ્નિને વધારનારિ, અને વિપાક વખતે ખારવાળા અને તીખી હોય છે.

નાના પાનની ચીલની ભાજના ગુણ મેટા પાનની ભાજ જેવાજ હોય છે. ૨૮

ગળેાની ભાજના ગુણ.

સંજીવની કંઠકૃશાક્ષિપથ્યા રસાયની મસ્કરિણામપથ્યા ।

જીવંત્યનુષ્ણા મધુરા ચ ગુર્વી શાકેષુ ગુર્વી જયતિ ત્રિદોષાન્ ॥૨૯॥

ગળેાની ભાજ અથવા જીવંતી નામની ભાજ સંજીવની, કંઠને અહિત કરનારી, આંખને કાયદો કરનારી, રસાયન રૂપ અને સંન્યાસિયોને અપથ્ય (એટલે સંન્યાસિયે નહિ ખાવાનો હેતુ છે.) ટાઢી મધુર, ભારે અને બધા શાકોમાં ઉત્તમ છતાં ત્રિદોષને નાશ કરનાર છે. ૨૯

ટાંક વિગેરે ભાજના ગુણ.

પાલક્યામિતિ વર્ણયંતિ સુધિયો ગુર્વી સરાપિચ્છલા

શીતા શ્લેષ્મકરી ચ ચંચુકમપિ ગ્રાહી પરંતુ સ્મૃતમ્ ।

કર્ણૌસુંઘં ગુરુપિત્તકારિ કથિતં રુક્ષામ્લમમ્લં રસં

શાકં સ્યાન્નકોઝવં તુ મધુરં પાકે રસે દુર્જરમ્ ॥૩૦॥

ટાંકની ભાજ ભારે, મલ-મૂત્રને બરોબર લાવનારી, ચીકણી, ટાઢી, અને કફ કરનારી છે.

ઉદાસ ર ને.]વટાણાની ભાજી અને અગથીયાના ફુલના ગુણ. ૨૬૭

છૂંછની ભાજી ઝાડને રોકનારી છે.

કસુંખીની ભાજી ભારે, પિત્ત કરનારી, રુક્ષ અને ખાટી છે.

ચણાની ભાજી ખાટી, પાક અને રસમાં મધુર તથા જલદીથી પચનારી છે. ૩૦

લૂણી વિગેરે ભાજીના ગુણ.

લોणीका कफवातहृत्सकवणा स्वादुर्गुरुः शीतला

सूक्ष्मा मूत्रमलप्रवर्तनकरी विष्टभ्य जीर्णाभवेत् ।

स्वर्यामं निखिलं निकृंतति गुरुष्णं सार्षपं बद्धवि-

ण्मूत्रं दोषकरं सरामदहरा गुर्वी स्मृतोपोदकी ॥૩૧॥

મેટાં પાનની લૂણીની ભાજી કફવાતને નાશ કરનારી, ખારાશવાળી, સ્વાદવાળી, ભારે અને ટાઢી છે.

નાના પાંનની લૂણીની ભાજી કફવાતને નાશ કરનારી, પેટને ચડાવી પચાવનારી તોતડાપણું આદિ વાણીના દોષને હરનારી અને આમને નાશ કરનારી છે.

સરસવની ભાજી ભારે, ગરમ, મળ-મૂત્રને રોકનારી, અને ત્રિદોષને હરનારી છે.

પોથીની ભાજી, શારક, મદહારક, અને ભારે છે. ૩૧

વટાણાની ભાજી અને અગથીયાના ફુલના ગુણ.

पवनकृत्कफपित्तनिषूदनं गुरुकलायजशाकमुदाहृतम् ।

मुनिमहीरुहजं तु निशांध्यनुत् किमपि शीतमशीतमपि स्मृतम् ॥૩૨॥

વટાણાની ભાજી વાતહારક, કફ-પિત્તનાશક અને ભારે છે.

અગથીયાનાં ફુલ રતાંધળાપણું દૂર કરનાર, તથા કાંઈક ટાઢા ને ગરમ છે. ૩૨

મેથીની ભાજી અને સરગવાના ફુલના ગુણ.

અશ્વચક્ષા કથિતા કિલ રુક્ષા મૂત્રમલાનિલબંધનકર્ત્રી ।

પાવકપુષ્ટિકરઃ કટુ તીક્ષ્ણઃ શોથહરોથ સરો મધુ શિશુઃ ॥૩૩॥

મેથીની ભાજી રુક્ષ, મલ, મૂત્ર અને વાયુને બંધકરનાર છે.

સરગવાના ફુલ અગ્નિને વધારનાર છે, કડવાં, તીખાં અને સોજાને હરનાર તથા દસ્ત સાફ લાવનાર છે. ૩૩

શેકુની ભાજીના ગુણ.

ગુદકીલહરા ત્રિદોષજિન્મતિમુચ્છેદયિતું વિચક્ષણા ।

અતિસાર હરારુચિપ્રદા શતપુષ્પાજ્વરિણાં પ્રશમ્યતે ॥૩૪॥

શેકુની ભાજી અરશને હરનાર, ત્રિદોષને નાશ કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, અતિસારને હરનાર, રુચિકરનારી, અને તાવવાળાને હિતકરનાર-છે. ૩૪

સૂરણના ગુણ.

રુચિકૃત્કફકૃદ્વિશદશ્ચ લઘુર્જઠરસ્ય કૃશાનુ કૃશત્વહરઃ ।

અતિપથ્યતમો ગુદકીલવતામિતિ કંદગુણાનવદન્મુનયઃ ॥૩૫॥

સૂરણ રુચિકરનારૂં, કફ નાશ કરનારૂં, ઇન્દ્રિય શુદ્ધિકરનારૂં, હલકું, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્તકરનાર, અને અરશના રોગવાળાને અત્યંત હિતકર છે.

મુનીયોયે બીજા કંદના ગુણ સૂરણ જેવાં જ કહેલાં છે. ૩૫

इतिभीमहाकविलोलिम्बराजविरचिते वैद्यावतंसे

शाकादिवर्गे द्वितीयोल्लासः ॥२॥

અથ ધાન્યવર્ગઃ

સાઠી ચોખા, મગ અને વટાણાના ગુણ.

સ્થિરહિમમધુરો વિદ્બંધકૃલ્લધ્વરુક્ષો જયતિ સકલદોષાન્વષ્ટિકો વ્રીહિરાજઃ ।
દ્વિદલવરમપીષદ્વાતલં મુદ્ગમાદુઃ પ્રચલયતિ નિતાંતં ભીમતાતં કલાયઃ ॥૩૬॥

સાઠી ચોખા શરીરની સ્થિરતા કરનારા, ટાઢા, મિઠાશયાળા, ઝાડાને રોકનારા, હલકા, રુક્ષ, અને બધા દોષને જીતનારા છે.

એ ફડસાલિયાંવાળા ધાન્યોમાં મગ શ્રેષ્ઠ છે ને જરાક વાયડા છે.

વટાણા વધારે વાતકોપ કરનાર છે. ૩૬

ચણા અને તુવરના ગુણ.

રુક્ષઃ ક્ષિણોતિ ચલકૃષ્ણકોમ્લપિત્તં વાતપ્રકોપનકરી તુવરીતુ કિંચિત્ ।
પિત્તં કફં હરતિ સૈવ ઘૃતેન યુક્તા મુક્તા સમીરમપિ સંહરતે સ્થેન ॥૩૭॥

ચણા રુક્ષ, વાયડા, અને અમ્લપિત્તનો ક્ષય કરનાર છે.

તુવર વાયડી છે પણ જો તેમાં ઘી મેળવીને ખાવામાં આવે તો પિત્ત, કફ અને વાયુનો ક્ષય કરે છે. ૩૭

અડદ અને કૌચબીજના ગુણ.

માષઃ સ્નિગ્ધો મારુતઘ્નો ગુરુષ્ણો વર્ચઃ પિત્તશ્લેષ્મકૃત્તજદેતુઃ ।

શુક્રાધિક્યાદ્રાવકર્તા સરઃ સ્યાત્ કાકાંઢોલાન્યાત્મગુસાપિ તદ્વત્ ॥૩૮॥

અડદ સ્નિગ્ધ, વાયુનાશક, બારે ગરમ, મળ, પિત્ત, અને કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેમ જ કાંતિ તથા વીર્યને વધારનાર અને દ્રાવ કરનાર તથા મૂત્રાદિ લાવનાર છે.

કૌચબીજ વિગેરેના ગુણ અડદ જેવા છે. ૩૮

ચોળાના ગુણ.

રુક્ષોગુર્ભદુ શકૃષ્ણલકૃષ્ણશિવી ધાન્યાધમસ્ત્વમસિ નાગમણ્ય મિથ્યા ।
દે રાજમાષ તવ રાજપદં પ્રદત્તં માષં વિહાય વિધિના તદદૃષ્ટમેવ ॥૩૯॥

સીંગમાંથી થતા અનાજ (ચોળા) રુક્ષ, ભારે, વધારે વિષ્ટાને
લાવનાર અને વાયડા છે. આ ઠેકાણે ચોળાને કવિ કહે છે કે, 'હે
રાજમાષ, તું શિંગમાંથી થનાર કઠોળમાં નિકૃષ્ટ છે એવું શાસ્ત્ર કહે છે
તે ખોટું નથી. કારણ કે પ્લૂમ્બાએ અડદ જેવા ગુણુકર (કઠોળ)ને
મુકી તને રાજપદ આપ્યું છે તે તારું નશીબ જ બાળ્યું. ૩૮

ધઉંના ગુણ.

સંધાનકૃત્સમધુરો ગુરુશીતવીર્યો વૃષ્યઃ સ્થિરત્વજનનો જનજીવનશ્ર ।
સ્નિગ્ધઃ સરઃ પવનપિત્તજયે પ્રયોજ્યઃ કસ્યપ્રિયો નસુમનઃ સુમનસ્થલેપિ ॥

ભાગી ગયેલા હાડકાંને સાંધનાર, મધુર, ભારે શિતવીર્ય,
વીર્યને વધારનાર, સ્થિરતા કરનાર, જનોનું જીવન, સ્નિગ્ધ,
અનુલોભન કરનાર, વાત-પિત્તરોગમાં યોજવામાં યોગ્ય એવા ધઉં
તે દેવલોકને પણ કેમ પ્રિય ન હોય? ૪૦

તલના ગુણ.

ઉષ્ણસ્ત્વચ્ચઃ કેશ્યો મતિકફશુક્રાગ્નિકૃત્કટુઃ પાકે ।

બલ્યોલ્પમૂત્રકારી શીતસ્પર્શોગુરુસ્તિહો જ્ઞેયઃ ॥૪૧॥

તલ ગરમ, શરીરની આમડીને સુંવાળી કરનાર વાળ, બુદ્ધિ,
કેશ, ધાતુ અને અગ્નિને વધારનાર, પાકમાં તીખા, બળદાયક, થોડા
પિશાબને લાવનાર, સ્પર્શે શીતલ અને ભારે છે. ૪૧

इतिश्रीमहाकविलोलिम्बराजविरचिते वैद्यावतंसे

धान्यादिवर्गे तृतीयोल्लासः ॥३॥

અથ માંસવર્ગઃ

પાડાના અને ડુક્કરના માંસના ગુણ.

નિદ્રાદાઠ્ઠં મૃહત્વકૃત્કુસ્તરશ્ચોષ્ણો લુલાયઃ સ્મૃતઃ

કોલસ્તદ્વદરોચકઃ શ્રમહરઃ શુક્રં બલં વર્ધયેત્ ॥

મેધાશુક્રબલાન્નિકૃદ્ધુમરુદોષત્રયઘ્નઃ પરં

વર્ણ્યોગ્રાહ્યપિત્તિરિર્હિતતરો મત્સ્યાઃ પરં શ્લેષ્મલાઃ ॥૪૨॥

પાડાનું માંસ નિદ્રા અને શરીરમાં દૃઢતા લાવનાર, મહત્વવાળું, ધાણું ભારે અને ગરમ છે.

ડુક્કરનું માંસ પાડાના માંસ જેવું છતાં અરુચિને હરનાર, શ્રમને દૂર કરનાર, ધાતુ અને બળને વધારનાર છે. ૪૨

લાવા અને ચકલાના માંસના ગુણ.

સર્વદોષશમનસ્તુલાવકઃ પાત્રકદ્રઢિમકૃદ્ધુલપ્રદઃ ।

સ્નિગ્ધમારુતહૃતશ્ચ શુક્રલાઃ શ્લેષ્મલાશ્ચ ચટકાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪૩॥

લાવાનું માંસ બધી જાતના દોષોને શમાવનાર છે.

ચકલાનું માંસ સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, વીર્યને વધારનાર તથા કફને કરનાર છે. ૪૩

इति श्री महाकविलोलिम्बराजविरचिते वैद्यावतंसे मांसवर्गे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

અથ ક્ષીરવર્ગઃ

—:~:—

ગાયના દૂધના ગુણ.

बलस्तन्यकृच्छ्रासकासाधिकुसृट् क्षतक्षीणपथ्यं मरुत्पित्तहारि ।
पुराणज्वरे मूत्रकृच्छ्रेऽपित्ते पिबेद्गव्यदुग्धं सरं जीवनीयम् ॥४४॥

મદશ્રમશ્રમાપહં વિશેષશુક્રવર્ધનમ્ ॥

પ્રસાદપુષ્ટિદં પયઃ પિબંતિ પુણ્યકારિણઃ ॥૪૫॥

ગાયનું દૂધ બળ આપનાર સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દૂધને વધારનાર, શ્વાસ, ઉધરસ, મનની વ્યથા હરનાર, ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાને મટાડનાર, ઉરઃક્ષતથી ક્ષીણ થયેલાઓને હિતકાર વાયુ અને પિત્તને નાશ કરનાર તેમજ જીર્ણવર, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. એ મલને-એટલે જાડાને સાફ લાવનાર તથા જીવનીય છે. તેમજ મદ, શ્રમ, અને શ્રમને હરનાર, વીર્યને અતિશે વધારનાર તથા મુખ ઉપર પ્રસન્નતા દેખાડનાર અને પુષ્ટિ કરનાર છે. આવા ગુણવાળું ગાયનું દૂધ પુણ્યશાળિયો પીએ છે.

બકરી અને ભેંસના દૂધના ગુણ.

श्वसनज्वरयक्ष्मरक्तपित्तातिसृतिघ्नं लघु दुग्धमाजमाहुः ।

प्रबलानकनष्टनिद्रपथ्यं रसयुक्तं गुरुमाहिषं हिमं स्यात् ॥४६॥

બકરીનું દૂધ શ્વાસ, તાવ, ક્ષય, રક્તપિત્ત અને અતિસારને હરનાર તથા હલકું છે.

ભેંસનું દૂધ, જેનો જઠરાગ્નિ તેજ હોય ને જેને ઉદિ-આવતી ન હોય તેને હિત કરનાર તેમજ ભારે અને શીતળ છે. ૪૬

ગિંટણી તથા હાથણીના દૂધના ગુણ.

ઔષ્ઠં લઘિષ્ઠં કૃમિક્ષુત્ક્ષયાર્શો વાતશ્લેષ્માનાહશોફોદરેષુ ।

હસ્તિન્યાઃ સ્થૈર્યકૃદ્વાઢરુક્ષં કિંચિદિષ્ટં દેહદાર્ઢ્યં કરોતિ ॥૪૭॥

ગિંટણીનું દૂધ હલકું, કૃમિધન, ભૂખ, ક્ષય, અર્શ, વાયુ, કફ પેટનું ચઢવું સોળો અને પેટના દરદોને મટાડનાર છે.

હાથણીનું દૂધ શરીરની સ્થિરતા વધારનાર તથા થોડુંક રુક્ષ છે. આના સેવનથી શરીર દઢ થાય છે. ૪૭

ઘેટીના દૂધના ગુણ.

ઉષ્ણં હૃદ્યં સ્વાવિકં વાતરુઢ્ઢનં પિત્તશ્લેષ્મશ્વાસહિક્કાપ્રદં સ્યાત્ ।

સ્ત્રોતઃસ્ત્રાવિ ક્ષીરમામં ગુરુ સ્યાત્પથ્યાપથ્યં ગોવિદુર્ઢ્યં ઘૃતં ચ ॥૪૮॥

ઘેટીનું દૂધ ગરમ, હૃદયને હિતકર, વાતરોગને હરનાર, પિત્ત, કફ, સ્વાસ અને બાધણી ઉત્પન્ન કરનાર તથા શ્રોતશ્રવ કરનાર તથા બારે છે.

ગાયનું દૂધ તથા ધી પથ્ય છે અને ઘેટીનું દૂધ તથા ધી કુપથ્ય છે. ૪૮

ઘોડી અને સ્ત્રીના દૂધના ગુણ.

અમ્લરસં લઘણં લઘુ શાસ્ત્રા મારુતજિજ્ઢતાકરમુષ્ણમ્ ।

ઁકશફં સ્ત્રદ્દશાં ત્વભિઢાતાસૃક્ચલપિત્તગુદામયનુત્સ્યાત્ ॥૪૯॥

ઘોડીનું દૂધ, ખાડું, ખારું, હલકું, હાથ-પગમાં આવેલા વાને જીતનાર, જડ અને ગરમ છે.

સ્ત્રીનું દૂધ, અભિઢાતને મટાડનાર, ઘોડીને સુધારનાર, વાત, પિત્ત તથા અર્શને મટાડનાર છે. ૪૯

દહિંના ગુણ.

અમ્લપાકરસમૌષ્ણ્યમૃદુરુ પ્રાણરોચકસમીરણાપહમ્ ।

રક્તપિત્તબલશુક્રપાવકસ્થૂલ્યશોફકફદં દધિ સ્મૃતમ્ ॥૬૦॥

દહિં ખાટું છે, પાચન ક્રિયા વખતે પણ ખાટું છે; ગરમ છે, ભારે છે, ઝાડાને રોકનાર છે, અજીર્ણ કરનાર છે, વાયુને હરનાર છે; રક્ત, પિત્ત, બળ, વીર્ય, અગ્નિ, સ્થૂલતા, સોજો અને કઠને કરનાર છે. ૫૦

છાશ અને દહિંના પાણીના ગુણ.

તત્ક્રતત્પરતયા સુધાંધસઃ કુર્વતે સુરભિસંગ્રહં સદા ।

તત્સમં સ્વલ્પ મસ્તુશોધનં સ્રોતસાં ચલમલાનુલોમનમ્ ॥૬૧॥

છાશને માટે સદા તત્પર એવા દેવ પણ ગાયને પાળે છે. તેના જેવું જ એટલે છાશના ગુણ જેવું જ દહિંનું પાણી છે (જેને મસ્તુ કહે છે.) તે શોધક છે, તે અત્યંત લઘુ એવા શ્રોતની શુદ્ધિ કરનાર તથા વાયુ અને ઝાડાને સીધે રસ્તે લઈ જનાર છે. ૫૧

છાશના ગુણ.

અરુચિગરઘૃતાપત્પાંડુમૂત્રાવરોધમહણિગુદજગુલ્મપ્લીહશોફોદરેષુ ।

ચલકફહરમુષ્ણં રુક્ષમમ્લં કષાયં પિબતપિબત તત્કં લઘ્વલઘ્વન્નિકારિ ॥૬૨॥

અરુચિ, કૃત્રિમવિષ, વધારે ધી ખાધાથી જે પીડા થાય છે તે પીડા, પાંડુરોગ, મૂત્રાવરોધ, સંગ્રહણી, અરશ, ગુલ્મ, પ્લીહોદર, અને શોફોદર: એટલા રોગથી પીડાતા રોગિયોએ છાશ પીવી. વાત અને કઠને છાશ નાશ કરે છે. એ ગરમ, તૂરી, રુક્ષ, ખાટી, હલકી અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી છે.^૧ ૫૨

૧. છાશનો ઉપયોગ કરનારે યાદ રાખવું કે આ બધા ગુણ તાજી છાશ માટે જ સમજવા.

આંખણના ગુણ.

નવનીતમિદં નવમેવ હિતં હિમશુક્રવલ્લાનલકાંતિકરમ્ ।

ગ્રહણાત્મકમર્દિતપિત્તમરુદ્ધજક્ષતજક્ષયકાસહરમ્ ॥૬૩॥

આંખણ તાજું હોય તોજ સાફ જાણવું. તે ટાકું, વીર્ય, બળ, અગ્નિ, અને કાન્તિને વધારનાર છે. ઝાડાને બંધ કરનાર છે. વાયુરોગથી જો મોટું વાંકું થયું હોય તો તે મટાડનાર છે. પિત્ત વાયુ, અર્શ, ઉરક્ષત, ક્ષય, અને કાસને નાશ કરનાર છે. ૫૩

ધીના ગુણ.

આયુર્મતિસ્મૃતિષ્ટિષ્ટિકારિબાલવૃદ્ધસ્વરાર્થિષુ હિતં બલશુક્રદાયિ
પુષ્ટ્યગ્નિકૃત્પવનપિત્તહૃદક્ષિણસ્તં શીતજ્વરાપહમનંતગુણં ઘૃતં સ્યાત્ ॥૬૪॥

ધી, આયુષ્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણાશક્તિ, અને કાંતિને આપનાર છે. બાળક, વૃદ્ધ, અને (ગાયન કરનારાઓના) કંઠને હિત કરનાર, બળ અને વીર્યને વધારનાર, વાતપિત્તને નાશ કરનાર, આંખના દરદીને ઉપયોગી તથા ટાઢિયા તાવને દૂર કરનાર છે. આવા આવા ધણા ગુણ ધીમાં છે. ૫૪

પ્રક્રાણદ્વલ્લયવલ્ગુહસ્તયા કાંતયા દયિતમાજનેર્પિતમ્ ।

યેન નૂતનઘૃતં ન મક્ષિતં પાપમેવ સ્વલુ તેન મક્ષિતમ્ ॥૬૫॥

કંકણના રણકારવડે સુંદર હાથવાળી કાન્તાએ ભોજન સમયે પિરસેલું નૂતન-નવું-તાજું-ધી જેમણે ખાધું નથી, તેમણે જન્મ પામીને કેવળ પાપનું જ ભક્ષણ કરેલું છે એમ સમજવું. ૫૫

અંથકર્તાનો ખુલાસો.

વાગ્મટસ્ય મતમસ્તિ સમસ્તં સુશ્રુતસ્ય ચરકસ્ય ચ કિંચિત્ ।

તદ્વદન્વિતનયસ્ય વિચિત્રા વાગ્વિલાસરચના મમ તાવત્ ॥૬૬॥

આ અન્થમાં વાગ્બદનો સંપૂર્ણપણે મત લીધો છે. ચરક અને સુશ્રુતનો પણ કિંચિત્ મત લીધો છે, તેમજ અત્રિસુતનો મત પણ લીધો છે, અને મારી તે આમાં એકલી વાગ્વિલાસરચના જ છે. ૫૬

અન્થસમાપ્તિનું મંગલ.

અધરન્યક્તૃતર્થિવા જિતશશિર્થિવા મુલ્લપ્રમયા ।

ગમનાવિરલ્લબિલંબા વિપુલનિતંબા શિવા શિવં કુર્યાત્ ॥૫૭॥

જેના અધરની રતાશ ચંદ્રના બિંબને પણ ધિક્કારે છે, તથા જેના મુખની કાન્તિ શશી-ચન્દ્રમા-ની કાન્તિનો પરાજય કરેલ છે, તથા જે ભારી નિતંબથી ગજ સમાન વિલંબથી ચાલે છે, એવાં શિવા-ભવાની, કલ્યાણ કરો. ૫૭

સમસ્તપૃથ્વીપતિપૂજનીયો દિગંગનાશ્લિષ્ટયશઃશરીરઃ ।

ગુણિપ્રિયં ગ્રંથમમું વ્યતાનીહોલિમ્બરાજઃ કવિપાત્સાહઃ ॥૫૮॥

સમસ્ત પૃથિવીપતિને પૂજવા યોગ્ય અને દિગંત પર્યન્ત જેની કીર્તિ પ્રસરી રહેલા છે; અર્થાત્ દિશા૩૫ સ્ત્રીઓએ જેના કીર્તિ૩૫ દેહને આલિંગન કરેલ છે એવા ગુણિજનોને પ્રિય અને કવિઓમાં મુકુટમણિ લોલિંબરાજે આ અન્થની રચના કરી છે. ૫૮

इतिश्री महाकविकोलिम्बराजविरचिते वैद्यावतंसे क्षीरवर्गे षष्ठमोऽध्यायः॥५॥

સમાપ્ત.

વૈદ્યજીવન-ઔષધાનુક્રમ.

અક્ષ-બહેડાં.

અગ્નિ-ચિત્રક.

અગ્નિમન્ય-અરણી.

અગ્ન્યા-ત્રિકુળા (હરડાં બહેડાં
ને આંબળાં).

અજમોદ-અજમોદ.

અજાજિકા- } ૭૩.
અજાજિ- }

અતિવિષા-અતિવિષ.

અનલ-ચિત્રક, બિલામાં.

અનન્તા-ધમાસો.

અનિલશત્રુ-એરંડો.

અઠ્ઠ-મેાથ.

અઢિધકફ- } સમુદ્રફેણુ.
અઢિધફેન- }

અભયા-હરડો.

અમર- } દેવદાર.
અમતરુ- }

અમત- } ગળો.
અમૃતકતા- }
અમૃતા- }

અમ્બુ-વિરણુવાળો.

અમ્બુદ-મેાથ.

અમ્બુદ્વય-ધોળો ને કાળો વાળો.

અમ્મોદ - } મેાથ.
અમ્મોધર- }

અમ્લ- } અમ્લવેતસ.
અમ્લવેતસ- }

અય-લોખંડ.

અરલુ-અયણી.

અરિષ્ટ-લોખંડો.

અરુણા-મજીઠ.

અરુણકરક-ભીલામું.

અર્ક-૩; તામ્રભરમ (પાંચમાં
ઉદાસમાં આ શબ્દનો બી-
જોજ અર્થ કર્યો છે.)

અર્જુન-અર્જુનવૃક્ષ.

અહ્લા-ધાણા.

અશ્વમજલુ-શિલાજિત.

અશ્વમેદ-પાપાણુભેદ.

આન્ય-ધી

અમલકી-આંબળાં.

આન્નફલાસ્થિ-આંબાની ગોટલી.

આરવધ-ગરમાળો.

આર્ત્રક-આદુ.

ઇક્ષુર-એખરો.

ઇક્ષુદી-હિંગોળાનાં ફળ.

ઇન્દ્રજ— } ઇન્દ્રવીજ— } ઇન્દ્રવ.

ઇમકૃષ્ણા— } ગજપીપર.

ઊગ્રાન્ધા— } વજ.

ઊષ્ણ—ચણાઈ.

ઊષ્ણી—ઇન્દ્રવારણાનું મૂળ.

ઊદક— } વાળા.

ઊપકુશ્મા—પીપરી.

ઊપલા—સાઠર.

ઊશીર—વાળા.

ઊશીરકયુગ્મ—ધાળો ને ડાળો વાળો.

ઊષ્ણ—મરી.

ઋષુક— } એરંડા.

એલા—એલચી.

ઔષધ— } સૂંઠ.

કટકુટેરી—દારૂ હળદર.

કટુ— } કડુ.

કટુત્રય—ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી ને પીપર).

કટુતુળ—રોહીસ બ્રાસ.

કટુફલ—કાયફળ.

કળ— } પિંપર.

કનક—ધંતુરો.

કવરી—આસંધ.

કરક—દાડમના દાણા.

કર્ચૂર—શકકચુરો.

કલશી—પીઠવણુ.

કલિંગ—ઇન્દ્રવ.

કલિદ્રુમ—બહેડાં.

કઞ્જિક—કાંજ.

કાશ—ડાભ.

કાસીસ—હીરાકસી.

કિરાત— } કરિયાતું.

કિરાતક— } પિંપર.

કુભરાશન—પિંપર.

કુલક—એરંડચોળું.

કુલચ્ય—કુળથી.

કુશ—ડાભ.

કુષ્ટ—ઉપલેટ.

કુસ્તુમ્બરી—ધાણા.

કૃમિ— } વાવડિંગ.

કૃમિશત્રુ—

કૃષ્ણા—પીપર.

કૃષ્ણામૂલ—પીંપરીમૂળ.	ગ્રન્થિ—પીંપરીમૂળ.
કોલ—ખેર.	ઘન—મેથ.
કોલિકાકાષ્ટ—ખેરડીનાં લાકડાં.	ધુળદયિતા—અતિવિષ.
કૌન્તી—પિત્તપાપડો.	ઘૃત—ઘી.
ક્ષારદ્વંદ્વ— } જવખાર અને શા-	ચન્દન—રતાંજળી અને સફેદ
ક્ષારદ્વય— } જખાર.	ચંદન.
ક્ષીર—દૂધ.	ચપલા—પીંપર.
ક્ષૌદ્ર—મધ.	ચલદલ—પીંપળો.
ક્ષેદ—સાકર.	ચઘ્ય—
સ્વદીર—ખેર.	ચવિકા— } ચવક.
સ્વદીરસાર—કાથો.	ચિત્રક—ચિત્રો.
સ્વર્પર—ખાપરીયું.	ચિરવિલ્વ—ખીલીના મરવા.
ગન્ધ—	ચેતકી—હરડે.
ગન્ધક— } ગન્ધક.	છાગણક—છાણુ.
ગરલ—વચ્છનાગ.	છાગીસર્પિઃ—બકરીનું ઘી.
ગવાક્ષી—ધન્દવારણું.	છિન્નરુહા—
ગિરિમૃત—ફટકડી.	છિન્ના—
ગુગુલ—ગૂગળ.	છિન્નોદ્ગવા— } ગળો.
ગુહ—ગોળ.	જતુ—લાખ.
ગુહચિકા—	જન્તુજિત્—
ગુહચી— } ગળો.	જન્તુસાત્રુ— } વાવડિંગ.
ગૌરિક—ગેર.	જમ્બુ—જાંબુના ઠળિયા.
ગોક્ષુર—ગોખર.	જયા—ભાંગ.
ગોપી—સારીવા.	જરણ—જર,
ગોસ્તની—દ્રાક્ષ.	જલ—કાળો ને ઘોળો વાળો.

જલદ—
જલધર—
જલવાહ—

} મોથ.

જવાસા—ધમાસો.

જાતિપ્રવાહ—ગર્ધનાં પાંદડાં

જીર—
જીરક—

} શુર.

જિરયુગ્મ—શુર અને શાહશુર.

ટક્કણ—ટંકણુખાર.

તક્ર—છાશ.

તન્દુલવારિ—
તન્દુલકામ્મ—

} ચોખાનું ધોવણુ.

તન્દુલીયમૂલમ્—તાંદળનનું મૂળ.

તન્દુલોદક—ચોખાનું પાણી.

તર્કારી—અરણી.

તાલ—હડતાળ.

તિક્ત—
તિક્તક—

} ક્રિયાતું.

તિક્તા—કડું.

તિત્તિહીક—આંખલીની અંતરૂ છાલ.

તિલક—તલ.

તીક્ષ્ણ—મરી.

તુગા—વંશેલોચન.

તુત્યા—મેરથૂથૂ.

તેજવતી—તેજખળ.

તૈલ—તલનું તેલ.

ત્રાયન્તી—ત્રાયમાણુ.

ત્રિકટુ—સૂંઠ મરી ને પીંપર.

ત્રિકંટ—ગોખર.

ત્રિજાત—તજ, તમાલપત્ર ને
એલચી.

ત્રિફલા—હરડાં, બહેડાં ને આં-
મળાં.

ત્રિવૃત્—નસોતર.

ત્ર્યૂષણ—સૂંઠ, મરી અને પીંપર.

ત્વક્—તજ.

દક્ષુન્ન—વાવડીંગ, પુંવાડીયાંનાં ખીજ.

દન્તી—દાંતી, જેપાળનું ઝાડ.

દન્તીબીજ—નેપાળાનાં ખીજ.

દશમૂલ—પાંચ લઘુ મૂળ ને પાંચ
ગુરુ મૂળ મળીને દશ મૂળ.

દહન—ચિત્રક.

દાહિમ—દાડમ.

દારુ—દેવદાર.

દારુત્રિયામા—
દાર્વિ—

} આંખાહળધર.

દિપ્યા—અજમે.

દુગ્ધ—દૂધ.

દુરાલભા—
દુઃસ્પર્શ—
દુઃસ્પર્શા—

ધમાસો.

દેવ—
દેવકાષ્ઠ—
દેવતરુ—
દેવદારુ—

દેવદાર.

દેવદાલી—ફૂકડવેલના ફળ

દેવધૂપ—રાળ.

દૈત્યેન્દ્ર—ગંધક.

દ્રાક્ષા—દ્રાક્ષ.

દ્વિક્ષાર—શાજીખાર ને જવખાર.

દ્વિજરણ—
દ્વિજીર—

જીર અને શાહજીર.

દ્વિનિશા—હળધર અને આંખા-
હળધર.

દ્વિપર્ણી—શાલવણ અને પીઠવણ.

દ્વિયામિની—હળધર અને આં-
ખાહળધર.

દ્વ્યામલકી—આંમળા ને ભોંય-
આંમળા.

ધતૂર—ધંતુરો.

ધન—
ધના—
ધનિકા—
ધનિષ્ઠા—

ધાણા.

ધન્વયાસ—ધમાસો.

ધાતકી—ધાવડીના ફુલ.

ધાત્રી—આંમળાં.

ધાન્ય—
ધાન્યક—

ધાણા.

ધાવિની—રિંગણી.

ધાવિનીયુગ—એ જાતની રિંગણી

ઉભી અને બેડી.

ધૂત—ધંતુરો.

નલદ—વાળો.

નવનીત—માખણ.

નાગ—નાગકેસર.

નાગર—સૂંઠ.

નિમ્બ—લીંબડો.

નિશા—હળધર.

નિર્ગુડિકા—નિર્ગુડી.

ન્યગ્રોધાંકુર—વડની કુંળા ટીશીઓ.

પંચકોલ—પીંપળા, પીંપળામૂળ,

ચવક, ચિત્રક અને સૂંઠ.

પञ्चમૂળ (ગુરુ, બૃહત્)—

પञ्ચાંગ્રિ (ગુરુ, બૃહત્)—

અરણી-

મૂળ, પાડળમૂળ, મોટા

અરકુસાનું મૂળ, ને

શેવણનું મૂળ.

પશ્ચમૂલ (હસ્ત, લઘુ)-	ઉભી રીંગણી,	પાલિની—નસોતર.
પશ્ચમૂલી-(, , , ,)-	બેઠી રીંગણી,	પાષાણમિત્ર—પાષાણુભેદ.
પશ્ચાદ્રિ. (, , , ,)-	શાલિપણિ પૃ-	પિણ્યાક—શિલારસ તલનો ખોળ.
	ષ્ટિપાણુ અને	પિપ્પલ—પીંપર.
ગોખરૂનાં મૂળ.		પિપ્પલી—પીંપરી.
પશ્ચાંદ્રિયુગ્મ—બે જાતનાં પંચમૂળ.		પિપ્પલીમૂલ—પીંપળીમૂળ.
પશ્ચોષ્ણ—પિંપળી, પીંપળીમૂળ,		પિચુમન્દ—કડવો લીંબડો.
ચવક, ચિત્રો અને સૂંઠ.		પીયૂષ—ગળો.
પદ્મ—સિંધવ.		પુનર્નવા—સાઠોડી.
પદ્મત્રય—	સિંધવ, સંયળ અને	પુર—ગુગલ.
પદ્મત્રિક—	ખીડલૂણુ.	પુષ્કર—એરંડો.
પદ્મજ—પદ્મત્રય, ને ક્ષારદંડ		પૌષ્કર—એરંડાનું મૂળ.
એ પાંચ જાતનાં મીઠાં.		પ્રમદા—અતિવિખ.
પટોલ—કડવી આંખ પુટામણી.		ફલત્રય—
પથ્યા—૬૨૩		પલત્રિક—
પદ્મ—		
પદ્મક—		ત્રિક્ષણા.
પદ્માદ્ય—	પદ્મકાષ્ઠ.	ચકુલ—ખોરસળી,
		ચકુલ ખાવળ.
પય—વીરણુવાળો.		ચક્ષા—બલખીજ.
પયોધર—મેાથ.		ચલી—ગંધક.
પર્પટ—પિત્તપાપડો.		ચહલ—સવા.
પર્વતમિત્ર—પાષાણુભેદ.		ચાળપુંજા—શરપંખો.
પશુમૂત્ર—ગોમૂત્ર		ચાલવિસ્વક—નાનાંખીલાં.
પાશ્ચાલી—પીંપળી.		ચાલ્હીક—હિંગ.
પાશ્ચાલીચરણ—પીંપળીમૂળ.		ચિદ—ખિડલૂણુ.
પાઠા—૫૬૧૩.		ચિમ્બીતક—બહેડાં.

વિશ્વ—ખીલાં.

વૃહતિકા— } રિંગણી.
વૃહતી—

બોલ—ખેાળ.

બાહ્યો—પ્રાહી.

ભયા—હરડે.

મહાત— } બિલામા.
મહી—

માર્ફી—ભારંગ.

મુંગ—ભાંગરો.

મૂતકેશી—નિર્ગુડી.

મૂનિસ્વ—કરીયાતું.

મગધજા—પીંપર.

મથિત—છાશ.

મદન—મીણુ.

મદા— } ધાવડીનાં ફૂલ.
મદાકુસુમ—

મદિરા— } મધ.
મધ—

મધુ—મધ.

મધુક—જેઠીમધ, મીણુ.

મધુર—લીંબડો.

મધૂત્થ—જેઠીમધ.

મનઃશિલા—મનશીલ.

મરિચ— } મરી.
મરીચ—

મર્કટી—કૌચનાં ખી.

મહામૈષન્ય— } સૂંઠ.
મહૌષધ—
મહૌષધિ—

મસૂરા—મસૂરની દાળ.

માક્ષિક—મધ, સોનામુખી.

માર્કવ—ભાંગરો.

માતુલુક—ખીજેર.

મારીચ—મરીયાં.

મિસિ—વરીઆળી.

મુદ્રયૂષ—મગનું યૂષ.

મુનિ—અગથિયો.

મુર્ધા—મેરવેલ.

મૃગમંદ—કસ્તુરી.

મુસ્તક— } મેઘ.
મુસ્તા—
મેઘ—

મેઘનાદ—તાંદળજો.

મોચરસ—મોચરસ.

યવ—ધંદ્રજવ.

યવાગુ—રાખડી, કાંજ.

યવાની—અજમેદ.

યષ્ટીમધુ—જેઠીમધ.

યાસ—ધમાસો.

રવિદુગ્ધ—આઠડાનું દૂધ.

રસ—ખેાળ, પારો.

રસજ—રસાંજન.

રસના—રસના.

રસોન—સસણુ.

રાજવૃક્ષ—ગરમાળો.

રાત્રિ—હળધર.

રામઠ—હિંગ.

રાલક—રાળ.

રાવણસ્યસુત—બહેડાં.

રાણા—રાસના.

રિઙ્ગી—રીંગણી.

રુક્—ઉપશેટ.

રુચક—સંચળ.

રેણુ—પિત્તપાપડો.

રોધ્ર—લોધર.

રોહિણી—ઉભીરીંગણી.

લવઙ્ગ—લવંગ.

લવણ—સિંધવ.

લાજ—ડાંગરની ધાણી.

લુક્ક—ખીન્નેરૂં.

લોક—સૂંઠ.

લોધ્ર—લોધર.

લોહ—લોહભસ્મ.

લોહિતચંદન—રતાંજલી.

વચા—ખેરાસાની વળ.

વટજપ્રરોહ—વડની ટીશીઓ.

વત્સક—કડાછાલ.

વત્સાદિની—ગળો.

વરા—ત્રિફળા.

વરુણ—વાયવરણુ.

વર્ધમાનપિપ્પલી—વર્ધમાન પીંપલી.

વલ્લિજ—મરી.

વારિવાહ—મેથ.

વાલક—વાળો.

વાસા—અરડુસો.

વિકસા—મજીઠ.

વિદારી—ભોંયકોળું.

વિપુષ—અરડુસો.

વિશ્વ—	}	સૂંઠ.
વિશ્વમેષજ—		
વિશ્વા—		
વિશ્વૌષધ—		
વિશ્વૌષધિ—		

વિષતિદુક—ઝેરકચોળાં.

વિષા—અતિવિષ.

વૃક્ષી—પહાડ.

વૃક્ષામ્લ—આંમલી, આમચુર.

વૃશ્ચીવ—ઘોળી સાઠોડી.

વૃષ—અરડુસો.

વેલ્લ—વાવડીંગ.

વ્યાલલતા—પાન.

વ્યોષ—ત્રિકટુ	સમઙ્ગા—મજ્જા.
શઠી—પડકચૂરો.	સર્પિ—ધી.
શક્રાઘ્ન—ઈંદ્રજવ.	સર્ષપ—સરસવ.
શમ્યાક—ગરમાળો.	સિતા—સાકર.
શર્કરા—સાકર	સિન્દૂર—સિંદૂર.
શિયુ—સર્ગુવો.	સિંધુવાર—નિર્ગુડી.
શિલાજિતુ—શિલાજિત.	સિંહાનન—
શિવા—આંમળાં.	સિંહાસ્ય— } અરડુસો.
શિશિર—	સિંહિકા—
શીર— } ચંદન.	સિંહી— } રીંગણી.
શૃંગવેર—સૂંઠ	સુર—
શૃંગી—કાકડાશીંગી.	સુરદારુ—
શુળ્લી—સૂંઠ.	સુરપાદપ— } દેવદાર.
શુલ્બ—તામ્રભસ્મ.	સુરરાજયવ—ઈંદ્રજવ.
શૂલિબીજ—પારો.	સુરસા—તુળશી.
શ્યામા—પીંપર, નસોતર, ભાંગ.	સુવર્ણભવબીજ—ધંતૂરાનાં બીજ.
શ્રી—બીલી; પિયંગુ.	સુષવી—કારેલી.
શ્રીલ્પણ્ડ—સૂખડ.	સેઠ્ય—વીરણુવાળો.
શ્રીફલ—બીલી.	સૈંધવ—સિંધવ.
ષટ્કટુ—પીંપર, પીંપળીમૂળ,	સૌવર્ચલ—મંચળ.
ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ	સ્તનચિત્તુ—મેથ.
અને મરી.	સ્થિર—
ષદ્મન્થી—ધોડાવળ.	સ્થિરા— } શાલવણુ.
ષદ્વણ—ષટકટુ.	સ્તુક્—થેાર.
સટી—કચૂરો.	હરિદ્રા—હળધર.

હવિ—ધી.

હિહુ—હીંગ.

હિહુક—હિંગળોક-

હિમ—મુખડ.

હિમાંચુ—કપૂર.

હુતમુક્— } ચિત્રક.

હુતાશ—

હેમ—સોનું.

હીવેર—વીરણવાળો.



